Anatolij Lunacsarszkij

EMLÉKKÉPEK

MAGYAR–SZOVJET BARÁTI TÁRSASÁG
ORSZÁGOS
ELNÖKSÉGE

ANATOLIJ LUNACSARSZKIJ

EMLÉKKÉPEK

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ 1988

Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta

DONÁTH PÉTER

Fordította

KÁLLAI TIBOR
SZABÓ MAGDOLNA

A fordítást az eredetivel egybevetette

ZALAI EDVIN

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Zrínyi Nyomda Budapest (88.1268/66–14)
Felelős vezető Vágó Sándorné vezérigazgató
A kötetet Zalai Edvin szerkesztette
A borító és a tipográfia Lövey Mihály munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Terjedelme 15,4 (A/5) ív

ISBN 963 09 3287 3
(4535)

TARTALOM

Előszó (Donáth Péter) 7

EMLÉKEK ÉS BENYOMÁSOK

Pártmúltamról 19
A kijevi Lukjanovka börtönben 71
Január 9. és a lenini emigráció 77
Előszó helyett (A „Vperjod"-csoportról) 80
Az 1908–1909-es filozófiai vita kérdéséhez 88
Berlini kalandom 95
A júliusi napok 105
Az ideológia az októberi forradalom előestéjén 110
Az októberi fordulat 129
A Szmolnij a nagy nap éjszakáján 133

FORRADALMÁR-SZILUETTEK

Vlagyimir Iljics Lenin 139
Néhány találkozás Georgij Valentyinovics Plehanovval 155
Julij Oszipovics Martov 167
Lev Davidovics Trockij 175
Emlékek Galjorka elvtársról (M. Sz. Olminszkij) 186
Alekszandr Alekszandrovics Bogdanov 192
Grigorij Jevszejevics Zinovjev 198
Lev Boriszovics Kamenyev 202
Jakov Mihajlovics Szverdlov 205

Moiszej Szolomonovics Urickij 211
Volodarszkij elvtárs 217

Jegyzetek 225
Névmutató 295

Paradox megállapítással kell kezdenünk: hazánkban „ismeretlen" Lunacsarszkijt ajánlunk az olvasó figyelmébe, holott tisztában vagyunk azzal, hogy Magyarországon Anatolij Vaszilj evics Lunacsarszkij az orosz szociáldemokrata forradalmár nemzedék egyik legismertebb képviselője[1]. Lenin, Plehanov, Sztálin és természetesen Gorkij mellett az ő munkái leginkább hozzáférhetőek magyar nyelven: „Irodalmi tanulmányok" (Gondolat 1959), „Viták és kritikák" (Színháztudományi Intézet 1965), „Válogatott esztétikai munkák" (Kossuth Könyvkiadó 1968), „Az egységes munkaiskola alapelvei" (Tankönyvkiadó 1973), „Művészet és forradalom" (Kriterion, Bukarest 1975), „A zene világában" (Gondolat 1975), „Lenin és Lunacsarszkij" (Kossuth Könyvkiadó 1979) c. gyűjteményes, illetve dokumentumkötetek, az egyes folyóiratokban megjelent cikkek, tanulmányok viszonylag széles betekintést engednek a művelődéspolitikus, esztéta, kritikus Lunacsarszkij hagyatékába, műhelyébe. A. N. Trifonov „Lunacsarszkij és a szovjet irodalom" (Magvető 1979) című monográfiája révén pedig értékes támpontokhoz, fontos háttérinformációkhoz juthat az orosz-szovjet művészeti, irodalmi életben járatlanabb magyar olvasó.

A történelmi visszaemlékezések, emlékiratok iránt az utóbbi időben megnövekedett érdeklődésre való tekintettel sajnálatosnak tűnik, hogy egy-két, Leninről szóló rövid írás[2] és a „Granat" lexikonból átvett önéletrajz[3] kivételével *hazánkban ismeretlen Lunacsarszkij mint a „világot rengető" események, történelmi, kulturális folyamatok részese, tanúja, jó szemű, érzékeny megfigyelője, krónikása.*

Kevéssé ismert Lunacsarszkij életpályája is. Leninnek a „Materializmus és empiriokriticizmus" című munkájában

olvasható filozófiai bírálatát leszámítva, homály fedi Lunacsarszkij 1917 előtti életútját. Még az orosz-szovjet történelemben, irodalomban otthonosan mozgó kutatók körében is megfigyelhető némi bizonytalanság az októberi forradalom előtti Lunacsarszkijt illetően: nincs az életrajzát érintő lexikoncikkek, rövid összefoglalások, tanulmányok, monográfiák stb. között szinte egy sem, amely ne tartalmazna kisebb-nagyobb pontatlanságokat, félreértéseket. S e kivételesen fordulatos, emberi kapcsolatokban oly gazdag életút behatóbb ismerete híján ugyan kiben fogalmazódhatott volna meg az igény: jó lenne „lunacsarszkiji szemüvegen át" is megismerni a századforduló kiemelkedő orosz és nyugat-európai személyiségeit, történelmi és kulturális eseményeit?

Valószínűleg más oka is volt annak, hogy mindmáig elmaradt a magyar olvasó találkozása Lunacsarszkijjal, a memoáríróval. Ez utóbbiról ugyanis csak bizonyos feltételes értelemben, komoly megszorításokkal beszélhetünk. Tudomásunk szerint Lunacsarszkij életében csak két alkalommal merült fel komolyan a gondolat, hogy visszaemlékezéseket írjon.

1919-ben régi ismerőse, Z. J. Grzsebin, egy kiadóvállalat tulajdonosa – Gorkij támogatásával – azzal állt elő, hogy „az októberi forradalom kiemelkedő szereplőinek részvételével" egy sorozat kiadását tervezik „A forradalom története" címmel. E sorozat – állították – forrásul szolgálhatna minden idők történészeinek a lezajlott világtörténelmi fordulat tanulmányozásához.[4] Egyben egy sor más szerző mellett a művelődési népbiztost is felkérték egy többkötetes visszaemlékezés megírására. E felkérésre Lunacsarszkij rövidesen elkészítette a „Pártmúltamról" című kb. 50 oldalas memoárt, azzal a céllal, hogy a forradalomról írandó – elkerülhetetlenül szubjektív visszaemlékezései értelmezéséhez, értékeléséhez segítséget, támpontot nyújtson leendő olvasóinak.[5]

Égető anyagi gondjait enyhítendő a kéziratot – a forradalom néhány vezetőjéről: Leninről, Trockijról, Zinovjevről, Kamenyevről, illetve Martovról írt vázlatos portré kíséretében – szerény honoráriumért átadta Grzsebinnek, azt fel-

tételezve, hogy „a memoárok kinyomtatását legjobb esetben néhány év múlva kezdik el, és mindenképpen az én külön engedélyemmel"[6]. Nem így történt. A kiadó a szerzővel való minden külön konzultáció nélkül két héten belül megjelentette a kézhez kapott írásokat. A könyv a tervezett sorozat első köteteként látott napvilágot „A nagy fordulat" címmel, függelékében „A forradalom története" egész tervével és a szerzők felsorolásával.[7]

„A nagy fordulat" c. kötetre rövidesen, 1919. november 9-én „Egy kommunista munkás" aláírással „Különös félreértés" címmel első oldalas cikkben reagált a „Pravda", érthetetlennek nyilvánítva, hogy Lunacsarszkij könyve nem az Állami Könyvkiadónál jelent meg, s hogy a szovjethatalom olyan ellenlábasainak a társaságában szerepel, mint F. Dan, M. Liber, L. Martov, A. Potreszov és V. Csernov.[8] A könyvkiadó, írta a szerző, „kihasználta a legnépszerűbb pártpublicista nevét a maga önző céljaira". Amikor M. Gorkij a kiadó tanácsának tagjaival (V. Gyesznyickij-Sztrojevvel, A. Pinkevicccsel és Z. Grzsebinnel) együtt tiltakozó nyílt levélben, a számonkérés szándékával a szerző neve iránt érdeklődött, a „Pravda" egész szerkesztőbizottsága közösséget vállalt a „kommunista munkással", vagyis a cikkben foglalt bírálat lényegében a párt álláspontját tükrözte.

A „Pravda" és a kiadó vitáztak, Lunacsarszkij hallgatott. Zinovjevnek írt, fentebb már idézett levelében a következőket olvashatjuk a történtekről: „Akkori viselkedésem valamelyes igazolásául csak arra hivatkozhatok, hogy Alekszej Makszimovics [Gorkij] –, aki akkoriban a legjobb viszonyban volt valamennyiünkkel, nemcsak erőltette Grzsebinnel való megállapodásomat, hanem minden módon mentegette is Grzsebint, puszta félreértésnek tulajdonítva memoárjaim első részének idő előtti megjelenését. Csak ezért hagytam akkor megjelenésüket tiltakozás nélkül."

Öt héttel később, 1923. március 20-án a „Forradalmár-sziluettek" című kötet előszavában így magyarázta „A nagy fordulat"-tal elkezdett memoárok megszakítását: „Akkoriban

a körülmények lehetetlenné tették számomra a munka folytatását[9], s magam is arra a meggyőződésre jutottam, hogy visszaemlékezéseket írni akkor, amikor a forradalom egyetlen aktusa sem vált még közömbössé, amikor még ma is a forradalom kohójában élünk, egyszerűen lehetetlen. (Egyébként Szuhanov sokkötetes munkájának jellege ismételten erről győz meg.[10]) ... Megértettem, hogy az események minden idő előtti, a dokumentumok megfelelő tanulmányozása nélküli ábrázolása csak szubjektív, majdnem szépirodalmi jellegű lehet...[11]

E megfontolások alapján, melyek óhatatlanul bizonyos önkritikát tartalmaztak a már megjelent írásokkal kapcsolatban is, Lunacsarszkij belátta: az egész történelmi folyamatot ábrázolni hivatott, átfogó memoárok komoly felkészülést, alapos munkát igényelnének, melyre – figyelembe véve a húszas évek szovjet társadalmának körülményeit és saját sokirányú közéleti tevékenységét – nem volt, nem lehetett ideje, energiája. Mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy Lunacsarszkij megtagadta volna 1919-es visszaemlékezéseit. Kisebb-nagyobb rövidítésekkel, változtatásokkal „A nagy fordulat" valamennyi írását többször is újra kiadta az 1920 és 1925 közötti időszakban. (Kivéve a Kamenyevről szóló, meglehetősen elfogult, sértett hangú[12], a két forradalom közötti leninistákat még — a korábbi „balos", „vperjodista" álláspont visszhangjaként – „a párt jobbszárnyaként" aposztrofáló írást).

Gorkij 1932. szeptember 8-i levelében vetette fel újra Lunacsarszkijnak az emlékiratírás gondolatát. Október 29-én újabb levélben részletezte, miért lenne „objektíve szükséges", hogy egy olyan ember, mint Lunacsarszkij, aki hosszú időn át együtt dolgozott Leninnel és a párt kiemelkedő vezetőivel, és aki szükség esetén úgy bánik a tollal, mint ő, megírja visszaemlékezéseit; „szépirodalmunk – sajnos – még mindig képtelen a forradalmárnak, a világot megrengető párt létrehozójának az ábrázolására" – érvelt Gorkij, lényegében eredménytelenül.[13]

Lunacsarszkij, bár 1932 elején Genfből fiának írt leveleiben maga is foglalkozott a memoárírás tervével[14], kitérő választ adott: „a memoárírást általában akkor ajánlják az embernek, amikor többé-kevésbé vége van." A tömegagitációs, szónoki, előadói tevékenységet illetően ez nála is fennáll ugyan, írta, de orvosai véleménye szerint csak valamennyire is nyugodt körülmények között még hosszú ideig képes lesz viszonylag intenzív kutatómunkára és irodalmi tevékenységre. Rengeteg munkája van régóta tervben, először ezeket szeretné befejezni, bizonygatta[15], pedig alig egy éve volt már hátra. Rohamosan romló egészségi állapota és a jobb szemén keletkezett zöldhályog megakadályozta tervei többségének valóra váltásában, így a Gorkij által szorgalmazott memoár megírásában is.

Komoly, alapos munkára épülő, gondosan szerkesztett visszaemlékezést így keveset találunk Lunacsarszkij hagyatékában. A fennmaradt írások többsége – Lunacsarszkij kifejezésével élve – „alkalomszerű", „esetleges" írás, melyet két értekezlet, illetve előadás szünetében diktált valamelyik titkárának. Igor Alekszandrovics Szactól, Lunacsarszkij 1980-ban elhunyt irodalmi titkárától hallotta e sorok írója még 1977-ben, Moszkvában, hogy az elfoglalt népbiztos gyakran „telefonba mondta" cikkeit, s önéletrajzait is minden felkérésre, pusztán emlékezetből diktálta le újra. Írásaiban ezért sok az olyan ellentmondás, apróbb-nagyobb pontatlanság, amely esetenként egyes tudományos igényű munkákból is visszaköszön napjainkban. Az alkalomszerűség, az agitatív szándék gyakran meghatározta visszaemlékezéseit is. A polgárháború idején született „Forradalmár-sziluettek" többségét „az OKP fiatal tagjainak és a párt szimpatizánsainak" ajánlotta okulásul, s így érthető, hogy olyan nagy hangsúlyt kapott bennük a tárgyalt forradalmár vezetők rendíthetetlen nyugalma, szilárdsága, a párt akaratát kritikus helyzetben is hűségesen követő, fegyelmezett ember.

Szükségszerűen jelen vannak e hosszabb-rövidebb írásokban a kor pártpublicisztikájában, nekrológjaiban szokásos

fordulatok, és az ünnepélyes pillanatokban Lunacsarszkijra oly jellemző felsőfokú jelzők, a mai olvasó számára talán szokatlan megfogalmazások is. Így aztán a kötetünkben közölt írásokkal kapcsolatban is igaz, hogy e „visszaemlékezések... – az események lezajlását sokszor évtizedekkel követő – időszakban készülve, ugyanolyan jellemzők a megírás időszakára, mint az általuk ábrázolni kívánt periódusra."[16] Különösen szembeötlő ez a „Pártmúltamról", az „Előszó helyett" és „Az 1908–1910-es filozófiai vita kérdéséhez" című írások összevetésekor. Ezért minden írás végén feltüntettük a keletkezés évét, hogy ezzel is segítsük az olvasót a memoárokban szereplő események és személyek lunacsarszkiji ábrázolásának értelmezésében, hiszen enélkül igen nehéz, csaknem lehetetlen lenne pl. a Bogdanovról, Kamenyevről, Zinovjevről, Trockijról, Martovról és másokról írtak megfelelő értelmezése.

A „Forradalmár-sziluettek" című kötet bevezetőjében Lunacsarszkij találóan jellemezte az 1924-ben megjelent könyv (s mutatis mutandis válogatásunk) írásait: „... ezek nem életrajzok, nem jellemzések, nem portrék, csak *sziluettek, melyek értéke és korlátozottsága egyaránt abban áll, hogy forrásukul kizárólag az eleven személyes emlékek szolgáltak"* (kiemelés tőlem – D. P.). Valóban: könnyű feladatra vállalkozik, aki pontatlanságokat, vitatható értékeléseket keres Lunacsarszkij írásaiban. Nézzünk néhány tipikus példát ezek közül!

1. Lunacsarszkij nem 1901-ben, hanem 1900 májusában ismerkedett meg Urickijjel, a kijevi Lukjanovka börtön „elöljárójával", hiszen 1900. április 29-én tartóztatták le az ukrán fővárosban Ibsenről szóló előadását megszakítva, hallgatóságával együtt. Egy hónapot és 17 napot töltött a börtönben, majd 1900. június 30-án már Kalugába érkezett, ahol rendőri felügyelet alatt be kellett várnia a bírósági ítéletet.[17]

2. Berlinben Urickijjal nem 1913-ban, hanem csak 1914. február 23. és 26. között találkozhatott. Egyrészt Urickij csak 1914-ben vonult emigrációba, másrészt – mint erről maga Lunacsarszkij is beszámol „Berlini kalandom" című, először

a „Gyeny" című napilap 1914. február 20-i (új naptár szerint március 5-i) 49. számában – erre az utazásra 1914 februárjában került sor. Ezt bizonyítja a „Parizsszkij Vesztnyik" című polgári emigráns lap 1914. február 28-i 9. számának híre is, amely Lunacsarszkij letartóztatásáról és Németországból való kitoloncolásáról tudósított.

3. Néhány hónapot tévedett Lunacsarszkij akkor is, amikor úgy emlékezett, hogy 1905-ben, röviddel Pétervárra érkezése után Zinovjev a pétervári pártbizottság tagja lett. Lunacsarszkij ugyanis a Központi Bizottság felszólítására, 1905. november első felében utazott Olaszországból az orosz fővárosba. Zinovjevet tehát 1905 decemberében vagy 1906 januárjában választották volna be a városi pártbizottságba. Valójában Zinovjev, aki az 1905-ös orosz forradalom kitörése után rövidesen hazatért, és illegális munkát végzett Pétervár különböző kerületeiben, az év végén szívbántalmai miatt külföldi gyógykezelésre szorult. Svájcba utazott. Néhány havi pihenés és a berni egyetem jogi karán folytatott rövid tanulás után 1906 márciusában tért vissza a Néva-parti városba, ahol „néhány hét múlva (1906 áprilisában-májusában – D. P.) a Pétervári Pártbizottság tagjává választották"[18].

A kötet írásaiban található e három kisebb pontatlanságra karakterisztikus voltuk miatt tértünk ki bevezetőnkben. Lunacsarszkij visszaemlékezéseiben általában ilyen jellegű „ténybeli hibákat" követett el, melyek közös jellemzője, hogy kevéssé érintik a szerző alapvető mondanivalóját, kisebb kronológiai csúsztatásokat tartalmaznak vagy azonos helyen, azonos személyek részvételével történt több esemény egymásra vetítődéséből, összemosódásából származnak. Mivel terjedelmi okokból és kiadványunk jellege folytán csak az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt története vagy a Lunacsarszkij pályája szempontjából lényegesnek ítélt tévedésekre reflektálunk jegyzeteinkben, nem árt, ha a memoárok olvasóját e példák némi óvatosságra intik a Lunacsarszkij-írások forrásértékét illetően. De talán az említett „fogyatékosságok" sem feledtetik el egészen *e memoárok kétségtelen pozitívumait:*

Az OSZD(b)MP történetének olyan eseményeiről s különösen olyan kiemelkedő személyiségeiről tudósítanak az alábbi írások, amelyekről/akikről csak kevés kortársi visszaemlékezés került a magyar olvasó kezébe.

Mint kötetünkből is kitűnik, a „sziluettek"-ben ábrázolt személyek (Bogdanov kivételével) soha sem tartoztak Lunacsarszkij közeli baráti köréhez, bár esetenként szoros, elvtársias munkakapcsolata volt velük. Lunacsarszkij érzékenységét, jó megfigyelőképességét dicséri, hogy ennek ellenére képes volt megragadni és e hosszabb-rövidebb írásokban plasztikussá tenni harcostársai: Lenin, Plehanov, Martov, Trockij, Olminszkij, Bogdanov, Zinovjev, Kamenyev, Szverdlov, Urickij, Volodarszkij egy-egy, számára lényegesnek tűnő jellemvonását, meglátva, kiemelve bennük a mozgalom számára kamatozó „másságuk", Lunacsarszkijétől eltérő habitusuk pozitív oldalait is.

Talán az itt közölt írásokból is érezhető *Lunacsarszkij kiváló atmoszférateremtő képessége:* esetenként régmúlt események, helyzetek jobb megértését teszi lehetővé olvasói számára. Frappáns példa erre az Urickij-nekrológhoz kapcsolódó, „A kijevi Lukjanovka börtönben" című, 1924-ben napvilágot látott írás, amelyben Lunacsarszkij *humoros* formában tette plasztikussá a cári börtönben létrejött kommuna esetenként bizarr helyzeteket teremtő életét, és a „Berlini kalandom" című 1914-es cikk, amelyben a berlini császári német rendőrség eljárását gúnyolta ki.

A komolyabb helyzeteket felidéző memoárok köréből példaként az 1918-as alkotmányozó gyűlés megnyitásakor kialakult feszültségteli szituáció érzékletes leírására hivatkozhatunk. Aki kezébe veszi az alkotmányozó gyűlés jegyzőkönyvének 1918-as és 1930-as kiadását[19], meggyőződhet róla, hogy Lunacsarszkij milyen *valósághűen* írta le az ott kialakult helyzetet, s ugyanakkor elbeszélése mennyivel *színesebb,* átélhetőbb, társadalomlélektani szempontból hitelesebb, mint az elhangzottakat mértékletesen és pontosan, de jellegéből következően „szárazon" reprodukáló jegyzőkönyvek anyaga.

„Igazi memoárok" tehát Lunacsarszkij itt közölt írásai és csakis azok. Pozitívumaik és bizonyos „problematikus vonásaik" azonos tőről fakadnak: többségük viszonylag korán, a szovjethatalom első éveiben keletkezett, így szerzőjük még nem, illetve alig támaszkodhatott az akkoriban születő-kibontakozó szovjet párttörténetírás eredményeire. Ez a körülmény egyrészt – mint erről a fentiekben már szóltunk – óhatatlanul kisebb-nagyobb pontatlanságokhoz vezetett a személyes emlékeken alapuló írásokban, másrészt kizárta, hogy Lunacsarszkij bármilyen „kanonizált" vagy annak vélt SZKP-történethez mérje, közelítse memoárjait. Így írásai máig megőrizték „frissességüket", a szerzői ábrázolás- és közelítésmód egyéni vonásait. Ugyanakkor – s éppen ezért – helyenként magukon viselik az 1917 előtti időszakból „visszaköszönő" bizonyos vitatható-vitatandó lunacsarszkiji értékelések, álláspontok nyomait is. A válogatásunkban elsőként szereplő, „Pártmúltamról" című s a többi, történeti eseményeket, folyamatokat felidéző írás (a forrásértékükre utaló, a „szereplők" tevékenységét bemutató bőséges jegyzetekkel) bizonyára elég támpontot ad a széles körű hazai memoárirodalmon „megedződött" magyar olvasónak az egyes személyeknek szentelt visszaemlékezések megítéléséhez, ahhoz, hogy ki-ki megfelelően „korrigálja" a maga számára az események sodrában nemegyszer lényegesen változó lunacsarszkiji pozíció szülte sajátos „látószögből" adódó „arány-, illetve dimenzióváltásokat", s ennek megfelelően fogadja az ezekből származó szerzői értékeléseket.[20]

A korai memoárkötetekből „kiolvasható" lunacsarszkiji intenciónak megfelelően két csoportba osztottuk válogatásunk írásait. Az „Emlékek és benyomások" című első részben a „Pártmúltamról" című átfogó memoár után a közölt írások a visszaemlékezésekben felidézett élmények, események történeti sorrendjében (nem keletkezésük sorrendjében!) követik egymást. A Leninről szóló memoár kivételével hasonlóan jártunk el a „Forradalmár-sziluettek" című részben is: az egyes személyekről írt karcolatok úgy következnek egymás után,

ahogy „hőseik" „főszerephez" jutottak a OSZD(b)MP, az OK(b)P történetében.

A memoárokban szögletes zárójelben foglaltak a kötet válogatójának, jelen sorok írójának a megjegyzései.

1987.

Donáth Péter

EMLÉKEK ÉS BENYOMÁSOK

Nagyon korán lettem szociáldemokrata. Azt mondhatnám, hogy forradalmi gondolkodásom már kezdetben többé-kevésbé marxista volt. Olyan régóta vagyok forradalmár, hogy már nem is tudok visszaemlékezni arra az időre, amikor még nem voltam az. Gyermekkoromat erősen befolyásolta Alekszandr Ivanovics Antonov[21] személyisége, aki valóságos államtanácsos és a Nyizsnyij Novgorod-i, majd a kurszki felügyelőség főnöke volt ugyan, de radikális gondolkodású ember lévén, egyáltalán nem titkolta a baloldali törekvések iránti szimpátiáját.

Egészen apró fiúcskaként késő estig kuporogtam a karosszékben, és hallgattam Alekszandr Ivanovicsot, amint az „Otyecsesztvennije Zapiszki"-ből vagy a „Russzkaja Miszl"-ből olvasott fel anyámnak.[22]

Fogékony gyermek voltam, és felolvasás közben Scsedrin szatíráihoz vagy más érdekesebb írásokhoz fűzött magyarázatai a lelkem mélyéig hatoltak.

A korombéliekkel társalogva már gyermekfejjel a vallás és a monarchia elszánt ellenségeként szóltam.

Emlékszem, hétéves lehettem, amikor egyszer berontottam az udvarunkban levő ezüstműves műhelybe, felkaptam egy kis ikont – már nem tudom, melyik szentet ábrázolta – és az éppen ebédelő és szájtátva figyelő segédek orra előtt elkezdtem vele verni az asztalt, s fennhéjázva azt kiabáltam, hogy íme, lehetőséget adok istennek, hogy lesújtson rám, aki ilyen gyalázatosan bánok egy hozzá közelállóval, az azonnali büntetés elmaradását pedig úgy tekintem, mint isten nemlétének fényes bizonyítékát.

A mestert nagyon felháborította és megijesztette viselkedésem – alighanem azt gondolta, igazi kis antikrisztus vagyok –,

és tekintet nélkül „úrfi" voltomra, fülön csípett és anyám elé vonszolt. Anyámnak nem kis erőfeszítésébe került megnyugtatni az ezüstművest, bár ő is, Alekszandr Ivanovics Antonov is, akinek a házában laktunk, nemcsak elnézően, hanem cinkos derűvel viszonyultak a történtekhez.

Előfordultak hasonlóan komikus esetek az abszolutizmus elleni propaganda kapcsán is. De ezek az otthoni forradalmi és félig forradalmi beszélgetések hatására elkövetett gyerekes csínyek csak háttérül szolgáltak később kirajzolódó határozott és egész életemre kiható politikai nézeteimhez.

Negyedik osztályos gimnazistaként[23] már egy egész csoport vezetője voltam, amely a forradalmi eszmékkel többé-kevésbé áthatott társaimból állt.

Akkoriban megvetettem és lenéztem az egész gimnáziumi tananyagot, a gimnáziumot és minden vele kapcsolatos dolgot kártékonynak tartottam, s nem láttam benne mást, mint a cári kormányzat arra irányuló, hiábavaló mesterkedését, hogy birtokba vegye lelkemet és haszontalan dolgokkal tömje tele a fejemet, így aztán a tanárok tehetséges, de lusta fiúnak tartottak. Ugyanakkor hallatlan szorgalommal képeztem magam önállóan: nyelveket, zenét tanultam, és amellett, hogy buzgón olvastam az orosz irodalom klasszikusait, olyan komoly dolgokkal is foglalkoztam, mint Mill Logikája vagy Marx Tőkéje. A Tőke első kötetét éppen ekkor, negyedikes gimnazistaként tanulmányoztam nagyon alaposan. Ezt a művet később többször is újra elolvastam, de a legmélyebb nyomot mégis ez a tizenhárom éves koromban szerzett élmény hagyta bennem, s bármilyen különösnek tűnik, még most is, ha meg akarok nézni valamit ebben a nagyszerű könyvben, vagy idézni akarok belőle és kezembe veszem a kötetet, ismét magam előtt látom azt a vászonnal bevont díványt, ahol lámpafény mellett üldögélve, mindig rágcsálva valamit, kétszer-háromszor is elolvastam minden fejezetet, s a magam által kidolgozott jelrendszer szerint piros és kék ceruzával telefirkáltam a lapokat.

Amikor ötödik osztályos lettem, politikai vonatkozásban

új élet kezdődött számomra. Ekkor már a kijevi diákság köreibe is behatolt a szociáldemokrata mozgalom, és körvonalaiban kirajzolódott az első szervezet, amely aztán bizonyos szerepet játszott az úgynevezett első pártkongresszus[24] összehívásában.

A párttagok visszaemlékezései szerint, de ezt igazolja részben Ljadov „A szociáldemokrácia története" című műve is[25], a kijevi csoport elég jelentős szerepet játszott pártunk szerveződésének ebben az első aktusában.

Ennek a diákkörnek alapítói Tucsapszkij, Petruszevics, Szpilioti elvtársak, V. G. Krizsanovszkaja elvtársnő voltak és még néhányan, akik között több lengyel is akadt.

Mi, gimnazisták és reáliskolások, közvetve természetesen kapcsolatban álltunk az egyetemistákkal, de az igazat megvallva önállóan, náluk sokkal aktívabban és szélesebb körben tevékenykedtünk.[26]

Kezdetben nem vettem részt a gimnazista mozgalomban. Az első, szigorúan következetes marxista körnek sok olyan tagja volt, akinek a neve később híressé vagy legalábbis ismertté vált. A vezető szerepet alighanem két lengyel töltötte be, akik közül az egyik (Adam Robczewski) később tragikus körülmények között meghalt, a másik pedig (Józef Moszyński) a déli szociáldemokrata körökben vált ismert vezetővé. A csoporthoz tartozott még az igen tehetséges Logiński elvtárs, valamint Schön, Verzsbickij, Vajnstejn, Pljuscs és Nyetocsajev. Többségük később évekig – esetenként jelentős sikerrel – dolgozott a szociáldemokrata mozgalomban. Természetesen voltak olyanok is, akik idővel eltávolodtak a mozgalomtól. Igor Kisztyakovszkij is aktív és befolyásos tagja volt ennek a körnek. S ehhez tartoztak N. Bergyajev és mások is.

Ötödikes voltam, amikor ez a fiatalokból álló központ azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy szervezzek egy kört az osztályunkban. A szervezet nagyon gyorsan megerősödött, átfogta a gimnáziumokat, a reáliskolákat és a leányiskolák egy részét. Nem emlékszem, hogy pontosan hány tagja volt, de biztosan elérte a kétszázat. A körökben tevékeny élet zaj-

lott: a foglalkozásokon Piszarev, Dobroljubov, Mirtov [P. L. Lavrov] mellett gyakran tanulmányoztuk Darwint, Spencert is, Csuprov könyvei és szociáldemokrata jellegű illegális irodalom alapján pedig a politikai gazdaságtant.

Az illegális irodalomnak különleges jelentőséget tulajdonítottunk, áhítattal kezeltük és senki előtt sem volt titok, hogy a mi köreink a politikai, a pártmunkára készítenek elő.

Gyűléseket is szerveztünk, többnyire a Dnyeper túlsó partján, ahová csónakokon mentünk át. Mondanom sem kell, hogy az éjszakai csónakázások a kapcsolattartás és a politikai munka kedvelt formáját jelentették e zöldfülű ifjúság számára. Szoros barátságot kötöttünk, romantikus szerelmek szövődtek; még ma is nagy gyönyörűséggel emlékszem vissza az ifjúságomra, sok név hallatán a mai napig melegség járja át szívemet, pedig az akkori barátok közül sokan már örökre eltávoztak az élők sorából vagy felhagytak a politikai tevékenységgel.

Az igazi politikai munkát a hetedik osztályban, 17 éves koromban kezdtem. Akkor lettem tagja annak a pártszervezetnek, amely Kijev elővárosában, Szolominkában működött, az ottani vasúti javítóműhely munkásai körében. Ennek a csoportnak barátom és osztálytársam, D. Nyetocsajev volt a vezetője. De az ékesszólóan agitáló, sokoldalúan képzett propagandista szerepét kezdettől fogva én játszottam.

A szolominkai munkásokkal nem foglalkozhattam túl sokáig, mivel nem sokkal ezután a rendőrség szétverte szervezetünket, nekem pedig külföldre kellett utaznom.

Ennek ellenére ezt az időpontot, tehát az 1892. vagy 1893. évet tekintem pártmunkám kezdetének, így most már 25 éve foglalkozom a szó szoros értelmében vett politikai munkával, mint agitátor és propagandista. Akkoriban írtam első cikkeimet egy sokszorosított szociáldemokrata újságba.

Az akkori szociáldemokrata élet szellemi központja a külföldön működő „Munka Felszabadítása" csoport volt, amelyet Plehanov, Akszelrod, Vera Zaszulics és Deutsch alapí-

tott. Az ő illegális műveik alkották a szellemi táplálékot nekünk, neofita marxistáknak.

Gimnáziumi éveim vége felé azonban már megjelent és megkísérelte a legális színre lépést a tisztán orosz marxizmus is.

Óriási hatással volt ránk P. Sztruve első könyve[27], melyet megjelenése után Kijevben rövid idő alatt szétkapkodtak. Csoportosan tanulmányoztuk a könyvet, és különösebb fenntartás nélkül elfogadtuk több, valójában igen problematikus megállapítását is.

Sztruve és Tugan-Baranovszkij főként Moszkvában és Pétervárott tevékenykedett, de a Szabad Közgazdasági Társaságban zajló vita és a Tugan-Baranovszkij disszertációja[28] által Moszkvában keltett izgalom híre hozzánk is eljutott.

Meg kell azonban mondanom, engem személy szerint a forradalmi gyakorlat mellett nem is annyira a marxizmus politikai gazdaságtana vagy szociológiája érdekelt, hanem inkább a filozófiája. És ebben a tekintetben nézeteim nem voltak teljesen tisztázottak. A gimnázium utolsó éveiben rendkívüli módon lelkesedtem Spencerért, és megpróbáltam Spencert és Marxot ötvözni. Ez természetesen nem nagyon sikerült, de éreztem, hogy a marxi építménynek komoly, pozitív filozófiai alapot kell adni. Az is világos volt számomra, hogy ennek az alapnak összhangban kell lennie azzal a néhány zseniális megállapítással, amelyet Marx tett kis terjedelmű, de annál gazdagabb tartalmú filozófiai munkáiban.

Megismerkedtem Novikovval, a berni egyetem bölcsészdoktorával[29], aki sokat mesélt nekem a zürichi Avenarius professzorról[30]; útmutatásai alapján elolvastam Leszevics műveit[31], amelyek ezzel a filozófiával foglalkoztak, s hatásukra élénken érdeklődni kezdtem az empiriokriticizmus iránt. Ez volt az oka annak, hogy a gimnázium befejezésekor szilárdan eltökéltem: mindenképpen leküzdöm családom ellenállását, s nem orosz egyetemen folytatom tanulmányaimat, hanem Zürichbe utazom, hogy egyrészt Akszelrod tanítványa lehessek (akihez jó ajánlóleveleim voltak), másrészt meg

Avenariust hallgathassam. Mellesleg a kijevi első számú gimnázium tanári kara, eléggé nyilvánvaló politikai megbízhatatlanságomra való tekintettel, amúgy sem túl fényes érettségi bizonyítványomban magatartásból négyest adott, ez pedig nagyon megnehezítette a felvételt valamely orosz egyetemre.

Ezeket a nehézségeket még el is túloztam anyámnak, s még azt is megígértem, hogy minden vakációban hazajövök majd, csakhogy külföldre mehessek továbbtanulni.

A zürichi egyetemen folytatott tanulmányaim, melyek nem egészen egy évig tartottak, igen hasznosaknak bizonyultak.[32] A külföldi élet, a zürichi könyvtár gazdagsága, a zürichi egyetem széles körű lehetőségei és az akkori orosz egyetemisták magas intellektuális színvonalú társasága jótékony hatást gyakoroltak rám.

A legtöbbet természetesen azoktól az emberektől kaptam, akiktől ezt eredetileg el is vártam. Ezekben az években (19 éves voltam akkor) teljesen önállónak éreztem magamat, és eszem ágában sem volt a kurzusokat az előírt program szerint végigjárni.

Filozófiai, történelmi és szociológiai tárgyú könyvekkel bástyáztam körül magam, és olyan programot állítottam össze, amelyben egyaránt szerepeltek a természettudományi kar filozófiai, természettudományi előadásai, a jogi kar, sőt a zürichi politechnikum néhány előadása.

E program legfontosabb tárgyai a következők voltak: anatómia Martinnál, fiziológia Haulénál, különösen az érzékelés fiziológiája Wlassaknál és politikai gazdaságtan Platternél.

Egyetemi tanulmányaim szempontjából azonban természetesen Avenarius munkái voltak a legfontosabbak, mellettük minden más háttérbe szorult. Pszichológiai előadásait hallgattam, jegyzeteltem, s mindkét szemináriumára jártam: az egyik filozófiai volt, a másik pedig speciális biopszichológiai kérdésekkel, vagyis „A tiszta tapasztalat kritikája" című nagy művével foglalkozott. Bár viszonylag rövid ideig jártam ezekre a szemináriumokra és komoly nehézséget jelentett nekem,

hogy teljesen szabadon olvastam ugyan németül és mindent megértettem, de elég rosszul beszéltem, az Avenarius vezette foglalkozások egész életre szóló, mély benyomást gyakoroltak rám. Az esztétikában még ma is sokkal inkább Avenarius tanítványának tartom magam, mint bárki másénak.

Nekem úgy tűnt, és ma is így érzem, hogy sikerült teljes összhangba hoznom a pozitivizmus e legkövetkezetesebb és legtisztább formáját Marx filozófiai premisszáival. Első marxista tanítóm P. B. Akszelrod ezzel nemigen értett egyet. Akszelrod volt az első jelentős marxista gondolkodó, akivel életem során találkoztam.[33]

Népes családjával nagyon szerény körülmények között élt akkoriban. Kis kefirboltjával kereste meg a megélhetéshez szükséges pénzt és örökösen az üvegeivel bíbelődött. Pavel Boriszovics beteg volt, kínzó álmatlanságát Forel hipnózissal kezelte. Igen kevés időt szentelhetett szellemi munkának. Keveset és kínkeservesen írt, kissé unalmasan beszélt, de mondanivalója rendkívül gondolatgazdag volt. A tanításomat szívügyének tekintette. Nagyon jó barátok lettünk, családtagként kezeltek. Később félig tréfálkozva bevallotta: az volt az elképzelése, hogy hozzám adja lányát. Igazi szellemi atyám volt. Saját ügyeit gyakran félretette azért, hogy többet foglalkozhasson velem. Bátorította irodalmi próbálkozásaimat, figyelemmel kísérte az ifjúsági körökben tartott előadásaimat, bár időnként igen kemény kritikát mondott róluk. Legfőképp azt a spenceri felfogásomat ostorozta, hogy a társadalom is evolúciósan fejlődő organizmus. Ebben a tekintetben Akszelrodnak igen hamar sikerült szétzúznia előítéleteimet és megtisztítania marxista világnézetemet.

Avenariusszal más volt a helyzet. A filozófiát illetően kitartóan ragaszkodtam ahhoz a gondolathoz, hogy az empiriokriticizmus a legmegfelelőbb lépcsőfok a Marx által emelt erődítmény meghódítása felé.

Nem sokkal Zürichbe költözésem után Akszelrodot felkereste G. V. Plehanov. Egy népes gyűlésen találkoztam vele, amelyet a lengyelek szerveztek, akik két, egymással szemben

álló táborra: a PPS (Lengyel Szocialista Párt) híveire és a lengyel szociáldemokratákra oszlottak.[34]

A lengyel szocialisták élén Zürichben az ismert lengyel forradalmár, Jodko állt, aki később az úgynevezett frakció egyik vezéralakja lett, a szociáldemokraták élén pedig a még egészen fiatal Rosa Luxemburg és Marchlewski elvtárs.

Rosa Luxemburggal az ultraburzsoá közgazdász Wolf előadásain találkoztam. Többször hallhattam, amint Rosa az ő csipkelődő, ironikus stílusában ízekre szedi Wolf burzsoá mesterkedéseit, s a professzor minden találékonysága és rendkívüli tudása ellenére belezavarodik és hebegve felsül svájci növendékei előtt. Akkoriban nagyon tiszteltem Rosát, sőt sajátos módon rajongtam érte. Alacsony, majdhogynem törpe termetével, gyenge vállain ülő nagy, kifejező fejével mesebeli és kissé ördögi lénynek tűnt. Már akkor birtokában volt a társadalomtudományi ismeretek teljes tárházának, ragyogó és hideg elméje lángoló forradalmi temperamentummal párosult.

Plehanov éppen egy vita után szólalt fel, melyben Rosa fölényesen elbánt a kissé nehézkes és zárkózott Jodkóval. A Rosa Luxemburg szarkazmusa és patetikus kitörései után szólásra emelkedő szép szál férfi, akit a már akkor galambősz Greulich (ma, 26 év múltán is a svájci mozgalom egyik vezéralakja) olyan nagy tisztelettel jelentett be a hallgatóságnak, kissé színtelennek és kiábrándítónak hatott.

Ezzel szemben még azon az estén elbűvölő élményt jelentett számomra egy Plehanovval folytatott beszélgetés. Ebben a spontán beszélgetésben Plehanov megcsillogtatta eleven ékesszólását, lenyűgöző egyéniségét. Azt hiszem, egész életemben csak két ilyen sziporkázó beszélgetőpartnerrel találkoztam: G. V. Plehanovval és M. M. Kovalevszkijjel.[35]

Természetesen már az első percben összeszólalkoztunk Plehanovval. Fiatal lévén, akkoriban senkitől sem féltem. álláspontomat nagy hévvel és vakmerőséggel védtem. Persze megkaptam a magamét Plehanovtól. Avenarius elleni támadása azonban elég gyenge lábakon állt, mert akkoriban

már töviről hegyire ismervén az én Avenariusomat, rögtön láttam, hogy Plehanov nem is olvasta, hanem csak hallomás alapján mond ítéletet. Viszont nagy hatással volt rám az általam akkoriban tanulmányozott Schopenhauerről adott kivételesen találó kritikája és az a lelkes és elmélyült dicshimnusz, amelyet Schellingről és Fichtéről zengett. Hegelt illetően természetesen nem volt vita közöttünk, bár akkor még nem tanulmányoztam eredetiben Hegel fő műveit. Fichtét és Schellinget nagy koponyáknak tartottam, de megelégedtem azzal a kevéssel, amit Kuno Fischer filozófiatörténetéből megtudtam róluk.

Plehanovval való találkozásom legelső következményeként másnap visszavittem a könyvtárba Schopenhauer műveit, és íróasztalomat Fichte és Schelling könyveivel raktam tele. Ma is végtelenül hálás vagyok Plehanovnak azért, hogy felhívta a figyelmemet erre a két óriásra. Tanulmányozásuk végtelen gyönyörűséget szerzett, és máig érzem, milyen jótékony hatással volt a német idealizmus nagyjaival való megismerkedés világnézetemre. Plehanov számára Fichte és Schelling csupán érdekes előfutárai voltak Hegelnek, a Marxhoz vezető lépcső alsó fokának, az én szememben azonban sok mindenben önálló értékkel bírtak: maga Marx is új megvilágításba került általuk.

Nekik köszönhettem azt is, hogy fel tudtam mérni Feuerbach nagyságát és önálló jelentőségét.

Engelsnek Feuerbachhal kapcsolatos megjegyzései, amelyekhez Plehanov szigorúan tartotta magát, sokban persze találóak és igazak, de aki nem olvasta Feuerbach műveit, és Engels e néhány megjegyzése alapján egyszerűen legyint rá, az véleményem szerint nem értheti meg a tudományos szocialista ideológia emocionális és etikai oldalát.

Azzal, hogy figyelmemet e nagy német idealistákra irányította, Plehanov sokkal többet tett, mint akart. Csupán arra akart rávezetni, hogy ugyanúgy jussak el Marxhoz, ahogy ő jutott el hozzá, de az eredmény a marxizmusnak egy egészen másfajta értelmezése lett, amely később a

„Vallás és szocializmus" című művemben nyilvánult meg és Plehanov részéről heves, ellenséges elutasításban részesült.[36]

Kevésbé hatott rám Plehanov lelkesedése a XVIII. századi enciklopédisták és materialisták iránt. Ma is kedvelem őket, különösen Helvetiust és Diderot-t, mégis valahogy távol állnak világnézetemtől.

Később, amikor Genfbe utaztam Plehanovhoz és néhány napig a közvetlen közelében éltem, még valami fontosat sajátítottam el tőle.

A kultúra története kapcsán akkor már igen elmélyülten foglalkoztam a művészet kérdéseivel. Plehanovnál találtam első ízben olyan hatalmas, általa összegyűjtött anyagot, amely néhány kivételesen ragyogó megállapítása fényében alapot nyújtott a művészettörténet marxista megközelítéséhez. Sok minden abból, amiről akkor Plehanovval beszélgettem, sok olyan következtetés, amelyet akkor szavaiból leszűrtem, ugyancsak tartós szerzeményem maradt.

Svájcban, mint már említettem, nem egészen egy évet töltöttem. Bátyám súlyosan megbetegedett Nizzában, ezért nekem is oda kellett utaznom, később pedig Reimsbe, majd Párizsba.

Életemnek erről a szakaszáról nem sok mondanivalóm van, mivel ez alatt a három év alatt semmiféle kapcsolatom sem volt pártunk vezető egyéniségeivel vagy a párt kiemelkedő eseményeivel.[37]

A magam részéről tovább mélyítettem marxista ismereteimet, különösen beható, teljesen önálló tanulmányokat folytattam a vallástörténet területén. Majdnem teljesen felhagytam előadások látogatásával, és múzeumokba, különösen a gazdag Guimet múzeumba, meg könyvtárakba jártam.

Érdeklődésem középpontjában akkor a művészet és a vallás állt, de nem esztétaként, hanem marxistaként foglalkoztam ezekkel a kérdésekkel. E témákról meglehetős sikerrel előadásokat is tartottam Párizsban, ottani egyetemi hallgatóknak.

A Kovalevszkijjel, Gambarovval, Anyicskovval[38] folyta-

tott heves vitákban a marxista világnézet szenvedélyes képviselőjeként vettem részt.

Párizsban ismerkedtem meg az idős Lavrovval is. Ha jól emlékszem, ez közvetlenül a halála előtt történt.[39] Már nagyon öreg volt, és sajátos odúban élt, szinte beletemetkezve könyvei közé. Most is, akárcsak egész életében, rendkívül sokat olvasott, az én szememben enciklopédikus tudású csodalénynek tűnt. Néhány alkalommal hosszabb és igen érdekes beszélgetést folytattam vele azokról a témákról, amelyek engem akkor különösen érdekeltek, így például az egymástól távol élő népek rokon mítoszainak keletkezéséről és a mítoszfejlődés törvényszerűségeiről.

Marxizmusomat szkeptikusan fogadta, és egy alkalommal kedvesen megszidott, amiért tanulmányaimat rendszertelenül folytatom; azt javasolta, iratkozzam be valamelyik fakultásra. Azt válaszoltam, hogy általában mindenféle fakultást ellenzek és az ifjúság teljesen szabadon meghatározott önképzésének vagyok a híve.

1896-ban visszatértem Oroszországba, hogy katonai szolgálatomat letöltsem, de erős rövidlátásom miatt felmentettek a szolgálat alól.

Nem sokáig maradtam Oroszországban. Kijevben két előadást tartottam akkori világnézetem szellemében, egy keveset elidőztem Moszkvában és Pétervárott, s visszatértem külföldre, Párizsba, ezúttal már nem hosszú időre.

Bátyám egészségi állapota, amelynek alakulása akkor számomra a legfontosabb volt, lehetővé tette, hogy visszatérjek Oroszországba.

Bátyám (Platon Vasziljevics Lunacsarszkij) és felesége (Szofja Nyikolajevna)[40] korábban félig tolsztojánus, félig narodnyik nézeteket vallottak, az én hatásomra azonban a marxizmus hívei lettek és beléptek a szociáldemokrata pártba.

Bátyám, bár szélhűdés érte és nagyon nehezen, csak botra támaszkodva tudott járni, velem együtt égett a vágytól, hogy hozzáláthasson a gyakorlati forradalmi munkához. Erről ábrándozott a felesége is.

1897-ben visszatértünk Moszkvába,[41] ahol a forradalmi mozgalmat igen szétzilált állapotban találtuk. Az előző Moszkvai Bizottságot letartóztatták, tagjai közül csak néhányan maradtak meg, elsősorban A. I. Jelizarova (Lenin nővére, akihez Akszelrodtól meleg ajánlósoraim voltak) és Vlagyimirszkij elvtárs.

Velük együtt fogtunk hozzá a Moszkvai Bizottság újjászervezéséhez. Csatlakozott hozzánk néhány, főként vidékről érkezett szociáldemokrata is. Szoros kapcsolatban álltunk néhány fiatallal és természetesen a munkásokkal, főként a Goujon- és List-gyárból. A helyzet fokozatosan normalizálódott. Sikerült egy kisebb nyomdát létrehoznunk, eredményes sztrájkot szerveztünk a List-gyárban, sokszorosított, majd később nyomtatott röplapokat adtunk ki, néhány forradalmi önképzőkört alakítottunk stb.

Természetesen nem sejthettük, hogy köreinkbe beférkőzött a titkosrendőrségnek egy ügynöke, nevezetesen A. J. Szerebrjakova, akinek a lakásán gyűléseinket tartottuk; a bizottságnak nem volt ugyan tagja, mert A. I. Jelizarova valamilyen ösztönös megérzés alapján nem bízott meg benne teljesen – túlzottan fecsegőnek tartotta –, de éppen eleget tudott rólunk ahhoz, hogy lebuktasson bennünket.

Hamarosan a bizottság majd minden tagjánál házkutatást tartottak. Bátyám és felesége ez alkalommal kimaradt. Letartóztatták P. G. Szmidovicsot, engem és öt-hat munkatársunkat, köztük néhány munkást.

Kezdetben számomra az ügy igen kedvezően alakult. Komolyabb bizonyítékot nem találtak ellenem. Az ügyemmel foglalkozó Petersz nevű csendőr azt mondta, rossz társaságba keveredett fiatal, külföldön tanuló diáknak tekint, s nem tartja szükségesnek, hogy eljárást indítson ellenem, de ragaszkodik ahhoz, hogy utazzam el Moszkvából.

Én ezt meg is tettem, és elutaztam Kijevbe, anyámhoz. Ám három nappal Kijevbe érkezésem után újból házkutatást tartottak nálam, és a moszkvai politikai rendőrség utasítására letartóztattak és visszatoloncoltak Moszkvába.[42]

Ezúttal az ügy már rosszabbra fordult. A Moszkvai Bizottságban való részvételem és bizonyos fokig vezető szerepem[43] nyilvánvalóvá vált a csendőrök előtt. Azokból a vallomásokból, amelyeket elolvasásra átadtak nekem, világosan láthattam, hogy tevékenységünk szinte minden mozzanatáról tudnak, kivéve néhány olyan dolgot, amely a bátyámmal és feleségével állt kapcsolatban, s ennek kimondhatatlanul örültem. Bizonyos tetteimet ugyanakkor mások rovására írták, és ez súlyosbította helyzetüket. Ezért úgy határoztam, hogy vallomást teszek és pontosan feltárom szerepemet, ezzel pedig leveszem a felelősséget olyanokról, akik csak véletlenül kerültek bele az ügybe, és egyben lerövidítem a nyomozást.[44]

Vallomásom ellenére a többi letartóztatotthoz hasonlóan nyolc hónapot kellett a Taganka börtönben töltenem, magánzárkában.

Ez nagyszerű időszak volt. Igaz, a séta csaknem teljes hiánya és talán az elégtelen táplálkozás, valamint a megfeszített szellemi munka következtében gyötört az álmatlanság, s gyakran hetekig nem aludtam. A börtönorvos ilyenkor hideg fürdőket írt elő, s az ő gondoskodásának köszönhetem, hogy megőriztem egészségemet. Szellemi fejlődésem szempontjából ez a nyolc hónap életem egyik kiemelkedő szakasza volt.

Lehetővé tették, hogy az anyámtól kapott pénzen könyveket vásároljak. Egész könyvtárnyi könyvet olvastam el, sok verset, elbeszélést, tanulmányt írtam. Néhány ezek közül még ma is megvan a papírjaim között. Ebben az időben dolgoztam ki véglegesen filozófiai nézeteimet, hogy úgy mondjam, belső hitvallásomat, melynek leglényegesebb gondolatait később a „Vallás és szocializmus" című művemben[45] fejtettem ki.

1898 elején [1899. október 8-án] kiengedtek bennünket. Nekem felajánlották, hogy válasszak ki egy várost, ahol megvárom a végleges ítéletet, amely Szamojlenko csendőr ígérete szerint két-három hónap múlva lett volna esedékes.

Valójában azonban kerek egy évet töltöttem Kalugában – ezt a várost választottam –, és az ítélet még mindig nem született meg.[46] Kalugai tartózkodásom mind szociáldemokrata munkám, mind magánéletem szempontjából igen fontos volt. Itt csak azokra a mozzanatokra térek ki, melyek ebben a jelentős vidéki városban pártunk életét jellemezték. Teljesen véletlenül választottam Kalugát, de mondhatom, nagyon szerencsés választás volt, mert Kalugában több olyan ember is várt az ítéletére, aki később a szociáldemokrata mozgalomban kiemelkedő szerepet játszott. Itt élt Bogdanov (Malinovszkij), akivel nagyon összebarátkoztam, annál is inkább, mivel filozófiai nézeteinkben sok volt a hasonlóság, úgyhogy hosszú időn keresztül kölcsönösen termékenyítően hatottunk egymásra, szociáldemokrata körökben pedig közeli harcostársaknak tekintettek bennünket. Bogdanov irodalmi munkássága és az enyém, mondhatni, elválaszthatatlan egymástól, s az 1905-ös forradalomig politikailag is nagyon közel álltunk egymáshoz.

Bogdanov jó barátja, Bazarov (V. Rudnyev)[47] is hamarosan Kalugába érkezett. Nagyon közel állt hozzánk abban az időben I. I. Szkvorcov (Sztyepanov)[48], aki már akkor is kitűnt tudományos felkészültségével a közgazdaságtan és a munkásmozgalom története területén. Végül ideköltözött a korábban már Sztruve lapjában, a „Nacsaló"-ban publikáló B. V. Avilov[49], aki ugyan nem állt annyira közel hozzánk, de mégis rendkívül érdekes volt számunkra.

Azt hiszem, az akkori Oroszországban kevés olyan város akadt, ahol marxisták ilyen jelentős csoportja gyűlt volna össze. Ugyanakkor valamennyiünket bizonyos sajátos tendencia egyesített. Mindnyájunkat mélyen érdekelt a marxizmus filozófiai oldala és meg akartuk ezt szilárdítani gnoszeológiai, etikai és esztétikai vonatkozásban: egyrészt függetlenül a kantianizmustól, amely felé már megindult a későbbiekben Németországban és nálunk oly jelentőssé vált tendencia (Bergyajev, Bulgakov[50]), másrészt szembeszegülve

azzal a szűkkeblű francia enciklopédista ortodoxiával, amelyre Plehanov az egész marxizmust alapozni próbálta.

Eközben Bogdanov egészen sajátos utakat keresett, de ezek az utak találkoztak az empíriokriticizmussal. Később Bogdanov empíriomonizmusa, mondhatni, úgy bontakozott ki, hogy az empíriokriticizmushoz viszonyítva definiálta magát.[51]

Kalugában rendkívül intenzív szellemi és politikai életet éltünk. Először is, Szkvorcovval együtt erőteljes propagandát fejtettünk ki tanárokból és tanulókból alakult körökben, majd a kalugai vasúti javítóműhely munkásainak szervezetében. Másodszor, közeli kapcsolatba kerültünk a vászonkészítő üzem tekintélyes tulajdonosával, D. D. Goncsarov gyárossal. A Polotnyanij Zavod néven önálló települést alkotó vászonkészítő üzem hitbizomány volt, amelyet még Nagy Péter alapított. Kaluga kormányzóság egyik legszebb zuga ez, amely Puskin emlékét is őrzi; Puskin szelleme hatja át Goncsarovék palotára emlékeztető házát, és Gogolét is, aki áradozott Polotnyanij Zavod évszázados parkjáról.

Maga a ház valóságos múzeum volt, melyben Nagy Pétertől egészen az akkori modernizmusig minden kor éles nyomot hagyott. Mostanában, mint művelődésügyi népbiztos, több intézkedést tettem ennek a nagyszerű helynek a megóvására. Természetesen nem azért, hogy ott-tartózkodásomat megörökítsem, hanem mert jól ismertem kiemelkedő kulturális jelentőségét.

Maga Goncsarov és felesége, Vera Konsztantyinovna nagyon művelt emberek voltak, és Polotnyanij Zavodot igazi kis Athénné varázsolták: egymást követték a hangversenyek, operaelőadások és irodalmi estek, amelyek gyakran igen eredetiek és vonzók voltak.

Mindez fölöttébb tetszett nekem, s magam is aktív szerepet vállaltam ezeken a rendezvényeken. Ám itt Polotnyanij Zavod életének más oldalai az érdekesek. D. D. Goncsarov szociáldemokrata volt[52]: üzemében bevezette a nyolcórás

munkanapot, a nyereségrészesedést, sok olyan kulturális-oktatási és gazdasági intézkedést tett, amely Robert Owen első kísérleteire emlékeztetett és a szomszéd gyárosok, különösen a Howard-féle üzem tulajdonosai körében rémületet és nemtetszést keltett.

Hamarosan véglegesen átköltöztem Polotnyanij Zavodba s magammal vittem a körökből két-három tanítványunkat is. A munkások között nem kellett a tőke közvetlen képviselője ellen propagandát folytatni, hiszen ő itt kedves elvtársunk volt, ez azonban nem zavart bennünket abban, hogy általános szociáldemokrata munkát végezzünk, és a vászonkészítő üzem munkásai révén próbáljunk befolyást gyakorolni a Howard-gyár és más gyárak munkásaira.

A rendőrség mindezt nem nézte jó szemmel. Komikus jelenetek zajlottak le köztem és a helyi rendőrfőnök között, aki nem tudta, hogy viselkedjen velem, aki egyfelől mégiscsak száműzött voltam, másfelől viszont Goncsarovnak, a gazdag gyárosnak és helyi nemesi elöljárónak a személyes jó barátja.

Beavatkozott a dologba a kormányzó is, egy testes, behemót ember – a nevére már nem emlékszem pontosan, talán Olszufjevnek hívták –, magához hívatott és figyelmeztetett, hogy kénytelen lesz kiutasítani Kaluga kormányzóságból, mivel rosszakat hall rólam. Különösen kompromittálónak minősítette kapcsolatomat D. D. Goncsarov nagynénjével. Az éltes hölgy foglalkozására nézve orvos volt, s közeli barátja a nagy provanszál költőnek, Mistralnak. A kormányzó egyenesen szörnyetegnek tartotta. A hölgy ma is él, s nemrég levelet kaptam tőle, amelyben etatizmussal vádol bennünket, és azt tanácsolja, hogy a szabad munkástestvériségek és kommunák irányába haladjunk. Goncsarova ma legalább hetvenéves lehet, és szerintem ugyan naiv, de forradalmi hittel teli levele mélyen meghatott, különösen azután, hogy megtudtam, mennyi izgalmat kellett átélnie ott, Polotnyanij Zavodban, a forradalom leghevesebb napjaiban.

A kormányzó úgy találta, rosszakat hall rólam, pedig

valójában túlságosan is jókat hallott. Kalugában és környékén rendkívüli nagy befolyásom volt. Akkorra a többi elvtárs: Bogdanov, Bazarov, Szkvorcov, Avilov mind megkapta már ítéletét, és szétszéledtek a különböző kormányzóságokba. Egyedül maradtam és zajos hírnevem lett. Életem nagyon változatosan alakult. A szolgálókból és cselédlányokból szervezett önképzőkör mellett, ahol először Puskint és Shakespeare-t olvastuk, egy kifejezetten radikális demokrata irányzatú irodalmi kört is vezettem, amelyben kissé félve, de lelkesen részt vett Bart, a kormányzó mellett dolgozó hivatalnok és Plemjannyikov, az adóhivatal főnöke. S végül tevékenyen részt vettem a kalugai vasúti javítóműhely munkásait tömörítő szervezetek munkájában is.

A kalugai tartózkodásom idején valóban bizonyos pezsgés támadt, s így cseppet sem csodálkoztam, amikor nemrég Kalugában járt elvtársaim elmesélték, hogy az emlékem ott még ma is elevenen él.

Goncsarovék akkor már Moszkvába költöztek. Néhányszor illegálisan felutaztam hozzájuk Kalugából, és egyszer egy ilyen engedély nélküli utazás alkalmával letartóztattak és egy hétre lecsuktak. A börtönben Dehmel verseit fordítottam, és csak egy szerencsétlen véletlen folytán nem jelentek meg, mivel később elvesztek.[53]

Végül megérkezett az ítélet, és sokkal enyhébb volt, mint vártam. Csak kétévi száműzetésre ítéltek Vjatka kormányzóságba, igaz, letartóztatásomtól számítva kétévi huzavona után. Sehogy sem akaródzott Vjatkába utazni. A. A. Bogdanov akkoriban Vologdában élt és azt írta onnan, hogy néhány régi barátja is odaérkezett: V. G. Krizsanovszkaja a férjével, Tucsapszkijjal, a Szpilka[54] megszervezőjével, Bergyajev, aki akkorra már messze eltávolodott tőlünk, de éppen mint ellenfél nagyon érdekelt bennünket. Azonkívül Vologdában telepedtek le olyan érdekes emberek is, mint Remizov, Szavinkov[55] a feleségével, Gleb Uszpenszkij lányával, és még néhányan.

Bogdanov beszámolt a Vologdában zajló intenzív szel-

lemi és politikai életről. Különösen jó véleménnyel volt V. A. Zsdanovról, aki később oly elkeserítően, de hősiesen lépett fel ellenünk (az októberi fordulat után) és I. A. Szammerről, aki ma is kiemelkedő szerepet játszik pártunkban.[56]

Mindez mágnesként vonzott Vologdába, ezért a következőképpen cselekedtem: többé-kevésbé önkényesen Vologdába utaztam, ott maradtam és egy kérvényt írtam Plehwe belügyminiszterhez, amelyben bejelentettem, hogy beteg vagyok, állandó ápolásra szorulok, ezért kérem, hadd maradhassak Vologdában, ahol közeli barátaim élnek. Semmi reményem sem volt arra, hogy a hozzám ily közel állók körében maradhatok, ezért kellemesen csalódtam, amikor az akkori kormányzó, Knyazev rövid táviratot kapott Plehwétől: „Lunacsarszkij maradjon".[57]

Az olvasó a már eddig felsorolt száműzöttek nevéből is kikövetkeztethette, hogy Vologdában nagyon intenzív pártélet zajlott. Megérkezésemig Nyikolaj Bergyajev foglalta el a vezető helyet, előadásai nagy sikernek örvendtek.

Szociáldemokrata társaságunk arra buzdított, hogy bocsátkozzam vitába Bergyajevvel, szembe állítva idealizmusával, amely akkor nemcsak a kereszténység, hanem szinte már a pravoszlávia elfogadásáig süllyedt, a marxista filozófiának azt a tágabb és pregnánsabb értelmezését, amelyért akkoriban mi, a kalugai csoport, szálltunk síkra a Plehanov által képviselt száraz és szerintünk már túlhaladott változat ellenében.

S valóban, néhány nagy sikerű előadással hamarosan megnyertem Vologdában a tanulóifjúságnak és a száműzöttek meg családjaik szokatlanul népes kolóniájának a szimpátiáját.

Vologdába csak zavaros hírek jutottak el hozzánk a szociáldemokrácián belüli nézeteltérésekről, amelyek akkor még nem öltöttek határozott formát. Egészében véve mi, szociáldemokraták alkottuk a legerősebb csoportot Vologdában, mind számunkat, mind kvalitásainkat tekintve.

Én persze nem tudtam ölbe tett kézzel ülni. Nem akartam elveszni a kolónia életének szürke hétköznapjaiban. Elhatároztam, hogy szélesebb körű tevékenységbe kezdek. Első szépirodalmi próbálkozásaimról itt most nem beszélek, hiszen ennek a könyvnek nem ez a feladata. De irodalmi, publicisztikai tevékenységem valójában itt, Vologdában kezdődött. Egy sor cikkem jelent meg a Bergyajev–Bulgakov-féle irányzat ellen: „Az orosz Faust" a „Voproszi Filoszofii i Pszihologii"-ben, [1902. 3. sz.], a „Fehér mágusok" az „Obrazovanyijé"-ben [1902. 9. sz.] és néhány kisebb vitairat az idealisták ellen. Tervbe vettük egy tanulmánykötet kiadását is, s ez vologdai tartózkodásom vége felé meg is jelent „Vázlatok a realista világnézetről" címmel, és rendszerezett válasz volt az ellentábor „Az idealizmus problémái" című kötetére.[58] Kötetünkben nagy helyet foglalt el „A pozitív esztétika alapjai" című cikkem, amely máig sem veszített jelentőségéből.

Ám amikor szélesebb körű munkáról beszélek, nem irodalmi terveimre gondolok, hanem arra a törekvésre, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljek a helyi munkásokkal.

A „Szevernij Kraj" címmel Jaroszlavlban megjelenő baloldali liberális lap felkért, hogy legyek a vologdai tudósítója. Ezt az alkalmat felhasználtam arra, hogy felkeressem a Vologda melletti nagy szeszgyár munkásainak színielőadását. Benyomásaimról cikket írtam, amelyet a munkásokhoz való közeledésem első lépésének szántam [1902. november 27-i (december 10-i) sz.].

A rendőrség azonban éberebb volt, mint gondoltam. Mikvic, az adóhivatal főnöke, aki liberális, sőt valószínűleg kadet volt, feljelentett, mire Ladizsenszkij kormányzó, aki maga is félig kadet volt és később, a háború alatt megszenvedett baloldali nézeteiért, elrendelte, hogy mint Vologdában is veszélyes elemet Totymába száműzzenek. Ekkor elég különös küzdelem kezdődött köztem és a kormányzó között: megtagadtam, hogy önként elutazzam, erre odatoloncoltak. Valamilyen formaságot azonban elmulasztottak, és így Kad-

nyikovban hagytak. Kadnyikovból önkényesen visszatértem Vologdába. Ezért bezártak a Vologda kormányzósági börtönbe. A kormányzó azonban érezte, mennyire nevetséges és ostoba dolog engem üldözni, mivel akkor már némi irodalmi hírnek örvendtem, legalábbis jól ismertek vologdai értelmiségi körökben; engedélyezte hát, hogy csak az éjszakát töltsem a börtönben, napközben meg otthon lehettem, azaz a feleségem szüleinél, ugyanis nem sokkal korábban [1902. szeptember 1-én] feleségül vettem A. Malinovszkij-Bogdanov húgát, Anna Alekszandrovnát.

Végül, minden tiltakozásom ellenére, olyan döntés született, hogy Totymába száműznek és odatoloncolnak. Tavasz volt, az utak teljesen feláztak, szinte járhatatlanok voltak. Több mint egy hétig tartott az út Totymáig, közben megrühesedtem, és mihelyt a városba érkeztem, ágynak estem. A rühből orbánc lett, s majdnem belehaltam ebbe a históriába. De eljött Totymába a feleségem, meggyógyított, s amikor felépültem és körülnéztem, szinte elégedett voltam száműzetésem új színhelyével.[59]

Totyma csodálatos kis városka, az itt nagyon széles és impozáns Szuhona partján fekszik, a túlsó partot pedig hatalmas erdő borítja. Totyma környékén festőien szép, vendégszerető kolostor áll, gyakran kirándultunk oda trojkán.

Az élet hihetetlenül olcsó volt, úgyhogy a cikkeimért kapott szerény honoráriumból és a családtól kapott kevéske segítségből feleségemmel igazán gondtalanul éltünk. Igaz, itt egyáltalán nem voltak száműzöttek.

Mivel Totymában egy tanítóképző működött, ahol valamikor zavargások voltak, Totyma tiltott hely volt a száműzöttek számára; engem csak kivételesen irányítottak ide.

A helyi társaság szívélyesen fogadott. A különféle hivatalnokok és feleségeik, akik előadásokat rendeztek, s valamiféle önképzőkörhöz hasonlót szerveztek, körém gyűltek, én pedig a magam részéről nem elleneztem a velük való szorosabb és aktívabb kapcsolatot.

Volt ebben a társaságban néhány fiatal tanító és tanítónő,

illetve tanítóképzős, akikkel lehetett valamit kezdeni. A parasztok között nem folytattam semmiféle propagandát, mivel nem tudtam közel kerülni hozzájuk. Ám hamarosan odaérkezett az új kerületi rendőrfőnök, aki addig Vologdában teljesített szolgálatot és alighanem azt a különleges megbízatást kapta, hogy vegye elejét Totymában bármiféle társadalmi tevékenységemnek. Jól ráijesztett az egész kis totymai félművelt társaságra, és teljesen el is szigetelt volna bennünket, ha nem lett volna ott az iránt unk rendkívül baráti, szociáldemokrata Vasziljev-család. V. V. Vasziljev özvegye, J. A. Morozova ma is családunk közeli barátja. Két évet töltöttünk együtt a totymai száműzetésben.

Fejlődésem szempontjából ezek az évek nem múltak el nyomtalanul. Először is, Totymában kiterjedt irodalmi tevékenységbe fogtam. Itt írtam Lenauról szóló nagy tanulmányomat, lefordítottam Faustját, sok kritikát és vitacikket publikáltam az „Obrazovanyije"-ben és a „Pravda"-ban, amelyeket aztán Totymából való visszatérésem után kötetbe összegyűjtve kiadtam Mjagkovnál, eléggé ismertté válva ezzel az olvasóközönség körében.[60]

A legtöbb baloldali folyóirattól felkértek, hogy írjak nekik. Mindjárt meg is írtam Avenarius filozófiájáról szóló népszerű tanulmányomat, mellékelve Holzapfel Pánideáljával foglalkozó kritikámat, s ezt Dorovatovszkij adta ki.[61]

De akármilyen sokat írtam is Totymában, még ennél is többet olvastam és gondolkodtam. Meg kell mondanom, hogy világnézetem kialakulása szempontjából, a zürichi egyetemen, a párizsi múzeumokban és főiskolákon végzett eléggé intenzív munka ellenére a legtöbbet éppen a Tagankában töltött nyolc hónapi fogság és kétévi totymai száműzetésem nyújtott.

Eszembe sem jutott, hogy megszökjem ebből a száműzetésből. Kihasználtam a lehetőséget, hogy összeszedjem és továbbfejlesszem belső erőimet. A száműzetés persze sokkal elviselhetetlenebb lett volna, ha nem alakul olyan szerencsésen a családi életem, s ha nincs az állandó, közös munkál-

kodásunk a feleségemmel, akiben egész életemre megértő, hű társra és politikai elvtársra találtam.[62]

1901-ben [1904-ben], a száműzetés lejárta után feleségemmel Kijevbe utaztunk, ahol anyám élt. De nem sokáig maradhattunk Kijevben. A félig szociáldemokrata típusú kijevi újság („Kijevszkije Otkliki"), amelyet főleg V. V. Vodovozov[63] szerkesztett, felkért a színházi rovat vezetésére, és én belemerültem ebbe a munkába. Ugyanakkor a tanulóifjúság számára előadássorozatokat akartam indítani, és fel akartam újítani tevékenységemet a kijevi munkáskörökben is. A pártvezetés azonban már felfigyelt rám, és lehetetlennek tartotta, hogy ilyen aprómunkát végezzek.

Nehéz időket éltünk akkor; bekövetkezett a bolsevikok és mensevikek közti teljes szakítás. Több-kevesebb határozottsággal a bolsevikok álláspontján voltam, bár a viszály néhány vonatkozása nem volt teljesen világos előttem. A nézeteltérések részletei kevésbé érdekeltek, sokkal inkább hatott rám az a tény, hogy A. A. Malinovszkij-Bogdanov teljesen a bolsevik mozgalomhoz csatlakozott: mintegy Lenin és csoportja legfőbb oroszországi képviselője lett.[64]

A viszályt tovább bonyolította az, hogy pártunk oroszországi központjának olyan képviselői, mint Kraszin, Karpov, Krzsizsanovszkij elvtársak, akik ma is a pártban tevékenykednek és tisztségeket töltenek be a szovjethatalomban, akkor úgynevezett békülékeny álláspontot foglaltak el.[65] Ezzel lényegében egy harmadik irányzat jött létre, amelyet szinte ugyanolyan ellenségesen fogadtak a „tiszta" bolsevikok és a mensevikek. A békülékeny Központi Bizottság főhadiszállása akkoriban Szmolenszkben volt, s engem is oda hívtak. A Központi Bizottság akkori munkatársai közül különösen mély benyomást tett rám Innokentyij elvtárs, aki később fontos szerepet játszott pártunk történetében, és akit korai halála után sok bolsevik úgy őrzött meg emlékezetében, mint igazi államférfiúi elmét. Ez a nagyszerű ember már akkor kitűnt remek osztályérzékével és széles látókörével.

Szmolenszkben terjedelmes kiáltványt írtam Plehwe meg-

gyilkolása alkalmából, s ez volt az új Központi Bizottság első nagyobb röpirata. Mindjárt magamra vállaltam a békülékeny KB főtollnokának a szerepét is, bár Kraszin, Krzsizsanovszkij és Innokentyij győzködése ellenére nem voltam teljesen bizonyos irányvonalunk helyességében.

Alighogy visszatértem Kijevbe, egy határozott hangú levelet kaptam Bogdanovtól, amelyben sürgősen külföldre hívott, hogy személyesen ismerkedjem meg Leninnel, s lépjek be a bolsevikok központi lapjának szerkesztőségébe. Miután feleségemmel megtanácskoztuk a dolgot, úgy döntöttünk, hogy kötelességünk eleget tenni a hívásnak.

1904 végén [októberben] utaztunk külföldre. Párizsba mentünk, s elég sokáig maradtam ott. Nem akaródzott Svájcba utazni, mivel nem voltam teljesen meggyőződve a pártszakadás szükségességéről és nemigen akartam részt venni a testvérháborúban.

Láttam, mennyire örülnek pártunk kettészakadásának a szociálforradalmárok, az anarchisták, és ebből igazán könnyen ki lehetett következtetni, mekkora örömet szerzünk ezzel a szakadással távolabbi ellenfeleinknek is.

Még fülemben csengtek Innokentyij szavai, aki meggyőződéssel vallotta, hogy minden lehetőség megvan a szociáldemokrata párt újraegyesítésére. Kikölcsönöztem és alaposan tanulmányoztam a teljes mensevik és bolsevik irodalmat. Ilyen ingadozások közepette telt el néhány hónap. Végül Vlagyimir Iljics személyesen jött el értem Párizsba.[66] Nem sok idő kellett hozzá, hogy teljesen eloszlassa kétségeimet. Igaz, akkor az álláspontok még nem rajzolódtak ki teljesen világosan. A mensevikek csak valamivel később, a januári események és az 1905-ös forradalom hatására kezdtek nyíltabban a liberálisokkal való szövetség mellett kardoskodni és a közelgő forradalmat mint tipikusan polgári forradalmat támogatni, amelytől csupán Oroszország *politikai* rendszerének többé-kevésbé radikális átalakulása várható. Akkorra már egyre világosabbá vált az is, hogy az úgynevezett „széles párt" elsősorban értelmiségi pártot jelentett.[67]

Leninnek már minden különösebb nehézség nélkül sikerült bebizonyítania, hogy minket, bolsevikokat csak a leghatározottabban, legkövetkezetesebben gondolkodó, javarészt hivatásos forradalmárrá vált értelmiség, valamint a munkásságnak a széles rétegei követnek, a mensevikeket pedig sok demokrata értelmiségi és több hozzájuk csapódott szakszervezeti vezető, az a fajta „fejlett" munkás, aki mindig is az opportunizmus fő terjesztője a tömegekben.

Világnézetem és jellemem egy pillanatra sem tett fogékonnyá a felemás nézetek, a kompromisszum iránt, a valódi forradalmi marxizmus ragyogó maximalista elveinek elhomályosítása iránt. Természetesen köztem és Lenin között jelentős eltérés volt. Ő gyakorlati szempontból közelítette meg ezeket a kérdéseket, a rendkívül világosan gondolkodó taktikus és zseniális politikus módján, én pedig filozófusként, még pontosabban szólva: a forradalom költőjeként. Számomra a forradalom, tragikumával együtt, elkerülhetetlen mozzanata volt az emberi szellem „egyetemes lélekké" válásának, a legnagyobb és döntő aktusa volt az „istenépítésnek", a legragyogóbb és legdöntőbb tett volt azon program megvalósítása felé, amelyet Nietzsche oly találóan így fogalmazott meg: „A világban nincs értelem, de értelmet kell belevinnünk."

A forradalomnak ez a néhány szóban felvázolt filozófiája csak rosszallást válthatott volna ki Leninből, és munkáink – a Bogdanov, Bazarov, Szuvorov[68] és még néhányunk által alkotott csoportról van szó – valóban nem nyerték el tetszését. Ugyanakkor érezte, hogy a filozófiában hozzá közel álló plehanovi ortodoxiától eltávolodott csoportunk a politikában világos és megingathatatlan proletár álláspontot képvisel. A szövetség, mely közte és Bogdanov közt már létrejött, általam tovább erősödött. Tüstént Genfbe utaztam és beléptem a „Vperjod", majd később a „Proletarij" szerkesztőségébe.[69]

Nem mondhatnám, hogy a csaknem két évig tartó genfi

tartózkodásom[70] különösen kellemes emlékeket hagyott volna bennem.

Igaz, a szerkesztőség, amelynek akkor négy tagja volt: Lenin, Vorovszkij[71], Galjorka (Alekszandrov)[72] és én, baráti légkört alakított ki. Én Voinov álnéven jelentettem meg cikkeimet. Nem voltam túlságosan termékeny publicista, de Lenin mellett, aki elképesztő gyorsasággal és határozottsággal reagált a napi eseményekre, nem is kellett éppen sokat írni[73]. Rengeteget írt Galjorka is. Ám a bolsevizmus eszméinek propagálásában, a mensevikekkel folytatott szóbeli vitákban elsőrendű szerepem volt Genfben is, más svájci városokban is, az orosz emigránsok franciaországi, belgiumi, németországi kolóniáiban is. Fáradhatatlanul utaztam, mindenütt felkerestem a helyenként egészen kis létszámú, de mindig energikus bolsevik szervezeteinket, előadásokat tartottam, s bátran álltam az összehasonlíthatatlanul nagyobb létszámú mensevik és bundista közönség támadását.

Nem tagadtam meg önmagamat, és a kifejezetten politikai jellegű előadások mellett szívesen tartottam filozófiai, irodalmi és művészeti témájú referátumokat is. Ezek álltak közel szívemhez, s az igazat megvallva, sokkal nagyobb sikert is arattam velük, úgyhogy szónoki, előadói hírnevem ennek köszönhetően alakult ki az emigrációban s Oroszországban is.

A politikai munka akkoriban rendkívül kellemetlen volt: mindig arra lyukadt ki, hogy mi, jobb- és baloldali szociáldemokraták könyörtelenül martuk egymást, s ezzel ki is vívtuk az eszerek, az anarchisták és mások gúnyos tetszésnyilvánítását. Ez az élet kimerített, de kötelességemnek tartottam, hogy teljesítsem vándorprédikátori, harcos polemista missziómat. Érdekes módon, annak ellenére, hogy a vitákban kíméletlen voltam, nem szereztem sok ellenséget a mensevikek körében. Sőt, úgy vélem, hogy a bolsevikok között – legyen az nagyobb vagy kisebb név – nincs senki, aki oly sokáig jó emberi viszonyban maradt volna a mensevik vezetőkkel vagy egyszerű párttagokkal, mint én.

Annak érdekében, hogy megszilárdítsuk a számunkra teljesen elkerülhetetlennek tűnő pártszakadást és véglegesen magunk mellé állítsuk a békülékenyeket, akiknél semmiféle új irányvonal nem alakult ki, elhatároztuk, hogy összehívjuk Londonban az úgynevezett III. pártkongresszust. Oroszországban a kongresszus legfőbb szervezője Bogdanov volt. A „Többségi Bizottságok Szervező Irodája" élén állt[74], beutazta egész Oroszországot, gondoskodott arról, hogy a kongresszuson jelentős számban vegyenek részt kiváló helyi pártmunkások. Ebben a munkában Bogdanov jobbkeze, egészen fiatal egyetemistaként Kamenyev[75] volt. Kamenyev azonnal a mozgalom élvonalába emelkedett, bekerült a vezérkarba, amelyben a párt nagy nyereségére ma is helyet foglal.

A III. kongresszus általában megmutatta, kik pártunk vezető egyéniségei. Igaz, a II. kongresszuson is kiemelkedtek néhányan, akik bizonyos szerepet játszottak a bolsevizmus történetének kezdeti szakaszában s most újból visszatértek a bolsevikok soraiba. Olyanokra gondolok, mint V. D. Boncs-Brujevics[76], Guszev[77] és mások.

A III. kongresszuson végérvényesen tisztázódott, hogy lehetséges a tartós szövetség egyfelől Lenin és Bogdanov, másfelől „Nyikityics" elvtárs, azaz Kraszin[78] között. Ettől kezdve Kraszin a bolsevik tábor egyik legkiemelkedőbb gyakorlati vezetője volt. S az is maradt 1906 végéig. Ugyanúgy előtérbe került a moszkvai „Vlaszov", vagyis Alekszej Rikov[79], pártunk egyik elismert tekintélye, a Népgazdasági Tanácsnak és a Vörös Hadsereg ellátásának vezetője.

Kiemelkedett és bekerült a KB tagjai közé „Sztrojev" elvtárs, azaz Gyesznyickij[80], aki sokáig a bolsevizmus egyik meghatározó egyénisége maradt, de később kivált a mozgalomból, ma pedig a szovjethatalommal rokonszenvezők, együttműködők között találjuk, kiemelkedő pedagógiai és szervező munkát végez.

Nem folytatom a felsorolást, még csak az öreg Mihát[81] Raszkolnyikovot[82] (Szamarából) és Vagyimot[83] említem

meg; ez utóbbi, ha jól tudom, továbbra is távol tartja magát a mozgalomtól, pedig valamikor a párt egyik jelentős személyisége volt.

E kis létszámú, de válogatott összetételű kongresszuson jött létre végül is a bolsevik mozgalom. A kongresszus határozott téziseket dolgozott ki: továbbra is a forradalomra kell törekedni, technikailag fel kell készülni rá, „a gazdasági és a törvényszerű" mellett nem szabad megfeledkezni az akarati, szervezeti tényezőkről sem. Célnak a paraszti tömegekre támaszkodó proletárdiktatúra tekintendő[84].

Ez tette lehetővé, hogy a bolsevik párt felkészülten vesse be magát az 1905-ös forradalom első viharaiba.

A januári események idején még Genfben voltam. El sem lehet mondani, mekkora izgalom lett úrrá a párton, milyen ideges légkörben zajlottak gyűléseink. Mi a forradalom katonai megszervezése mellett foglaltunk állást, míg a mensevikek parlamentáris formákra, bankettekre, tüntetésekre, sztrájkokra stb. számítottak; mi a paraszti tömegekre támaszkodó proletárdiktatúráról beszéltünk, ők pedig a proletariátus által támogatott burzsoá diktatúráról.

Sajnos, nem sokkal a januári események után rosszul éreztem magamat és kénytelen voltam egy kis időre szabadságot kérni, s ezt pihenéssel Olaszországban töltöttem. Feleségemmel Firenzébe utaztam, ahonnan továbbra is részt vettem a „Proletarij" munkájában, de főként művészettörténettel, olasz irodalommal foglalkoztam, és közben lázas figyelemmel követtem az oroszországi eseményeket.

1905. október végén a KB-től utasítást kaptam, hogy haladéktalanul utazzam Pétervárra. Az utasítást azonnal végre is hajtottam, és november első napjaiban Pétervárra érkeztem. A város a forradalom lázában égett, a kormány mintha eltűnt volna. A sajtóban a baloldali újságoké volt a hangadó szerep, és a rikkancsok ezeket az új, Oroszországban szokatlan forradalmi elnevezésű lapokat kínálták.

Mindenfelé nagygyűlések zajlottak. A Munkásküldöttek

Pétervári Szovjetje kétségtelenül második kormányként működött, és az optimisták úgy vélték, hogy nagyobb az ereje, mint a tényleges kormánynak.

Fölösleges itt kitérnem az 1905–1906-os forradalom eseményeire, amelyeket ma már mindenki ismer, és amelyeket már eléggé alaposan fel is dolgoztak. Itt inkább csak utalnék, ahogy előszóban szokás, néhány olyan tényre, amely hozzám közel álló politikai köröket érintett, és amelyet magam megfigyelhettem.

A forradalom kezdetén, vagyis a moszkvai felkelés leveréséig pártunk vezérkarának legfőbb gondja a sajtó és a szervezet kiépítése volt, emellett a mensevikekhez való közeledés kérdései foglalkoztatták.

A sajtó vonatkozásában kezdetben a párt nem járt egészen helyes úton. Ami engem illet, a „Novaja Zsizny"[85] szerkesztőségébe kerültem; ezt a lapot Gorkij és Rumjancev még az október 17-i fordulat előtt hozta létre, lényegében mint marxista árnyalatú baloldali újságot, némileg párton kívüli jelleggel. Így jó technikai apparátust örököltünk, amelyet P. P. Rumjancev irányított, talán egy kicsit túlzottan amerikai stílusban, sok, egyértelműen polgári újságíróval. Elegendő annyit mondani, hogy a szerkesztőség élén hárman álltak: Lenin, Gorkij és ...Minszkij. Minszkijt egy sereg olyan többé-kevésbé pártonkívüli követte, akik akkor talán őszintén vonzódtak a győztes forradalomhoz. De lényegében mi köthetett volna össze bennünket? Sokkal könnyebb együtt dolgozni holmi anarchista vagy eszer elemekkel, akiknek hasonló a világnézetük. Még nem jött el, de eljön az az idő, amikor a marxizmus a benne rejlő lehetőségeket teljes gazdagságukban kibontakoztatja és nemcsak a munkásosztály szívét-lelkét mozgatja meg, hanem a dolgozó értelmiségét is. Ezt még a mai napig sem értük el. Ez azonban egyáltalán nem pártunk hibája: így van ez, amíg nem jut idő a legtágabb értelemben vett filozófiai és kulturális kérdések kidolgozására. A hatalom megszerzése és az új gazdasági alapok lerakása felé vivő úton még csak az első lépéseket tesz-

szük. A durván faragott kőből szilárd alap készül, és csak néhányan álmodoznak az épület, a soron következő emeletek szépségéről, de beszélni még senki sem beszél róla. Rajonganak ezért a szépségért és hisznek benne, de a jelen sürgető tennivalói elárasztják őket. Így volt ez természetesen 1906-ban is. Elvtársaimtól, kevés kivételtől eltekintve, mindig különböztem abban, hogy engem különösen érdekeltek ezek a „felső emeletek", és Minszkijt ez arra ösztökélte, hogy valamiféle fordulatot próbáljon előidézni a „Novaja Zsizny" szerkesztőségében, nevezetesen, egy szövetséget akart létrehozni a legbaloldalibb értelmiségiekből és a „legkulturáltabb" bolsevikokból, akik közé engem is sorolt. Erre a javaslatára persze csak vállrándítással válaszoltam.

Amikor a „Novaja Zsizny" megszűnt, a párt a „Volna"[86] című újság, majd betiltása után más lapok kiadásával sokkal tervszerűbb útra lépett. Ezek merőben pártlapok voltak, kissé egyoldalúan ugyan, de annál energikusabban és világosabban szerkesztették őket, s a tömegek körében nagy sikert arattak.

Megjelenésük idején azonban már teljesen nyilvánvalóvá vált a reakciós kormány fölénye a szovjet erőivel szemben. Először az első elnökség tagjait tartóztatták le, azután a másodikét is, élükön Trockijjal.[87]

Szervezeti szempontból a dolgok nem a legjobban alakultak. Mi is, a mensevikek is egyaránt megértettük, hogy a Munkásküldöttek Pétervári Szovjetje sokkal inkább a munkások lelkesedésére támaszkodott, semmint igazi politikai tudatosságra vagy szilárd alapszervezetekre.

Dan[88] akkoriban egyfajta klubrendszer kiépítését sürgette, s helyenként ehhez hozzá is fogtak. A pártszervezeteket, a szakszervezeteket akkor kétségtelenül még bizonyos lazaság jellemezte. Mint mindig, most is kevés volt az ember. A hadseregben folyt a munka, de főként néhány Finnországban állomásozó alakulat körében, amint ez akkoriban a sveaborgi[89] és más hasonló eseményekben mutatkozott meg.

De ebben a tekintetben is messze voltunk még attól a hely-

zettől, amely az imperialista háború következtében napjainkra kialakult.

A különböző helyeken kirobbanó parasztfelkelésekkel semmiféle kapcsolatunk nem volt, kivéve Lettországot, ahol az eredeti testvérközösségek és általában a parasztság tömegmegmozdulásai a párt többé-kevésbé közvetlen irányítása alatt zajlottak.

Idővel egyre világosabbá vált, hogy a forradalom mint tömegjelenség, hanyatlik; az általános sztrájk megszervezésére irányuló ismételt próbálkozásunk sikertelensége is a lakosság lankadó lelkesedését tükrözte. A moszkvai felkelés leverése [1905. december] szinte már halálos csapás volt. Erre az időre tehető a mensevikekhez való viszonyunkban bekövetkezett fordulat is. Az emigrációnak Oroszországba való visszatérésével megkezdődik a párt két szárnyának a közeledése. Világossá vált, hogy a forradalom olyan általános feladatokat állít elénk, amelyekkel a legnagyobb elméleti nézeteltérések dacára is csak közös erővel tudunk megbirkózni. Megható volt, ahogy a korábbi két jó barát, majd dühödt ellenfél, Lenin és Martov[90] békésen beszélgettek és közös nevezőre próbáltak jutni.

A reakció növekvő nyomása elősegítette ezt az összefogást és megindultak a mensevikekkel azok a végtelenségbe nyúló közös ülések, amelyeken egy közös újság szerkesztőségének a létrehozásán munkálkodtunk. Én elnököltem ezeken az üléseken, és mindent elkövettem, hogy fáradozásunkat siker koronázza. Formálisan ez sikerült is, megalakult a közös szerkesztőség, a szerepeket kiosztottuk, sőt néhány közös szerkesztőségi ülést is tartottunk, és ha jól emlékszem, egy száma meg is jelent a közös újságnak. Ám rögtön betiltották, és azután nem sikerült újból megindítani, mivel kapcsolatunk ismét megromlott.[91]

A leghősiesebb küzdelem a párt egyesítéséért kétségtelenül a stockholmi kongresszuson[92] folyt: mi is, a mensevikek is minden erőnkkel azon voltunk, hogy ezen a kongresszuson többségünk legyen.

A magam részéről a küldöttek második csoportjával utaztam Stockholmba, és az úton különös baleset történt velünk. A hajónk kapitánya nem mert a nyílt tengerre kimenni, nehogy a hullámzás kárt tegyen különös „útitársainkban": idomított cirkuszi lovakban. A hajó zátonyra futott. Éjszaka fülsiketítő reccsenés hallatszott, a hajó oldalára dőlt, és azt kiáltozták, hogy ömlik a víz az első osztályú kajütökbe. Átvillant az agyamon, hogy egy orosz hajó, megtudva, kik utaznak itt, megtorpedózott vagy nehézlöveggel lőtt bennünket.

Elég érdekes volt nyomon követni az éjszaka folyamán zajló eseményeket. A hajó megfeneklett az oldalát felhasító éles sziklán, és nagyon lassan a tengerbe süllyedt. Mentőövvel a hónunk alatt járkáltunk a hajnali szürkületben, és arra a pillanatra vártunk, amikor valaki kiadja a parancsot a csónakokba szállásra. A közeli part, vagy pontosabban szikla, nemcsak lakatlannak, hanem a tenger felől elérhetetlennek is tűnt, egy öreg finn meg, talán maga is megrémülve, azzal ijesztgetett bennünket, hogy a csónakok menthetetlenül összetörnek ezen a parton. Reggelre meghallották Helsingforsban kis fedélzeti ágyúnk vészjelzéseit, és egy rendőrségi gőzös érkezett kiszabadításunkra. Amikor felvettek bennünket és bevittek Helsingforsba, nyilván meg sem fordult a fejükben, hogy markukba került a szociáldemokrata kongresszus résztvevőinek csaknem a fele, akiknek a letartóztatásával hosszú időre kiheverhetetlen csapást mérhettek volna az egész oroszországi forradalmi mozgalomra. Ezt azonban a rendőrök nem is gyanították, és minden további nélkül utunkra engedtek bennünket a másnap induló gőzössel.

Stockholmba érkezve már kész helyzetet találtam. Világos volt, hogy a kongresszuson a mensevikek lesznek többségben.

Ekkoriban kezdett fontos szerepet játszani a párt életében Alekszinszkij[93]. Korábban nem ismertük. Most is keveset tudok diákéveiről. Olyan harcos újságíróként mutatták be

nekünk, aki teljes mértékben szimpatizál a bolsevizmussal. Nagyon hamar belépett a pártba, és valóban nagyszerű újságírónak bizonyult; hihetetlenül gyorsan írta cikkeit bármely témáról. Rövidesen az újság egyik kulcsfigurája lett, no nem mint politikai irányító, hanem mint mindig írásra kész tollforgató.

Stockholmban Lenin minden lehetséges stratégiát végiggondolt annak érdekében, hogy a létrejövő pártban a bolsevikoké legyen a legnagyobb befolyás és gondolatban már a szakítás, a kongresszus meghiúsítása felé hajlott, amikor Alekszinszkij heves filippikákkal támadt rá, és a szélsőséges mensevikfaló valamennyiünk meglepetésére az egység bármi áron való megőrzésének lágyszívű védelmezőjévé alakult át.

De azt is meg kell mondanom, hogy amikor irányvonalunk már egyértelműen kialakult, Alekszinszkij ismét dühödt vitatkozóvá változott, és Plehanov felszólalásaikor majdhogynem ököllel támadt rá, úgyhogy a botrány elkerülése végett két higgadtabb elvtárs közé ültettük. A gyűlés után Plehanov tréfásan azt mondta nekem: „Talán nyers húson tartják ezt az Alekszinszkijt, hogy ilyen harapós?"

De bárhogy ügyeskedett is Lenin, bármilyen taktikai lépéseket eszelt is ki, a tényen ez mit sem változtatott: a kongresszuson a mensevikek voltak többségben, és elkerülhetetlen volt, hogy a KB is az ő kezükbe kerüljön.

A kérdés tehát az volt: belemegyünk egy egyesített pártba, amelyet a mensevikek fognak irányítani, avagy sem? Lenin szokásos éleslátásával és nyíltságával kijelentette, hogy az egyesülésből semmi sem fog kisülni. A többség mégis azon a véleményen volt, hogy kíséreljük meg a közös párt létrehozását, hogy közös erővel szállhassunk szembe a fenyegetően előretörő reakcióval.

A KB összetétele körüli utolsó tárgyalásokon a bolsevikok megbízásából én vettem részt, és maximális engedékenységre törekedtem. Meg kell mondanom, hogy elvtársaim nagyon kellemetlen helyzetbe hoztak: aláírtam a mensevikekkel egy olyan megállapodást, hogy a KB új összetételét, amelyben

valamivel több mint egyharmad bolsevik lesz, saját választásunk szerint, a kongresszus egyhangúlag meg fogja szavazni. A frakció azonban feltehetőleg minden előzetes tanácskozás nélkül és anélkül, hogy engem értesítettek volna, másképp döntött. Így azután az történt, hogy a bolsevikokat, akik a lista élén szerepeltek, az egész kongresszus egyhangúan megszavazta, a mensevikeket pedig csak a mensevik többség, míg a bolsevikok tartózkodtak.[94]

Elég komor hangulatban utaztunk el a kongresszusról. Mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a béke csak látszólagos. Szájról szájra járt a rossz prófétának bizonyuló Dan megjegyzése, aki akkoriban a mensevikek valóságos diktátora volt: „A bolsevikokkal most végeztünk, néhány hónapig még kapálódznak, aztán teljesen feloldódnak a pártban".

Mennyire optimistának, önhittnek kellett lennie annak, aki ennyire nem érzékelte a baloldali szociáldemokráciában rejlő energiákat!

Nem részletezem tovább a mensevikekkel való kapcsolatunk későbbi alakulását. A vereség után két út kínálkozott számunkra: vagy a Sztolipin által megszabott, szűk parlamentarizmust, a Martov által „burzsoá" monarchiának elkeresztelt álalkotmányos új rezsimhez való alkalmazkodást választjuk, vagy pedig azt, hogy partizánmódszerekkel tovább folytatjuk a harcot.

A mensevikek magától értetődően az előbbi utat, a bolsevikok pedig természetesen az utóbbit választották. Megjelent Lenin nevezetes brosúrája a hármas és ötös csoportokról, megszaporodtak a tifliszi kisajátításhoz hasonló bravúros, katonai jellegű akcióink stb.[95] A mensevikek persze elítélték, banditizmusnak és a forradalom elfajzásának tekintették e módszerek alkalmazását, mi pedig megvetően néztük, milyen gyorsan süllyed le az elvtelen megalkuvásig ez a párt, amely még soha ilyen világosan nem mutatta meg kispolgári mivoltát.

Kissé előre szaladva meg kell említenem, hogy hamarosan

maguk a bolsevikok között is nézeteltérések támadtak ebben a kérdésben. Ez alkalommal Lenin, némiképp a megboldogult Innokentyij[96] elvtárs hatására, kissé jobbra vette az irányt: a duma-választásokon való részvétel mellett volt, és úgy vélte, hogy a következő forradalmi fellendülésre készülődve egyúttal politikai tevékenységet kell folytatnunk az Állami Dumában és minden társadalmi szervezetben (a szakszervezetekben, a szövetkezetekben stb.), ahol a munkások még legálisan harcolhatnak. A legális és az illegális munkának ezt az összekapcsolását Bogdanov és néhány más ultrabaloldali bolsevik eklekticizmusnak érezte, és miután Lenin a mensevikek segítségével, akikkel ekkor még nem volt végleges a szakítás, keresztülvitte a II. duma választásain való részvételt, Volszkij és más moszkvaiak[97] képviselőink azonnali visszahívását követelték. Bogdanov nem helyezkedett ilyen elszánt álláspontra: azt követelte, ultimátumban szólítsuk fel az Állami Dumában tevékenykedő frakciónkat arra, hogy rendelje alá magát teljesen a forradalmi párttaktikának, mert ellenkező esetben megtagadjuk tőle a politikai támogatást.

Ennek az volt az oka, hogy Bogdanov és csoportja (a többi között Kraszin, Martov [valószínűleg Marat, vagyis Sancer], Ljadov, Alekszinszkij, Pokrovszkij) túlságosan gyengének és engedékenynek tartották a duma-frakció akkori irányvonalát. Emlékeztetnem kell arra, hogy akkoriban hivatalosan nemcsak az elenyésző számú bolsevik (főként Alekszinszkij) viselkedéséért voltunk felelősek, hanem a mensevik többségéért is, akikkel közös parlamenti frakciót alkottunk. Lenin ezt az úgynevezett ultimatizmust is elítélte.[98]

Ahogy ez a reakció korszakában lenni szokott, újból felszínre kerültek a filozófiai nézeteltérések. Nekünk felhánytorgatták filozófiai útkereséseinket és a plehanovi ortodoxiától való eltávolodásunkat. Plehanov ugyanakkor messze jobbra tolódott, valamennyi menseviknél messzebbre, de Marx filozófiájának értelmezésében még mindig csalhatatlan pápának számított.[99]

Ezúttal nehezen tudtam dönteni, mivel sok minden szólt mindkét irányzat mellett és ellene is. Sohasem szemléltem fanatikusan a dolgokat, nem volt rám jellemző a fekete-fehér látásmód. Mindig – és így van ez ma is – teljes figyelemmel és objektivitással hallgattam meg az ellenfél érveit; ennek köszönhettem, hogy szinte sohasem ragaszkodtam valamilyen álláspontho z azzal a makacs elszántsággal, amely napjaink fanatizmusát olyannyira ékesíti. De torkig voltam már a mensevikek dumabeli tehetetlenkedésével, felingereltek Lenin filozófiai támadásai[100]. Úgy véltem, hogy elsősorban a proletariátus lelkesedését kell ébren tartani, nem engedhetjük meg, hogy kihunyjon a világforradalom szelleme, amelyet az álcselekvés megfojt, elsekélyesít. Ezért hamarosan csatlakoztam a Bogdanov szervezte „Vperjod"-csoporthoz.[101]

Egy kissé azonban előre szaladtam, vissza kell térnem a II. duma választásainak időszakához [az 1906–1907-ben történtekhez].

A választójogi törvény által támasztott számtalan nehézség miatt a pártnak Pétervárott egyáltalán nem volt jelöltje. Mielőtt Alekszinszkijt jelölték volna, akit ennek érdekében korrektornak minősítettek át és így mint nyomdai munkást szerepeltettek, az én jelölésem is szóba került, mivel én minden tekintetben megfeleltem volna a törvény szabta feltételeknek.

Úgy vélem, hogy éppen ezért sietett a bírói hatóság valamilyen vádiratot összeállítani ellenem.

Igazán nem volt nehéz dolguk, hiszen teljesen nyíltan dolgoztam és más elvtársaktól eltérően még álnevet sem használtam.

Ekkor eléggé kiterjedt pártmunkát végeztem. Az új év (1906) küszöbén egy munkásgyűlésen letartóztattak, és másfél hónapig a Kreszti börtönben ültem. Ez alatt írtam meg a „Királyi borbély" című drámámat. Az ügyem nagyon rosszra is fordulhatott volna, hiszen annyi büntetendő cselekményt róhattak volna fel nekem, amennyit csak akarnak.

Azt vallottam, hogy azon a gyűlésen, amelyen letartóztattak, tájékozódás céljából vettem részt az „Obrazovanyije" munkatársaként, ugyanis akkor valóban a lap szerkesztőségének tagja voltam.

Másfél hónap után kiengedtek. Én meg, mintha mi sem történt volna, tovább folytattam a munkát. Főként előadásokat tartottam, s ezek egyre inkább filozófiai jelleget öltöttek. Sőt elhatároztam, hogy egész előadás-sorozatot szentelek a vallástörténetnek. Felsőoktatási intézményekben adtam elő, elsősorban a Politechnikumban. Az előadási napokon a Politechnikum felé tartó villamosok zsúfoltak voltak, a nagy előadóterem pedig dugig megtelt emberekkel. Az előadást gyakran heves viták követték. Ezeknek a vitáknak többnyire állandó résztvevője volt Sztolpner és Agejev atya, talán két alkalommal Grigorij Petrov is felszólalt, aki akkor még pap volt.[102]

Az előadások viszonylag magas belépődíja pártunk Pétervári Bizottságának a kasszájába folyt be. Ezekkel az előadásokkal körülbelül tízezer rubelt kerestem a bizottságnak. És mégsem feltétlenül bűnösnek minősülő, zajos előadásaimon kifejtett gondolataim és nem is agitációs tevékenységem, amelynek során 1905. december 31-én lebuktam, szolgáltatták az alapot „ügyemhez", hanem irodalmi munkásságom, annak is egy egészen mellékes mozzanata. Nyilvánvaló volt, hogy ezzel a II. dumába való jelölésemet akarták lehetetlenné tenni.

Alekszinszkij sokkal kevésbé volt ismert, mint én. Némi joggal elmondható, hogy kiütésemmel végérvényesen megfosztották a bolsevikokat attól a lehetőségtől, hogy igazi vezéregyéniségük legyen a dumában.

A vádirat a Kautsky brosúrájához írt előszavamra épült, amelyben az orosz kormányról mint a nyugat-európai tőke kiszolgálóinak szervezetéről beszéltem és azt mondtam róla, hogy egyetlen dolga óriási hasznot kipréselni az országból a nyugati tőzsde számára.[103]

A vádiratot úgy fogalmazták, és az előzmények annyira

világosak voltak, hogy Csekerul-Kus, az ügyvédem azt tanácsolta: sürgősen utazzam külföldre, mert nem kétséges, hogy hosszú börtönbüntetésre ítélnek.

Le nem tartóztattak. Megtanácskoztam a dolgot legközelebbi elvtársaimmal, és arra az elhatározásra jutottunk, hogy valóban el kell utaznom. Ez 1906 telén történt.

Akkorra a helyzet olyan kedvezőtlenül alakult már, hogy a párt vezetői közül szinte mindenki illegalitásba vonult, Finnországban húzta meg magát. A sajtónkat is szétverték.

A családom nélkül Finnországon keresztül utaztam el [1907 februárjában]. A Finnországi pályaudvaron nem ütköztem semmiféle akadályba, úgy tűnt, mintha szándékosan engedtek volna el, hiszen nem is annyira a börtönbe zárásomról, hanem sokkal inkább a dumabeli politikai tevékenységem megakadályozásáról volt szó.

Helsingforsban néhány napig Szmirnov elvtársnál laktam, azután mindenféle útlevél nélkül Hangőből Koppenhágába utaztam. Külföldi tartózkodásom első időszakában (Olaszországban) szinte semmiféle politikai tevékenységet nem folytattam. A „Vallás és szocializmus" című könyvemen dolgoztam, amelynek nagy jelentőséget tulajdonítottam. Ma is ugyanígy értékelem ezt a könyvet, bár második kiadásának, azt hiszem, még nem jött el az ideje. A könyvet megírása idején, és később is, sokan szinte a reakció megnyilvánulásának tekintették. G. Plehanov néhány idézet eltorzításával, szavak elferdítésével visszájára fordította a könyv egész gondolatmenetét, amely tragikus, aktív vallást hirdetett, és híján volt a „hit" vagy „misztikum" leghalványabb nyomának is, és a szememre vetette, hogy az értelmiséget saját méretemre szabott „vigasztaló lélekmelegítőbe" bújtatom.

Mellesleg, nemcsak azt láttam világosan, hogy gátat kell vetni a vallás iránti növekvő vonzalomnak és ezt megfelelő mederbe kell terelni, hanem elengedhetetlennek tartottam azt is, hogy a jövőben mélyebb érzelmi töltést adjunk a marxizmusnak, jottányit sem engedve igazi szelleméből.

Munkám lelkes fogadtatásra is talált.[104] Ma már lehetetlen hozzájutni ehhez a könyvhöz. Néhány alapvető tudományos megállapítását felül kellene vizsgálnom, de erre most nincs időm. De eljön majd a pillanat, amikor ez nélkülözhetetlenné válik.

Jelentős szerepe lesz a könyvemben kifejtett gondolatoknak, amikor a rombolásról áttérünk az építésre, amikor hozzáfogunk a proletár kultúra megalapozásához.

Ám a politikai vihar hamarosan újból elért. Ez azonban már nem az egész orosz földön átzúgó forradalmi vihar volt. Ezek csupán a mi emigráns öbleinkben és kikötőinkben hol erősebben, hol kevésbé erősen érezhető széllökések voltak.

Egyre mélyült már említett ellentétünk a dumában való részvétel körül. Bogdanov és Lenin között a kapcsolat elviselhetetlenné vált. Végül a KB kettészakadt.[105]

A bolsevikok közötti szakadás a fent említett irányban fejlődött, de ugyanakkor hasonló szakadás ment végbe a mensevikek között is. Megszületett az úgynevezett likvidátorság, amely az egész tevékenység abszolút legalizálását hirdette és megvetően elutasította a „földalatti" munkát.

A mensevikek közül Plehanov lépett fel a legszenvedélyesebben a likvidátorság ellen. Plehanovnak a szélsőjobboldali mensevikekkel való szembefordulása lehetővé tette közeledését Leninhez, aki akkor harcban állt velünk, szélsőbaloldali bolsevikokkal.[106]

A szárnyakkal szembeni erős centrum politikájának fő kezdeményezője Innokentyij elvtárs volt. Trockij elvtárs, aki abban az időben eltávolodott a mensevikektől és saját csoportot szervezett, szintén az ilyen alapon való egyesülés híve volt, de megpróbált megőrizni bizonyos kapcsolatot mindkét szárnnyal[107], míg Martov világosan jobbra húzott.

A KB plénumán a martovista mensevikek és a leninista bolsevikok kihajították a pártból a likvidátorokat. A mi csoportunkat ugyan a párthoz tartozónak ismerték el, de képviselőit kizárták a KB-ból.[108]

A leninisták és a bogdanovisták között folyó, az igazat megvallva, elég csúnya harc időszakát megszépítette első pártiskolánk, melyet Capriban szerveztünk.[109] Valamikor majd részletesebben is írnom kell az A. M. Gorkijhoz fűződő barátságommal kapcsolatos eseményekről és erről a rendkívül eredeti, sajátosan színes és jó eredményeket felmutató iskoláról. Ebben a nagy forradalomnak szentelt emlékirataimhoz írott rövid bevezetőben viszont csak néhány futó megjegyzést fűzhetek a történtekhez.

A capri iskola kétszeresen is egy nagyszerű embernek, M. Vilonovnak[110] köszönheti létrejöttét. Tőle származott az iskola létrehozásának gondolata, és ő volt a fő szervezője is. Hozzá kell tennem ehhez, hogy ugyancsak ő volt az, aki súlyos csapást mért az iskolára és részben dezorganizálta. Vilonov elvtárs urali munkás volt, szervezete sürgetésére és támogatásával utazott Caprira, hogy tüdőbaját gyógyíttassa. A lelkileg és fizikailag rendkívül erős Vilonov az ufai börtönből megkísérelt szökése utáni megtorló, kegyetlen bánásmód következtében betegedett meg.

Megérkezése után hamarosan nagy tiszteletet vívott ki magának, és baráti viszonyba került az akkor Caprin élő Gorkijjal és Bogdanovval, s ugyanúgy velem is.

Capri klímája jótékony hatással volt Vilonovra, s amint erőre kapott ez a fáradhatatlan szervező, máris arról kezdett beszélni, hogy ki kellene választani néhány tucat munkást és hozzá hasonlóan Caprira kellene hozni őket. Pártegyetemet kellene szervezni Európának ebben az elragadó, csendes zugában, s négy hónap elteltével politikailag többé-kevésbé iskolázott elvtársakat lehet visszaküldeni Oroszországba.

Az ötlet először fantasztikusnak tűnt, az emberből nagyon könnyen ellenkezést váltanak ki az efféle tervek. De Vilonov elszántsága, és az a vágyunk, hogy valódi orosz proletárokkal találkozzunk és együtt dolgozzunk velük, minden akadályt legyőzött.

A párt anyagi segítségével és M. Gorkij jelentős támogatásával létrehoztuk az iskolát.[111]

A még mindig rossz egészségi állapotban levő M. Vilonov a letartóztatást és a halál veszélyét is vállalva Oroszországba utazott a munkáshallgatókért.

Bizonyos idő elteltével, 1910 nyarán, Vilonov Oroszország különböző vidékeiről, különböző szervezetekből verbuvált 20 munkással[112] tért vissza: más és más képességű emberek voltak, köztük egyszerű, közepes képességű munkások, de akadtak ragyogó tehetségűek is. Ez a színvonalbeli eltérés okozta az egyik legnagyobb gondot. Az iskola tanárai voltak: M. Gorkij, A. Bogdanov, Alekszinszkij, jómagam, Ljadov, Gyesznyickij-Sztrojev.[113]

Én a német szociáldemokrácia történetét, a szakszervezeti mozgalom elméletét és történetét tanítottam és agitációs foglalkozásokat vezettem, a tanfolyam végén pedig általános művészettörténeti előadásokat is tartottam, és bármilyen különös, éppen ezek aratták a legnagyobb sikert a munkások körében és pecsételték meg végleg szoros barátságunkat. Minden dicsekvés nélkül mondhatom, hogy az előadók közül én kerültem a legszorosabb kapcsolatba a munkásokkal, amit részben annak köszönhettem, hogy együtt laktam velük, közösen étkeztünk, részben pedig feleségem hatásának, aki egy életre néhány odaadó, hű barátot szerzett a capri iskola hallgatói közül.

Az oktatás jól haladt, a tanítványaink igen lelkesek voltak. A gyakorlati foglalkozások sokszor elragadóan eredeti jelleget öltöttek.

Mindamellett a capri iskoláról maradt emlékeimbe némi keserűség is vegyült. Ennek az az oka, hogy közvetlen szomszédaink, a leninista bolsevikok, nem minden alap nélkül úgy tekintettek az iskolára, mint a „Vperjod"-csoport olyan irányú kísérletére, hogy megszilárdítsa pozícióit és szerteágazó megbízotti hálózatot építsen ki Oroszországban.

A KB ezért úgy határozott: mindent elkövet, hogy lehetőleg tönkretegye a capri iskolát. Emiatt az iskola fennállásának egész ideje alatt sajátos politikai küzdelem folyt. Az iskola hallgatói között volt egy tehetséges munkás, Sztaro-

ver [Óhitű] álnéven, akiről köztudott volt, hogy Lenin „ügynöke"[114].

Amint a dolog vége felé közeledtünk és politikai nyilatkozatunkon dolgoztunk, kiderült, hogy nem mind a 20 hallgató vallja magáénak a „vperjodista" álláspontot. Igaz, Sztarovert leszámítva a leninistákhoz csatlakozók számban és kvalitásokban is jelentéktelen csoportot alkottak. A nagyobb baj az volt, hogy maga M. Vilonov is megingott.

Azt nem mondhatjuk, hogy nyíltan a „mérsékelt" bolsevikokhoz csatlakozott volna, de úgy vélte, hogy az első pártiskola valamennyi résztvevőjének jövőjét beárnyékolja a bolsevik táboron belüli harc perspektívája.

Vilonovnak ez a békülékeny magatartása nagy vihart kavart. Bogdanov és Alekszinszkij egyenesen árulónak tituláltak. Ma már, az akkori eseményeket felidézve, nagyon igazságtalannak tartom Vilonovnak ezt a megítélését. Sőt, azt hiszem, politikailag bölcsebb volt nálunk, nem is annyira a szélsőbal és a centrum egybeolvasztásáért harcolt, mint inkább a közös politikai harchoz elengedhetetlen bizonyos megegyezésért.

Abban az időben azonban igencsak elszabadultak az indulatok. Lenin hívei elég durva, olykor álnok módszerekhez folyamodtak, ami olyan, kölcsönösen kibírhatatlan légkört eredményezett, hogy úgy éreztük, nemcsak a mensevikek, de még az anarchisták vagy az eszerek is közelebb állnak hozzánk, mint a „mérsékelt" bolsevikok[115].

Vilonov a leninistákkal Párizsba utazott, a többiek pedig visszatértek Oroszországba.[116]

Hallgatóink további sorsa különbözőképpen alakult. Legkitartóbb tanítványnak a későbbi bolognai iskola szervezője, Arkagyij elvtárs – F. I. Kalinyin[117] – bizonyult, aki ma a Közoktatásügyi Népbiztosság kollégiumának tagja, köztiszteletben álló szovjet pártmunkás. A szocializmusért folyó küzdelem élharcosává vált Koszarev[118] elvtárs is, aki később a Tomszk kormányzósági Végrehajtó Bizottság elnöke lett, ma pedig a Moszkvai Pártbizottság egyik kiemelkedő mun-

katársa. A capri iskolán Vilonov után talán a legtehetségesebb hallgató Jakov elvtárs[119] volt, aki messzire távolodott tőlünk, mensevik lett. Utoljára a Kerenszkij és barátai által rendezett Demokratikus Tanácskozáson találkoztam vele, s ott tajtékozva rám támadt hajthatatlan forradalmi meggyőződésem miatt.

Mégis reménykedem abban, hogy ez a kiemelkedő képességű ember, aki annak idején bámulatba ejtett bennünket nagyszerű adottságaival, visszatér még a forradalom igazi harcosainak táborába.

Nem sokkal a capri iskola bezárása után összehívták a koppenhágai nemzetközi kongresszust. Az előző, közvetlenül külföldre távozásom után (1907) lezajlott stuttgarti kongresszuson a bolsevikok képviselőjeként vettem részt[120], s nagyon aktívan szerepeltem. Beválasztottak a kongresszus alighanem legfontosabb bizottságába, melynek feladata a párt és a szakszervezetek viszonyának a kidolgozása volt.

A bolsevikok éppen nekem köszönhetően változtattak a szakszervezeteket a pártnak alárendelő, túlságosan szűk felfogásukon és téziseiket egyeztették de Brouckère téziseivel, aki akkor azt a szintetizáló nézetet képviselte, hogy a párt mellett a szakszervezeteket úgy kell tekinteni, mint a munkásosztály által a szocializmusért vívott harc másik, de ugyanolyan lényeges fegyverét.

Ennek a felfogásnak a jegyében tartottam előadásaimat az orosz szekcióban és a bizottságban. Főként Plehanovval kerültem szembe, aki a szakszervezetek semlegességének álláspontját képviselte, s egyben lebecsülte forradalmi szerepüket.

E tevékenységem eredményeként született meg a kérdéssel foglalkozó tanulmányom, amely később a „Raduga" című külföldi folyóiratban jelent meg[121]. Akadt a bolsevikok között olyan elvtárs, aki akkor a szememre vetette ezt „a szindikalizmusnak tett engedményemet", de a jövő igazolta akkori álláspontom helyességét.[122] Ezzel természetesen nem akarom azt mondani, hogy éppen én határoztam meg a bol-

seviknak a szakszervezetekkel kapcsolatos későbbi politikáját, de akkoriban az általam hirdetett felfogás még meglehetősen új volt, úgyhogy saját köreinkben is meg kellett küzdenem elfogadtatásáért. Ebben erőteljesen támogatott Bazarov elvtárs, Lenin elvtárs pedig a tőle megszokott éleslátással azonnal megértette álláspontom pozitívumait.

A stuttgarti kongresszuson játszott szerepem után természetesnek tűnt, hogy a koppenhágai tanácskozáson is a párt képviselője legyek; a „Vperjod"-csoport meg is bízott ezzel. Ekkor azonban már megosztottak voltunk, és én úgy utaztam Koppenhágába, hogy inkább ellenfele, semmint barátja voltam nemrég még igen közeli elvtársaimnak.

Dániában, még Koppenhágába érkezésem előtt, találkoztam Leninnel és barátságosan elbeszélgettünk.[123] Hála a sorsnak, a mi személyes kapcsolatunk nem szakadt meg és személyes viszonyunk sem romlott meg annyira, mint azoké, akik egy városban voltak kénytelenek együtt élni.

Rövid eszmecsere után kiderült, hogy a koppenhágai program majd minden kérdésében egymáshoz közel álló nézeteket vallunk. Az volt a feladatom, hogy a párt és a szövetkezetek viszonyának kérdésében a szakszervezetekkel kapcsolatos stuttgartihoz hasonló álláspontot képviseljek. Arról ábrándoztam, hogy a bécsi kongresszuson sikerül majd befejeznem művemet, és a proletariátus fegyvertárában a kulturális-felvilágosító szervezetnek is egyenrangú szerepet biztosítanom.

Erről természetesen nem beszéltem Leninnel, a szövetkezetekkel kapcsolatban pedig sok fenntartása volt. Meglehetősen könnyen hajlott a szövetkezeteket megvetően lebecsülő, ezeket szatócsboltokhoz hasonlító és hasonlókat valló álláspont felé. Egyáltalán nem gondoltam arra, hogy a szövetkezet egyenértékűnek ismerhető el a politikai és a szakszervezeti mozgalommal, de úgy véltem, a szocialista harc eszközének kell tekinteni, melynek helyet kell kapnia a proletariátus forradalmi mozgalmában, és ezért – a szocializmus központi eszméihez való mély gondolati kötődés követelménye

mellett – el kell ismerni a párttal és a szakszervezetekkel szembeni széles körű autonómiájukat.

Álláspontom ezúttal is leginkább a belgákéhoz, közülük is elsősorban a haladókéhoz állt a legközelebb.

A leninistákkal olyan jó viszonyba kerültem, hogy a „Le Peuple" című folyóiratban megjelent nagy bolsevikellenes pamfletem[124] dacára nemcsak hogy nem gördítettek akadályokat a mandátumom elismerése elé[125], hanem ráadásul még hivatalos képviselőnek is megválasztottak a szövetkezeti bizottságba, majd a végleges határozatot kidolgozó albizottságba is, olyan kiválóságok társaságába, mint Jaurès, Vandervelde, von Elm és mások.

És itt is, akárcsak Stuttgartban, persze nem annyira az én hatásomra, mint inkább a helyesen értelmezett álláspontnak köszönhetően, a kongresszus végleges határozatai majdnem teljesen egybeestek azokkal a tervezetekkel, melyeket a bolsevik frakció beszámolóm alapján elfogadott.

Végül még némi népszerűségre is szert tettem a szövetkezetiek között, úgyhogy szavazati joggal rendelkező díszvendégként meghívtak a szövetkezetek nemzetközi kongresszusára, amely közvetlenül a koppenhágai kongresszus után ült össze Hamburgban.

Sajnos, a leninistákkal így kialakult rövid együttműködés nem bizonyult tartósnak, mert csoportunk többi tagja (különösen Alekszinszkij elvtárs) hallani sem akart az ilyen közeledésről.

Egyébként is felhagytam egy időre a politikai tevékenységgel, mivel súlyos csapás ért: meghalt a gyermekem. Emiatt és más okok miatt, amelyeket most nem részletezek, véglegesen elhagytuk Caprit és feleségemmel beutaztuk Olaszországot.

Ugyanakkor a capri iskola bizonyos sikertelensége ellenére is elhatároztuk, hogy megismételjük a kísérletet. E második iskola anyagi fedezetét főként az új iskola hallgatóinak felét kitevő uráli munkások biztosították. Némi tétovázás után úgy döntöttünk, hogy a csöndes, de a tudományos

munkához elég gazdag háttérrel rendelkező Bolognában szervezzük meg az iskolát. Az 1911 telén létrehozott bolognai iskola[126] sokkal inkább az én vállamon nyugodott, mint a capri. A tanulókat ezúttal Arkagyij elvtárs (F. Kalinyin) hozta, valamivel alacsonyabb szinten álltak, mint a capriak, de köztük is akadt néhány kiemelkedő egyéniség, mint például Gl. Avilov[127] elvtárs, aki ma az Összoroszországi Szakszervezeti Tanács Elnökségének tagja, s egy ideig posta- és távíróügyi népbiztos is volt.

Az előadók részben a régiek voltak (Gorkijt kivéve, aki nem tudott Bolognába jönni), de voltak újak is, mint például A. M. Kollontaj[128] és Trockij[129] elvtárs, akik sok új színt hoztak az iskolába.

Nagy érdeklődés kísérte Pavlovics[130] elvtárs előadásait, az előadók között volt P. P. Maszlov[131] is.

Már ebből is látható, hogy a bolognai pártiskola kevésbé képviselt kizárólag „vperjodista" álláspontot.[132]

Az iskola sikere arra ösztönözte a leninistákat, hogy utánozzanak bennünket: a bolognai iskola befejezése után minden hallgatót Párizsba hívtak kiegészítő tanfolyamra (amiből végül semmi sem lett), majd egy saját iskolát kívántak létrehozni Párizsban (amiből szintén nem lett semmi)[133].

Ebben mi jobb szervezőknek és főleg jobb tanároknak bizonyultunk, aminek egyébként éppen a „Vperjod"-csoport egyik gyenge oldala a magyarázata: kevés volt soraiban az igazi politikus, valamennyien – Bogdanov, én, Pokrovszkij, még Alekszinszkij is, és főleg Gorkij – inkább teoretikusok, a szocialista irodalom és eszme emberei voltunk.

Ismétlem, a bolognai iskola engem sokkal nehezebb feladat elé állított, mint a capri. Mivel egyedül én beszéltem jól olaszul, engem tekintettek az iskola hivatalos igazgatójának; én intéztem minden szervezéssel kapcsolatos dolgot, s mondhatni, ugyanannyit foglalkoztam a hallgatók elhelyezésével, gyógyításával, ellátásával, mint a tanításukkal.

Emellett most is több előadás-sorozatot tartottam, megint csak a német szociáldemokrácia történetéről, valamint a

nagy francia forradalomról és az orosz irodalom történetéről.[134]

Annak idején a capri hallgatókkal Nápoly és Róma múzeumaiba sikerült eljutni, most pedig a bolognai, később pedig a párizsi múzeumokat látogattuk sorra.[135]

A bolognai iskola befejezése után a „Vperjod"-csoport visszahívott Olaszországból és hosszabb ideig tartó, rendszeresebb politikai munkára Párizsba küldött. Akkoriban irodalmi és gyakorlati tevékenységünk erősítése foglalkoztatott bennünket.

1911 végétől 1915-ig éltem Párizsban, és ezt az időszakot elég sokoldalú tevékenység jellemezte. Először is három orosz időszaki kiadvány: a „Kijevszkaja Miszl", a „Gyeny" és a „Vesztnyik Tyeatra" állandó tudósítója voltam[136]. Az ez alatt a négy év alatt összegyűlt cikkeim egy részét szeretném most újra kiadni. Nagyon sokat írtam a legkülönfélébb témákról, és biztos vagyok benne, hogy így összegyűjtve és kiadva ezeket, világossá válik, hogy nem egyszerű újságcikkekről van szó, hanem a nyugat-európai és főként a francia kultúrát elemző nagy munkáról.

Emellett számos cikket írtam havi folyóiratokba és különböző gyűjteményes kötetekbe.

Irodalmi munkásságom mellett létrehoztam a proletár kultúra körét, amelyben egész sor kiváló proletár író működött: köztük volt Pavel Besszalko is, Geraszimov költő is, Gasztyev is, Kalinyin is, és még sokan mások.[137]

A világirodalom történetéről is tartottam előadásokat munkások számára, továbbá számtalan referátummal szerepeltem Párizsban és svájci, németországi, belgiumi orosz kolóniákban.

Az effajta tevékenység egy kissé szétforgácsolta erőmet, mégis sokkal nagyobb örömet szerzett, mint a sajátosan politikai munka.

Erre az időre Lenin és csoportja véglegesen szakított a mensevikekkel. Minket nagyon mély politikai nézeteltérések választottak el a mensevikektől, mégis a pártszakadás ellen

léptünk fel, és furcsa módon közelebb álltunk a mensevik balszárnyhoz, mint a bősz leninista szakadárokhoz.[115]

A politikai szituációk általában valahogy összezavarodtak, a bennünket elválasztó határvonal elmosódott, és álláspontunk gyakran kissé mesterkéltnek tűnt.[138] Ez egyébként valamennyi emigráns csoportra jellemző volt.

Sokkal nagyobb baj volt az, hogy a „Vperjod"-csoporton belül újabb viszály támadt. Bogdanov és Alekszinszkij egy rövid, de elég éles összecsapása után az előbbi kivált a „Vperjod"-csoportból[139]. Ezt követően Alekszinszkij a tökélyig fejlesztette már amúgy is meglevő dezorganizátori tehetségét. Hamarosan sikerült összevesznie Menzsinszkij és Pokrovszkij elvtársakkal, s eltávolítania őket tőlünk; végül pedig a legostobább és eléggé förtelmes módon velem is szakított.[140]

A csoport ezek után el is tűnt volna a föld színéről, ha az igen szilárd, néhány hűséges vperjodistát magában foglaló genfi része meg nem menti. Ez a genfi csoport (Miha [Chakaja], Lebegyev-Poljanszkij[141] és mások) Svájcba érkezésemmel természetesen megerősödött és tovább vitte a vperjodista zászlót addig a nagyszerű napig, melyen a korábbi szociáldemokrata párt valamennyi baloldali csoportja egyesült az egységes hatalmas kommunista pártban.

A háború hatására indult meg a „Vperjod"-csoport és a bolsevikok, általában a baloldal kölcsönös közeledése.[142]

A háború kirobbanása még Párizsban ért, de hamarosan a családommal együtt Bretagne-ba utaztam. A Saint-Nazaire közelében fekvő Saint-Brévin városkában béreltünk egy kis házat. Politikai ingadozásom nem tartott sokáig. Franciaországban élve az ember természetesen nem vonhatja ki magát ennek az országnak a hatása alól, sorsának alakulása rá is visszahat és feltétlenül befolyásolja környezete minden tagját is.

A német hadsereg gyűlöletes cselekedetei ellenére nagyon gyorsan magamra találtam s határozottan internacionalista álláspontra helyezkedtem.[143]

Ősszel visszatértem Párizsba, s ott már előkészített terepet találtam. Az orosz emigránsok egyik gyűlésén, amelyen tisztáztuk egymáshoz való viszonyunkat, Csernovval[144] együtt mint internacionalisták léptünk fel. Ezen a gyűlésen és más hasonló gyűléseken kiderült, hogy a szociáldemokraták is, az eszerek is egyelőre csak két nagy, jól elkülöníthető táborra szakadtak: az internacionalistákéra, akik minden áron az összes kormány ellen irányuló általános szociális forradalom hívei voltak, és a nacionalistákéra, akik minden lehető módon leplezni próbálták nacionalizmusukat, de gyakorlatilag az angol–francia–orosz kormányszövetség határozott hívei voltak.

A „Kijevszkaja Miszl" tudósítójaként arra törekedtem, hogy lehetőleg Oroszországba is beszivárogtassam az internacionalizmus „mérgét". Az újságírói helyzetemből adódó lehetőségeket pedig arra használtam fel, hogy eljussak egyrészt a belga kormány székhelyére, Saint-Andrébe, másrészt Bordeaux-ba, ahol a francia kormány székelt.

Ott hosszú beszélgetést folytattam Guesde-del és Sembatval, akik még jobban meggyőztek az úgynevezett forradalmi hazafiság teljes elhibázott voltáról.[145]

Egy ideig mégis kacérkodtunk a „vezéreinkkel", és a „Nas Golosz"[146], amelyet ez idő tájt Manuilszkij[147] és Antonov[148] elvtársak kezdtek kiadni (később mind a ketten fontos szerepet játszottak az orosz forradalomban, az egyik mint diplomata, a másik mint hadvezér), nem szánta rá magát valamilyen határozott irányvonal felvázolására.

Ez felháborított engem, s elsőként írtam Plehanov ellen egy cikket, amelyben világosan bebizonyítottam, hogy sokkal távolabb állunk Plehanovtól, mint akár a mensevik internacionalistáktól[149].

A szerkesztőség először teljesen zavarba jött, s még valami bocsánatkérésfélét is megjelentetett, később azonban maga is ugyanerre az álláspontra jutott.

A szakítás a különböző pártokban más-más helyzetet

eredményezett: nálunk a vperjodisták és a bolsevikok gyors közeledéséhez vezetett.

Ezenkívül hamarosan megérkezett Trockij és az egész „Pravda"-csoporttal együtt, amellyel mi, vperjodisták általában mindig jó viszonyban voltunk[150], csatlakozott a „Nase Szlovó"-hoz.

A folyóirat szerkesztősége kibővült és az internacionalisták vezérkarává vált. A szerkesztőség tagja lett: Manuilszkij, Antonov (a lap szervezői), Lozovszkij (ma a szakszervezeti mozgalom egyik vezetője), Trockij, én és Martov.

A „Nase Szlovo" Franciaországban, de talán egész Európában is az egyik legjelentősebb internacionalista központ volt. A másik központ a bolsevik párt Központi Bizottsága, vagyis gyakorlatilag a Svájcban élő Lenin és Zinovjev[151] volt.

Ám míg a mi táborunkban gyors közeledés ment végbe, és a megújított pregnánsan forradalmi internacionáléért való küzdelem jelszava eltakarta ellentéteinket, a mensevikeknél nem ez történt. Martov belépett ugyan a „Nase Szlovo" szerkesztőségébe, de amikor élesebben vetettem fel a kérdést és döntésre akartam bírni, kitért előle, kisiklott a kezünk közül. Olyan jelszót adtam ki, amelyet a „Nase Szlovo" egész szerkesztősége támogatott: szakítsunk a honvédőkkel és az egyéb árnyalatoktól függetlenül fogjunk össze az internacionalizmus vonalán. Martov azonban nem volt hajlandó szakítani a maga honvédőivel, túlságosan a szívéhez nőtt a mensevizmus régi zászlaja.

S ez politikailag tönkre is tette.

Ragyogó adottságai ellenére Martov csak ritkán emelkedett a helyzet magaslatára, felvillantva politikai éleselméjűségét, majd újból megfeneklett, mert a mensevik zászlóhoz való szerencsétlen ragaszkodása mindig visszahúzta.

Reménykednünk kell abban, hogy ez nem lesz így örökké, s hogy Martov, aki kétségtelenül a legkiválóbb politikai vezetőink és gondolkodóink közé tartozik, hasznos lesz még a forradalom számára. Egyelőre azonban inkább csak árt nekünk.

Ez volt számunkra az egyik legkínzóbb kérdés, és a patriotizmus különböző formái ellen indított hősies rohamok mellett, amelyek rendkívüli nehézségekbe ütköztek a felzaklatott és félelemmel teli francia légkörben, rengeteg időt fordítottunk arra, hogy rábírjuk a mensevik internacionalistákat a saját pártjukkal való szakításra és a hozzánk való csatlakozásra.

Az eszerek kevésbé érdekeltek bennünket. Nem elleneztük az eszer internacionalistákkal (a csernovistákkal) való szorosabb szövetséget. De ez a szövetség mégsem jött létre, hogy úgy mondjam, nem sikerült összehozni, mert politikailag nem tűnt oly fontosnak számunkra.

Mindamellett a szakadás az eszerek között is nyilvánvaló volt, de ez nem a későbbi jobb- és baloldali eszerek vonalán ment végbe, hanem – akárcsak nálunk – a honvédők és internacionalisták vonalán. A baloldali frakció vezére egyébként Csernov volt.

Én nem vettem részt sem a zimmerwaldi, sem a kienthali tanácskozáson, de a „Nase Szlovo" és a „Vperjod" azonnal csatlakozott ezekhez a tömörülésekhez, mégpedig éppen balszárnyukhoz. Ez még közelebb vitt bennünket a leninistákhoz. Amikor átköltöztem Svájcba, abból kiindulva, hogy ott mindenféle irodalom hozzáférhető és a háború menetét könnyebb nyomon követni, azonnal felkerestem Lenint és Zinovjevet, s felajánlottam nekik a legteljesebb együttműködést.[152]

Minden nehézség nélkül megegyeztünk. A „Vperjod"-csoport genfi részlegét nem oszlattuk fel, de úgy döntöttünk, hogy azonos politikai irányvonalat fogunk követni. Ehhez a szövetséghez jelentős mértékben csatlakozott Rjazanov elvtárs is. Svájcban egyébként egy erős internacionalista irányzat alakult ki, és minden tömeggyűlésen határozott többséget alkottunk.

Emellett elhatároztam, hogy francia nyelven is tartok előadásokat[153]: sikerült is Genfben és Lausanne-ban internacionalista felolvasásokat tartanom vagy beszédeket mon-

danom, s ezeket a munkások olykor kitörő lelkesedéssel fogadták, de furcsa módon még a burzsoázia is érezhető rokonszenvvel viszonyult hozzájuk, pedig mondanivalóm gyakran igazán nem volt hízelgő reá nézve.

Meg kell mondanom, hogy az 1915–1916-ban Svájcban töltött két év a legkellemesebb emlékeim közé tartozik – de nem a politikai helyzet alakulása miatt.

A háborús viszonyok komor hangulatot teremtettek, az új internacionálé ügye pedig lassan, mondhatni szánalmasan haladt előre. Úgy tűnt, mintha valamiféle őrület kerítette volna hatalmába az emberiséget, és mi is igen tehetetleneknek éreztük magunkat.

Politikai álláspontomat egy pillanatra sem adtam fel: egész idő alatt szóban és írásban küzdöttem az internacionáléért. A két újság, amelynek munkatársa voltam: a „Gyeny" és a „Kijevszkaja Miszl" átlátszó ürüggyel lemondott a veszélyesnek mutatkozó közreműködésemről.

Az akkori drágaság miatt egyébként családommal éhen is halhattam volna, ha éppen akkor nem jutok hozzá egy kisebb örökséghez, és ha nem támogat bennünket Krisztyi[154] (aki martovista volt akkor, ma azonban szövetségesünk és elég magas tisztséget tölt be a Közoktatásügyi Népbiztosságon). Vevey környékén laktunk egy kis házban. Szabad időmben sokat olvastam. A svájci irodalommal és különösen a nagy költővel, Spittelerrel foglalkoztam. Ezek a tanulmányok, amelyek eredménye egy sor, még kiadatlan Spitteler-fordítás lett, igen nagy hatással voltak rám, de költői tevékenységemről most nem beszélek. Nekem s a barátaimnak úgy tűnik, hogy már a forradalom alatt írott három drámám, melyek – művészi értékeiktől függetlenül – közvetve vagy közvetlenül magukon viselik Carl Spitteler hatásának jegyeit, e hatás érdekes emlékei maradnak[155].

Költői tényked ésemet úgy fogtam fel, mint felkészülést valamikor mindenképpen elvégzendő és talán már meg is kezdett munkámhoz: a forradalmi érzelmek művészi szintézisének megteremtéséhez.

Az olvasó talán furcsának találja, hogy a háborús véröntás közepette, amikor sehol nem csillant fel még egy reménysugár sem, én ösztönösen bíztam a forradalom közeli eljövetelében, abban, hogy az engem valamilyen felelős posztra állít majd, és hogy ez a poszt kapcsolatban lesz a művelődésüggyel.

Ezért aztán két éven át mindenféle pedagógiai tárgyú könyveket bújtam, végigjártam a svájci népházakat, felkerestem a legújabb iskolákat és ismerkedtem a nevelésügy legjelentősebb újítóival. Félig tréfásan gyakran mondogattam családomnak és Krisztyi barátomnak, hogy úgy érzem, a közeljövőben az az elkerülhetetlen sors vár rám, hogy Oroszország művelődésügyi minisztere legyek.

Ma gyakran felidézzük ezt a jóslatomat, ami természetesen a helyzet ösztönösen helyes értékeléséből fakadt.

A politikai helyzetet jól ismertem; a további események kontúrjai különböző lehetőségek ködén átszűrődve rajzolódtak ki előttem. De az orosz forradalom közeledtét nemigen láttuk, a fordulat híre úgy ért bennünket, mint derült égből a villámcsapás. Azonnal készülődni kezdtünk az Oroszországba utazáshoz, de hosszú, kellemetlen – egész eposzba illő – harc kezdődött az antanttal, mely a forradalmi internacionalistákat semmiképpen sem akarta hazaengedni.

Amikor végképp meggyőződtünk arról, hogy ez az antant révén lehetetlen, az a gondolat merült fel, hogy Németországon keresztül utazzunk Oroszországba, ami első pillanatra hajmeresztőnek tűnt, de Lenin számára egyáltalán nem volt olyan riasztó.

De a hazatérés már közvetlenül visszaemlékezéseimhez tartozik, amelyeket ezzel kezdek majd, s így a bevezető részt itt befejezhetem.

Velikij perevorot, I. 1919. 7–57.

A KIJEVI LUKJANOVKA BÖRTÖNBEN

Legérdekesebb börtönemlékeim közé tartozik az a másfél hónap [1900. május–június], melyet a kijevi Lukjanovka börtönben töltöttem. Akkor már rendőri felügyelet alatt álltam és a moszkvai ügyemmel kapcsolatos ítéletre vártam, de megengedték, hogy egy időre Kijevbe utazzam anyámhoz. Alighogy odaérkeztem, a kijevi egyetemi hallgatók azzal a kéréssel kerestek meg, hogy valamely félpolitikai szervezet, ha jól emlékszem, az akkori Vörös Kereszt javára tartsak irodalmi előadást egy magánlakásban. Legálisan és nyilvánosan természetesen semmiféle előadás megtartását nem engedélyezték volna nekem. Előadásom témájául Ibsent választottam, aki akkoriban sokakat izgatott és azokban az években a haladó Oroszország kedvenc írójává vált. Egy nagy teremben – nem emlékszem, kinek a lakásán – száznál több kijevi értelmiségi gyűlt össze, köztük olyanok, mint V. V. Vodovozov, Tarle professzor[156] és még néhányan, a többséget azonban egyetemi fiatalok alkották. Előadásom közepénél tartottam, amikor a lakásba nagy zajjal benyomult a rendőrség.

– Mi folyik itt? – harsogta a felügyelő. Azonnal megmagyaráztam, hogy teljesen legális előadásról van szó és még a jegyzeteimet is megmutattam neki. A felügyelő azonban, miután néhány, számára többé-kevésbé ismerős kijevi radikálist fedezett fel, azt mondta:

– Tudjuk már, milyen jól takaróznak maguk az irodalommal, aztán irodalom címén politizálnak! – A telefonhoz ment és jelentette Novickij csendőrtábornoknak, hogy nagy létszámú és felettébb gyanús gyűlést lepleztek le. Egyúttal odarendelt egy kozák különítményt, s körülzárták a házat. Félóra múlva megjelent az ősz hajú, kifent bajuszú, izgágán

rikoltozó Novickij tábornok, kiállt a terem közepére és fenyegetően elüvöltötte magát:

– Nők jobbra, férfiak balra, zsidók külön!

Ez a tábornoki parancs kissé homályos volt, úgyhogy némi zavar is támadt, mivel akadt, aki nem tudta eldönteni, hogy most a nőkhöz vagy a zsidókhoz sorolja magát. Végül némi rendőri-csendőri segédlettel mindenki megtalálta a helyét.

Az első szózatot a tábornok a zsidókhoz intézte. Szerfölött fenyegető volt. A tábornok ábrázata hirtelen bíborszínűvé vált és ezt mennydörögte:

– A nagy orosz nép vendégszeretetét élvezik és aljassággal fizetnek érte. Vessék jól be abba a szemita agyukba, hogy maguk mindig szigorú bánásmódra számíthatnak!

Ezután a nőkhöz fordult:

– És maguk – csóválta rosszallóan a fejét –, talán a maguk dolga a politika? Maguknak arra kell felkészülniük, hogy jó anyák legyenek. Látom, hasztalan engedik be magukat az egyetemre.

Ezután a többiek következtek. A tábornok tekintete váratlanul bizonyos Kandaurovon akadt meg. Nem tudom, hol lehet most, még a gimnáziumi szociáldemokrata körből ismertem.

– Nemes Kandaurov! – Rikoltotta a tábornok. – Nagyon jól tudom, hogy maga nemes ember! Orosz nemesi család sarjaként miért hagyja, hogy zsidók vezessék!?

Próbáltam megmagyarázni a tábornoknak, hogy félreértésről van szó, de csak legyintett és azt mondta:

– Maga politikailag közismerten megbízhatatlan személy, aki a cári igazságszolgáltatás ítéletét várja. A felügyelő átlátott a szitán és kiderítette a dolgot, még ha ezt a gyűlést irodalmi előadásnak álcázták is.

A tábornok szemmel láthatóan annyira elégedett volt magával, hogy ékesszóló megjegyzései után meg is nyugodott. Megparancsolta, hogy írjanak össze bennünket és vigyenek a Lukjanovka börtönbe. Nyájas mosollyal kezet

nyújtott a felügyelőnek, sarkát összeütve odabiccentett a hölgyek felé és távozott.

Bennünket kitereltek az utcára, mint valami nyájat. A lovas kozákok szorosan közbefogtak, s a városszéli Lukjanovka börtönbe hajtottak. A hozzám legközelebb álló kozák gúnyosan a társaihoz fordult:

– Minek ennyit teketóriázni, meg kellene korbácsolni őket, mindjárt észhez térnének és a kincstári kenyeret sem zabálnák a börtönben!

Ilyen kellemes kísérettel érkeztünk új lakhelyünkre. Nagyon késő volt már, mire a börtönbe értünk; nem maradt hát más hátra, mint végignyúlni a priccsen és elgondolkozni ezen az egész nevetséges kalandon.

Korán reggel, 7 óra tájt kinyílt a cellám ajtaja és rendkívül kedves arcú, jó megjelenésű fiatalember lépett be. Odajött hozzám, üdvözölt és bemutatkozott: Skarżynski, a börtön politikai elöljárója. Először el sem tudtam képzelni, mi is ez, mert a Tagankában, ahol nyolc hónapot töltöttem, nem volt semmiféle elöljáró. Skarżynski elmagyarázta, hogy a politikai foglyok ebben a börtönben kommunaszerű közösséget alkotnak, azaz mindent testvériesen megosztanak, akkor mehetnek ki a cellájukból, amikor akarnak; a cellák reggeltől estig nyitva vannak. A börtön valóban egészen különleges volt; a politikai foglyok – és a komikus Novickij tábornok buzgalmának hála, akkor elég sokan voltak a Lukjanovkában – a folyosókon álldogáltak, cigarettáztak. Elég gyakran előfordult, hogy a férfibörtön lakói mind kitódultak a kertbe, ott labdáztak vagy előadásokat tartottak. A legélesebb hangú politikai előadásokat Vodovozov, Tarle, a fiatalon elhunyt, rendkívül tehetséges szociáldemokrata Logiński és én tartottuk. Átjártunk egymás cellájába, gyönyörködtünk V. V. Vodovozov reggeli tornájában, nem hagytuk dolgozni Tarlét, aki valamennyiünknél jobban szenvedett a börtöntől. Ebből a mértéktelen közösségi életből hamarosan annyira elegem lett, hogy olykor kétségbeesetten kiszaladtam a folyosóra és odakiáltottam az őrnek:

– Ivan Pampilovics, legyen szíves, zárja be a cellámat!

Mire a lomha Ivan Pampilovics kulcsait zörgetve és vállvonogatva azt felelte:

– Mi nem jut az eszébe?!

Én meg ingerülten azt hajtogattam:

– Ivan Pampilovics, magánzárkában vagyok, legalább egy kicsit szeretnék egyedül maradni és olvasni.

Az esték voltak a legérdekesebbek. Bár a női részlegből elvtársnőinket az „imaház" látogatása címén rendszeresen átkísérték hozzánk, a nők mégis külön épületben voltak, de ablakaik ugyanarra a széles udvarra néztek, mint a mieink. S a meleg nyári estéken sajátos klubélet alakult ki. A Lukjanovka klub valamennyi tagja cellája ablakában ült, amelyen nem volt semmiféle rács és így szabadon ki lehetett tárni, csak egy székre vagy egy asztalra kellett felállni. Kezdetét vette a szavalás és az éneklés. Nekem ráadásul szokásommá vált, hogy politikai tartalmú verset írjak minden estére. Voltak köztünk jó hangú emberek és kórusban forradalmi dalokat énekeltünk. Csoportunk repertoárja természetesen az akkor – s gondolom ma is – divatos dalokból állt. Egy szép napon azonban egy jó hanggal megáldott diáklány áriát énekelt a Carmenből. Az őr, aki figyelmesen hallgatta koncertünket, ezt nem tudta elviselni, és az udvarról hirtelen felharsogott egy basszus hang:

– Elhallgass, vagy lövök! Vonít, mint kutya a holdra.

Így aztán a börtön legkisebb hatalmassága afféle cenzorrá lépve elő, váratlanul a legszigorúbban betiltotta Bizet-t.

Skarżynski nem sokáig elöljáróskodott. Vagy szabadon engedték, vagy átszállították máshová. Bár az ilyen börtönélet elsősorban a politikai foglyok óriási morális súlyával magyarázható, amellyel szemben a börtönparancsnok is tehetetlen, ebben mégis jelentős érdemei voltak Skarżynskinak. Amennyire tudom, később a Lengyel Szocialista Párt, a PPS tagja lett, és ma is az. Távozása után a politikaiak egyhangúlag Urickijt, a mi drága Moiszej Szolomonovi-

csunkat, pártunk jól ismert tagját választották meg, akinek mártíremlékét kegyelettel megőrizzük[157].

Urickij kolosszális szervezőképessége már ekkor megmutatkozott. Túlzás nélkül állíthatom, és ezt az akkor börtönben ülő elvtársak is alátámaszthatják, hogy ténylegesen Urickij lett a börtön parancsnoka. Ma is előttem van, ahogy medvelépteivel, arcán nyugodt mosollyal járt-kelt a börtönben, pontosan úgy, mint később az alkotmányozó gyűlés biztosaként a Tauriai Palotában, intézkedett, segített. Emlékszem, reggelenként milyen büszkén indult a piacra a konyhára beosztott egész csoportnyi köztörvényes fogollyal, akiket a felügyelete alá rendeltek; hogyan „mosta meg" a börtönparancsnok fejét egy köztörvényes panasza miatt, akinek valamelyik börtönőr „lekent" egyet, s milyen higgadtan, hangját fel sem emelve oldotta meg konfliktusainkat a börtönparancsnoksággal, megőrizve a politikai foglyok méltóságát. Ám ez az átmeneti idill, mely a parancsnok gyengeségével és a „politikaiak" erkölcsi fölényével magyarázható, már szabadulásom előtt foszladozni kezdett. Urickij nem elégedett meg a lukjanovkai elöljáró helyzetével, kapcsolatba lépett a katonai börtönnel és az ott szigorúan őrzött szocialista katonákkal.

Valamilyen levélke „idegen kézbe", azaz valamelyik felügyelő vagy csendőr kezébe került, akik elől a börtönparancsnokkal együtt eltitkoltuk „alkotmányunkat". Urickijt ott a börtönben azonnal letartóztatták és csendőrkísérettel átszállították a katonai erődbe. Nem tudom, hogyan végződött reá nézve ez az incidens; az „Ibsen-ügyben" letartóztatottakat ugyanis hamarosan kiengedték, mivel Novickij tábornok a valamivel intelligensebb helyettese és Csaplinszkij ügyészhelyettes kénytelenek voltak belátni, hogy az adott esetben ez az olyannyira gyanús társaság mégiscsak Ibsennel foglalkozott. Tudomásomra jutott, hogy röviddel ezután leváltották a Lukjanovka börtön parancsnokát, és a politikai foglyok tiszavirág-életű kiváltságai is megszűntek.

Amikor felidézem ezt a többi börtönétől olyannyira

elütő házirendet, önkéntelenül is elmosolyodom és azt kérdem magamtól, vajon nem hatott-e szinte mindenütt – már ahol nem ütközött vérengző hóhérokba – a politikaiaknak ez az erkölcsi ereje, mely gyakran a börtönőreinket is lefegyverezte. Sok börtöntragédiának, amelyben különben forradalmi mozgalmunk története túlságosan is bővelkedik, ez vette elejét, s a kazamaták szörnyűségeit elviselhetőbbé tette. Urickijjal való későbbi találkozásaink során egészen más körülmények között, amikor a hatalom már a cári börtönök hajdani politikai foglyainak a kezében volt, sokszor felidéztük lukjanovkai emlékeinket.

„MOPR", 1924. № 5.

Semmi sem világított rá jobban a bolsevikok és a mensevikek közötti szakadás lényegére, mint a január 9-i [1905] események.

Abban az időben Genfben éltünk. Kevesen voltunk, de szorosan összeforrott csoportot alkottunk: Vlagyimir Iljics, Vorovszkij, Olminszkij és én rendszeresen találkoztunk a „Vperjod" szerkesztőségében. V. D. Boncs-Brujevics intézte az adminisztratív jellegű ügyeket. E központi maghoz igen közel állt Ljadov[158], Lepesinszkij, Karpinszkij és még néhány régi bolsevik[159].

Valamennyien tisztában voltunk azzal, hogy Oroszország mennyire nyugtalan: a tavaszi vizek felduzzadtak és kiáradhatnak, minden megtörténhet. A januári események azonban még minket, a szociáldemokrácia legforradalmibb szárnyához tartozókat is váratlanul értek.

Az egész emigráción hallatlan izgalom lett úrrá. Szívünket tehetetlen harag szorította, ugyanakkor teljes világossággal rajzolódott ki előttünk, mi várható a továbbiakban. Elsőként, természetesen, Vlagyimir Iljics vonta le a szükséges következtetéseket. Marxista elemzésen alapuló éleslátása már az első napokban, sőt azt mondhatni az első órákban lehetővé tette, hogy meglássuk az események lényegét. Útmutatásai nyomán megértettük, hogy ezek az események nemcsak a pétervári, hanem az egész orosz proletariátust meg fogják szabadítani az önkényuralmat illető mindennemű illúziótól, hogy ezek olyan fordulópontot jelentenek majd, amelyen túl a proletariátus forradalmi harca már nem korlátozódik szűk körökre, csoportokra, hanem tömegméretűvé válik.

Ezt nagy általánosságban, bár kevésbé világosan, a men-

sevikek és az eszerek is megértették. Vlagyimir Iljics azonban még egy lényeges mozzanatra felhívta a figyelmünket: kiemelte a pétervári proletariátusnak azt a szenvedélyes igényét, hogy fegyvert ragadjon, amikor petícióját a cári katonaság sortűzzel fogadta. „Mindkét mozzanat ide tartozik – mondta Lenin –, a munkásosztály felfegyverkezése és a hadseregben folytatott agitáció fokozása."

A mensevikek azonnal fújni kezdtek ránk, blanquizmusról, jakobinizmusról, a forradalomhoz való viszonyunk katonai-technikai felszínességéről beszéltek. Ez a hamisítatlanul civil fecsegés visszataszítónak tűnt nekünk olyan pillanatban, amikor a történelem már napirendre tűzte a forradalmi proletariátus és az államgépezet első döntő összecsapásait.

Nem emlékszem pontosan, melyik hónapban, de nem sokkal január után, úgy kora tavasszal Gapon[160] is felbukkant Genfben.

Egyik reggel, kávézás közben, Vlagyimir Iljics kissé titokzatosan elmondta nekem, hogy előző este találkozott Gaponnal, akit egy „figyelemre méltó" ember hozott magával, és aki közös akciókról tárgyal a különböző forradalmi szervezetekkel, többek között velünk, bolsevikokkal is.

Még ugyanaznap este majdnem az egész csoportunk (nem emlékszem pontosan, ki volt ott és ki nem) találkozott Rutenberg mérnökkel, Gapon későbbi gyilkosával, aki akkoriban Gapont végigvitte Európa forradalmi körein, és magával Gaponnal is.

Gaponban a történelmi jelentőségű személyiség leghalványabb jelét sem lehetett felfedezni. Haja rövidre volt nyírva, szakállt és bajuszt viselt, zakót hordott, kissé hebehurgya volt, sokat beszélt, és az igazat megvallva, csak üres frázisokat pufogtatott. Élénken, erős ukrán akcentussal beszélt. Bőlére eresztve arról szónokolt, hogy a parasztfiatalok, vagy ahogy ő mondta, az ukrán legények általános felkelésében reménykednek Dél-Oroszországban. Nagyon zavarosan és homályosan egy flottalázadás lehetőségét is emlegette. Azt

fejtegette, hogy feltétlenül nagy mennyiségű fegyvert kell Pétervárra csempészni, és hogy ő és Rutenberg már tettek is egyet-mást ezen a téren. Mi mind inkább csak hallgattunk. Vlagyimir Iljics néhány, szokásához híven precíz, lényegre törő, rejtetten politikai-pszichológiai természetű kérdést tett fel Gaponnak. Rutenberg nyomott hangulatban volt, s csak néha-néha szólt kelletlenül néhány szót. Többé nem láttam Gapont, mivel ezután hamarosan elutazott Genfből.

Néhány beszélgetés után Lenin nem éppen hízelgő véleményre jutott Gapont illetően. Kereken megmondta nekünk, hogy Gapont felületes embernek tartja, amolyan szélkakasnak, inkább frázisokban éli ki magát, de igazi cselekvésre aligha képes; még csak félig tudatos tömegeknek sem lehet valóban komoly vezére. Ennek ellenére azt hiszem, Vlagyimir Iljics még ezután a találkozás után is egy ideig fenntartott bizonyos kapcsolatot Gaponnal és Rutenberggel.

Mi pedig továbbra is a nyílt forradalmi harc, az önkényuralom megdöntésére irányuló általános sztrájkok és a fegyveres felkelések szükségességét latolgattuk és tárgyalgattuk, és amikor az úgynevezett III. pártkongresszuson a bolsevikok lenini szárnya egyesült a Kraszin-féle békülékenyekkel, már teljesen nyilvánvaló volt, hogy a bolsevikok a szó szoros értelmében mint forradalmárok lépnek fel: a népfelkelést támogatják, amelyet technikailag elő kell készíteni, és amelyet az ösztönösségtől el kell juttatni a tudatosság legmagasabb fokáig. A mensevikekben ugyanakkor egyre jobban megerősödött az a felfogás, hogy a közelgő forradalom a burzsoázia kezébe adja a hatalmat, s ezért a proletariátusnak feltétlenül erőteljesen, de egyúttal tapintatosan és engedelmesen támogatnia kell a kapitalizmust, amely néhány évtizedre kezébe veszi majd Oroszország sorsát.

„Krasznaja Gazeta", 1927. № 18.

ELŐSZÓ HELYETT

(A „Vperjod"-csoportról)

Livsic elvtársnak a bolognai iskolával foglalkozó cikke eléggé részletesen dokumentált és egészében véve helyesen mutatja be e vállalkozás ténybeli oldalát. Én csupán két észrevételt szeretnék tenni, amely politikai szempontból némiképp pontosítja a dolgot. Egyúttal a bolognai iskola kapcsán, amely a capri iskolával együtt talán a „Vperjod"-csoport legjelentősebb politikai munkája volt, általánosságban is szólnék néhány szót erről a csoportról.

Az egyik vagy másik pártban a politikai ellentétek többnyire egyes személyeknek a vezetésért folytatott harcával kezdődnek.

A kispolgári korlátoltság az ilyen harcot könnyen nagyravágyásnak tulajdonítja, vagy saját hitvány mércéjével mérve, akár kapzsiságnak is. Valójában azonban csak valamennyire is egészséges politikai pártokban az efféle harc tiszteletreméltó indítékokból fakad.

Néha úgy tűnik, hogy a küzdő felek között nincs olyan nagy elvi jellegű ellentét, amely igazolná a harcot és a szakadás perspektíváját.

Még a legvégletesebb és történelmi jelentőségű szakadás esetében is, amilyen pártunk II. kongresszusán következett be és végső soron a bolsevikokat és a mensevikeket két különböző útra, a barikád két különböző oldalára juttatta, a kezdeti nézeteltérések jelentéktelennek látszanak. S ez természetes is: a szakítás elején egyáltalán nem nagy politikai nézeteltérésekről van szó. Néha még az eközben keletkező apróbb nézeteltérések sem az alapvető indítékai a párt vezető csoportján belüli elhatárolódásnak. Egyfajta bizalmatlanság az ilyen indíték. Ha belegondolunk, vajon milyen belső

okok indították Vlagyimir Iljicset arra, hogy a párt központjában egy meghatározott csoport hegemóniájáért küzdjön, arra a következtetésre jutunk, hogy abszolúte megbízható embereket akart a központi lap szerkesztőségében látni, vagy legalábbis a legmegbízhatóbbakat azok közül, akik a valóságban fellelhetők voltak. Félt ingatag és állhatatlan elemeket odaengedni.

Éppen ezeknek az elemeknek az ingatagsága mutatkozott meg az eredeti nézeteltérésben. És természetesen, kereken meg kell mondanunk, hogy a határozott irányvonalat követő tudatos vezetők vagy tudatos vezető csoport, tudva, milyen szörnyű veszélyt jelent a harcoló forradalmi pártra nézve a széthúzás és a szakítás, teljes joggal kísérlik meg eltávolítani vagy jelentéktelen kisebbséggé zsugorítani az ingatag elemeket a párt életét meghatározó központokban, még ha ingatagságuk az adott helyzetben csupán utal is várható helytelen lépésekre. Magától értetődik, hogy az ennek során cselekvésében, mondjuk a többség részéről, korlátozott csoport az irányában tanúsított ilyen bánásmódot az igazságtalanság netovábbjának érzi. Így volt ez a II. kongresszuson is.

A helyzet azonban az, hogy ha objektíve (azaz mindazon népességcsoportok osztályösszetételében, amelyekre az adott párt támaszkodik) fennáll a rétegeződés és a széthullás lehetősége, akkor a társadalmi erők haladéktalanul hatalmukba kerítik az egyéneket. Minden adott történelmi pillanatban csak egyetlen helyes út lehetséges. Ezért mindennemű oppozíció, amely az elején talán nem is foglal el külön pozíciót, de igyekszik észrevenni az ellenséges csoport hibáit, fokozatosan kezd afelé hajlani, hogy logikusan elgondolható, történelmileg igazolható, de az adott párt alapvető, üdvözítő irányvonalától eltérő pozíciót alakítson ki magának. Ez esetben mindig úgy adódik, hogy az ilyen oppozíció olyan, a párton belül vagy a párton kívül ténylegesen meglevő csoportokra támaszkodik, amelyeknek

valóban az élükre állhat. Megkezdődik a kölcsönös alkalmazkodás, egyfelől e csoportok, másfelől az oppozíció vezérei részéről; s ha e folyamat messzire megy, akkor elkerülhetetlen az olyan típusú szakítás, amilyet a szociáldemokrata pártban a bolsevikok és mensevikek között láttunk.

Ami a leninisták és a vperjodisták közötti félszakítást illeti, amelynek jelentősége természetesen századakkora sem volt, mint a bolsevikok és mensevikek közötti szakításé, itt a dolog nem jutott el a logikus végkifejletig, és lényegében a Lenin által határozottan, zseniálisan vázolt, helyes irányvonaltól elhajlók nem tettek szert semmiféle olyan társadalmi csoportra, amely új párt leválásának minősítené ezt az elhajlást. A dolog, mint már mondtam, a befolyásért folytatott valamiféle harccal kezdődött. A. A. Bogdanov már a szociáldemokrácián belüli bolsevik szervezet létrehozásában is nagyon fontos szerepet játszott, és valójában Lenin után a párt legjelentősebb alakjává vált. Ráadásul változatlanul élvezte egy olyan első osztályú, befolyásos bolsevik KB-tag támogatását is, mint L. B. Kraszin. A nézeteltérések első kiváltó oka az a hangulatváltozás volt, amely törvényszerű a forradalmi fellendülésben a vereségeket követő visszaesések alkalmával. Marx 1851-ben szintén kénytelen volt elismerni, hogy azok a túlhaladott remények, amelyeket a katonai, de legalábbis radikális forradalmi cselekvésmódhoz fűztek, ártalmas frázisokká válnak, s hogy a forradalmi taktikát az átmeneti időszakhoz, az időleges reakcióhoz kell igazítani.

Vlagyimir Iljics addig állta az utóvédharcot (egészen a nevezetes hármasokig és ötösökig[161]), ameddig ez logikailag egyáltalán lehetséges volt.

De végérvényesen világossá vált számára, hogy a harc tisztán forradalmi módszerei, a nyílt megmozdulások, a technikai harci módszerek elvesztik jelentőségüket, s hogy az átmeneti időszakban a legális lehetőségek kihasználása – elsősorban a duma szószékének igénybevétele – elsőrendű

fontosságú feladat, amennyiben ez az illegális párt határozott irányítása alatt megy végbe. Teljesen természetes, hogy a pártnak az a része, amely még a felkelés útján való igazi, közvetlen harc forradalmi lendületét érezte magában, nem állhatott meg, tovább haladt a régi úton.

Hasonló jelenségeknek lehetünk tanúi a breszti békéről folytatott viták idején, valamint a NEP bevezetése idején is. Valahányszor pártunk zseniális stratégája, Lenin bizonyos elkerülhetetlen visszavonulásra vagy kerülő útra adott jelt, a párt törvényszerűen működő forradalmi tehetetlenségi ereje súrlódásba került vele, és időnként olyan helyzet alakult ki, amely új frakció létrejöttére emlékeztetett.

Ugyanezt tapasztaljuk a „Vperjod"-csoport létrejöttekor is. Bogdanov volt a pártban azoknak (munkásoknak és pártbeli értelmiségnek) a szószólója, akik nem akarták elhinni, hogy vége az 1905-ös forradalomnak. Az ő szemükben az alkalmazkodás ahhoz az új helyzethez, amelyet Lenin megérzett és előre jelzett, és amely valóban üdvözítőnek bizonyult pártunk számára és lehetővé tette neki, hogy helyesen készüljön fel a 11 évvel később bekövetkező eseményekre, már-már valamiféle féllikvidátorság volt. De jó előre elítélte őket a történelem, mivel minden olyan negatív jelszó, mint az otzovizmus, vagyis a párt által a dumában kivívott pozíció lerombolása, az ultimatizmus, vagyis gyakorlatilag az illegális párt és a duma-frakció közötti elég ostoba harc meghirdetése, továbbá mindenféle zavaros, az élettől elszakadt remény, amelyet a reakció körülményei között már-már ártalmas félanarchista fegyveres kisajátításokhoz és terrorista akciókhoz fűztek, nem teremthettek semmiféle igazi politikai talajt a bolsevikok körében az úgynevezett szélsőbaloldali irányzat számára.

A párt forradalmi tehetetlenségi ereje kezdetben oly nagy volt, hogy az e kérdéseket tisztázni hivatott egyik legnagyobb pártkonferencián Bogdanov kapott többséget. Ezután azonban a többség elég hamar áttért Lenin álláspontjára. Ahogy az ilyenkor mindig is lenni szokott, a harc most is elmérge-

sedett. Bogdanov gyakran mondogatta nekem, hogy a vita törvényes formáit kivéve, semmiféle közvetlen akcióhoz nem folyamodott volna a párt többsége ellen, ha nem tapasztalt volna Vlagyimir Iljics részéről olyan törekvést, amely mondhatni az ellenzék kiirtására, tekintélyének aláásására, befolyásának lerombolására irányult[162]. Akkor valóban úgy tűnt nekem, hogy a többség csöppet sem elvtársias magatartást tanúsít a kisebbséggel szemben, ma viszont már nagyon jól tudom, hogy ebben a rendkívüli lenini bölcsesség mutatkozott meg. Ha egyszer Bogdanov és hívei, akik között igen jelentős személyiségek is voltak (Kraszin, Marat-Sancer, Pokrovszkij[163], Ljadov és mások), gyakorlatilag nem vetették alá magukat annak a döntésnek, amelyet Vlagyimir Iljics teljes joggal az egyedüli helyesnek tekintett, akkor a párton belüli erjedést vagy lázat visszaszorítandó vagy leküzdendő, óhatatlanul kíméletlenül bombázni kellett a vperjodista ellenzéket. Erre a bombázásra Bogdanov saját erőinek összefogásával válaszolt, ami egyebek között a Gorkij által erőteljesen támogatott capri és a bolognai iskolában nyilvánult meg. Általában elég sok olyan személyiség, aki politikai erőként és komoly közéleti tényezőként minden tiszteletet megérdemelt, annak az illúziónak a rabja volt, hogy Vlagyimir Iljics idő előtt és helytelenül, opportunus módon vonul vissza. A vperjodizmusnak ezt az egész felső rétegét Bogdanov mindenekelőtt saját folyóirattal és saját megbízotti hálózattal rendelkező erős propagandaközponttá akarta szervezni. Ezt a megbízotti hálózatot pedig elmélyült propaganda segítségével kellett összetoborozni, vagyis azon iskolák segítségével, melyek egyikéről Livsic elvtárs részletesen beszámol.

Lenin és hívei (Dubrovinszkij, Zinovjev, Kamenyev és más elvtársak) természetesen e kísérletek meghiúsítására törekedtek. Az előbbiek is, az utóbbiak is a párton belüli nézeteltérések általános logikája szerint jártak el. Ennek során az állásfoglalások kölcsönösen eldurvultak. Bogdanov Lenin irányvonalát végzetes visszavonulásnak minősítette,

majdhogynem a forradalomnak nehéz pillanatban való elárulásaként fogta fel. Lenin, ahogy most látom, a vperjodizmust teljes joggal mindenekelőtt sajátos értelmiségi blokknak tekintette[164], amelyhez olyan emberek tartoztak, akik valószínűleg közvetlen benyomásaik, szimpátiáik stb. hatása alatt éltek. Mi bizonyos mértékig kétségtelenül politikai impresszionisták voltunk és túlságosan is annak a forradalmi érzésnek a hatása alatt álltunk, amely (ezt akkor nem vettük észre) nem annyira a forradalmi tett (nyílt formában akkor lehetetlen tett) felé hajtott minket, mint inkább a forradalmi frázis felé.

Ahogy az osztálypártok központi irányvonalától eltérő ellenzékeknél általában lenni szokott, társaságunkat bizonyos tarkaság jellemezte.

Vlagyimir Iljics éles szemmel észrevette azokat a filozófiai tévelygéseket is, amelyek a tömegpárt fegyelmétől még idegenkedő értelmiségiekre jellemzők.

A vperjodizmus későbbi széthullása a fent említett két okból következett. Egyrészt nem volt olyan széles körű áramlat, nem voltak olyan tág külső lehetőségek a forradalmi harci tevékenységhez, amelyek megmutatták volna, hogy a forradalom valóban nem zárult le, és hogy, mondhatni, csak a forradalmi energia két hulláma közti hullámvölgybe értünk; másrészt a csoport bizonyos értelmiségi tarkasága oda vezetett, hogy útjaink irányai hamarosan jelentősen eltértek egymástól. A lenini tömb, amelyet a belső egység és a tömegek ellenőrzése forrasztott össze (vagy pontosabban, amely a tömegek tényleges hangulata alapján ellenőrizte magát, amely az események objektív menetéhez igazodott), természetesen kénytelen volt elnyomni, pontosabban félrelökni bennünket mint viszonylag jelentéktelen politikai erőt.

Az mentett meg minket, vperjodistákat, hogy nekünk balra elhajlóknak nem volt semmiféle határozott társadalmi talaj a lábunk alatt. Végső soron csak olyan pártbeli értelmiségiek egy csoportját alkottuk, akik viszonylag gyenge visszhangra találtak a forradalmi tehetetlenségi erő

hatása alatt álló munkás szociáldemokraták bizonyos részénél. Éppen ezért az elkerülhetetlen széthullás és elerőtlenedés után (egymás után távozott tőlünk maga Bogdanov, Menzsinszkij és Pokrovszkij) elveszítettük az önálló létezéshez szükséges impulzust is. Mindennek következménye a kiábrándulás is lehetett volna, sőt, akár a párttól való megválás is. Egyesekkel, átmenetileg vagy véglegesen, ez is történt. Ám a vperjodisták többsége képes volt szabadon és örömmel rátérni a lenini útra, amikor az újabb forradalmi fellendülés végérvényesen kiküszöbölte a taktika különbözőségéből adódó összes félreértéseket, és amikor a leninizmus pártépítésének nyilvánvaló sikere arra kényszerített minket, hogy belássuk, olyan bolsevikok vagyunk, akik ott tévelyegtek a körül az igazi széles út körül, amelyen főcsapatunk vonult. Pokrovszkij, Menzsinszkij, Lebegyev-Poljanszkij, jómagam és még sokan mások – mindazok, akik a szervezeti létezés látszatát még őrző „Vperjod"-csoporthoz tartoztak vagy kiváltak belőle és külön álltak – rögtön beléptünk a kommunista pártba, nagyrészt a leningrádi kerületközi csoporttal együtt, amely szervezeti kapcsolatban állt a „Vperjod"-csoporttal[165]. Mások, a többi között Kraszin és Ljadov valamivel később jöttek a pártba; néhányan pedig örökre elvesztek a párt számára. Mi, egykori vperjodista kommunisták, természetesen mindig bizonyos keserűséggel gondolunk vissza életünk vperjodista szakaszára. Kétségtelenül eltévelyedtünk és nem valami nagy élvezet beismerni a saját eltévelyedéseinket, de büszkén elmondhatjuk, hogy külön tevékenységünkben – amely objektíve talán ártott a pártépítésnek – mindig a maximális forradalmi lelkesedés vezérelt bennünket, meg az a becsületes meggyőződés, hogy hűek vagyunk a harc energikus és forradalmi módszereihez.

Ezért azt gondolom, hogy politikai szempontból aligha ítélheti el különös szigorúsággal a párttagok közül bárki is vagy a párt egésze a mi vperjodista múltunkat. Végül is ez

olyan elhajlás volt, amelyet nem lehet bűnösnek minősíteni, bár mint hibát el kell ítélni.

Természetesen más lapra tartozik a Bogdanov körül kibontakozott filozófiai tanítás, melyet Lenin a legélesebben elítélt. Ez egy más, külön kérdés. Bátorkodom kijelenteni, hogy ezen a téren talán még korántsem mondtunk el mindent, még nem húztuk meg az eretnekség és az igazhitűség közötti valódi határokat. Lehetséges, hogy néhány, napjainkban felmerülő probléma felkelti még a kommunista filozófiai gondolkodás érdeklődését. De általában véve persze a vperjodisták filozófiai elhajlása is annak az úgymond bolsevizáló értelmiségnek a terméke volt, amely nem eléggé ellenőrizte magát az egész párt mozgásának erővonalai alapján. Természetesen nem minden vperjodista tette magáévá ezeket a filozófiai elhajlásokat, sokan (a többi között például Pokrovszkij) mindig is idegenkedtek tőlük, de néhányan elég messzire mentek el a marxizmusnak a pozitivizmus kifinomult formáival való felcserélésében. Így saját munkáimnak is, amelyekről ma azt tartom, hogy voltak bizonyos értékeik és bizonyos helyes gondolatokat tartalmaztak, rendkívül sokat ártott a káros és helytelen terminológia[166], s ezért a párt egészének törekvései szempontjából, az egész párt társadalmi ideológiájának a tisztasága szempontjából rászolgáltak arra, hogy Lenin elvtárs olyan szigorúan elítélje őket.

„Proletarszkaja Revoljucija", 1926. № 3. (50.)

AZ 1908–1910-ES FILOZÓFIAI VITA KÉRDÉSÉHEZ

Immár hosszú életem folyamán és eléggé kiterjedt irodalmi munkásságom során jó néhány hibát követtem el, s ezek között akad komoly is.

Ám a legnagyobb hibám éppen az, amely a „Proletarij" kibővített szerkesztősége értekezletének jegyzőkönyvéből a „Lityeraturnoje naszledsztvo" első könyvében publikált anyaggal függ össze[167]. Persze eléggé kellemetlen nekem pusztán felidézni is ezeket a hibákat, melyeket a párt a „Proletarij" szerkesztősége révén méltán azonnal és szigorúan elítélt. Csakhogy ez már pártunk történetének egy lapja, olyan lapja, amelyen igen előnytelen, de az akkori viszonyokhoz mérten egészében véve a maga módján mégis értékes szerepet játszottam.

Ez számomra éppen olyan korszak volt, amelyben a legkülönbözőbb hibák egész tömegét követtem el. Nyilván még nem sikerült leküzdenem magamban a hibás értelmiségi gondolkodásmódot és érzelmeket, ahogy ez oly sok elvtársnak sikerült, aki hozzám hasonlóan értelmiségi származású volt, de akkor már mindkét lábával proletár talajon állt.

Ma már világosan látom, hogy valamennyi akkori tévelygésem azoknak a kispolgári-értelmiségi hajlamoknak a következménye volt, amelyek helytelen útra vittek – eltávolítottak a párt elméletének és gyakorlatának attól a szilárd és világos magvától, amelyet Lenin vezetett. Nem osztottam ugyan Bogdanov empíriomonisztikus filozófiáját, mindazonáltal közel álltam hozzá, filozófiai nézeteimet tekintve pedig semmi esetre sem álltam közelebb a párthoz, mint Bogdanov, mivel arra törekedtem, hogy a marxizmusba a tőle teljesen idegen machizmus, empíriokriticizmus elemeit

vigyem bele. Emellett (és természetesen ezzel szoros összefüggésben) Bogdanovhoz csatlakoztam politikai tekintetben is, elfogadva az ultimatizmus hamis politikáját.

De legnagyobb akkori tévedésem egy sajátos filozófiai elmélet volt, az úgynevezett „istenépítés"[168].

A forradalmi mozgalom 1905-ös vereségének időszakában mindenki máshoz hasonlóan magam is vallásos hangulatok és útkeresések tanúja voltam. Az „istenkeresés"[169] szó mögé rejtőzött akkoriban mindenféle miszticizmus, amely nem óhajtotta kompromittálni magát az egyik vagy másik hivatalos vallás által már megtalált istenhez fűződő kapcsolattal, ugyanakkor a természetben és a történelemben kereste ezt a kétségkívül világbíró istenséget.

Én a következő gondolatra jutottam: mi, marxisták, természetesen tagadjuk bármilyen isten létezését, ezért értelmetlen ezt keresni, hiszen nem lehet megtalálni azt, ami nem létezik.

Mindamellett nagyon sok olyan ember van körülöttünk, aki a vallásos szükségletek valamiféle bűvöletében él. Vannak közöttük olyanok (különösen a parasztokra gondoltam), akik vallásos-filozófiai gondolkodásukon keresztül könnyebben juthatnának el a szocializmus igazságaiig, mint bármilyen más úton.

Márpedig, így okoskodtam, a tudományos szocializmusban hatalmas etikai érték rejlik: külsőre kissé rideg és száraz, de a gyakorlati idealizmus óriási kincsestárát foglalja magában. Nem kell hát más, mint sajátos, félig költői publicisztikában feltárni Marx és Engels tanításának belső tartalmát, s ez máris új vonzóerővel hat az ilyen elemekre.

E hamis hangulattól vezérelve több olyan művet írtam (köztük egy nagy, kétkötetes munkát „Vallás és szocializmus" címmel)[170], amelyben a tudományos szocializmust úgy értelmeztem, mint az ember haladását a társadalmi harcon, a tudományon és a technikán át a természet fölötti egyre teljesebb uralom felé. Az istent nem keresni kell, fejtegettem, istent adni kell a világnak. Nincs isten a világban,

de lehet. Az istenépítés tulajdonképpen nem más, mint a szocializmusért, vagyis az embernek a természet fölötti diadaláért vívott küzdelem.

Igaz, könyveimben részletesen kifejtettem, hogy a szocializmus, melyről mint a vallás legmagasabb formájáról beszéltem, isten nélküli, miszticizmus nélküli vallás[171], valójában azonban az egész koncepció valamilyen félmaterialista kifejezésmódnak megfelelően átalakított, leegyszerűsített fichteizmus volt.

A párt gyakorolta ellenőrzés hamarosan éreztette hatását, s ez engem személy szerint teljesen váratlanul ért. Amikor a „Proletarij"-ban megjelent a „Külön úton" című cikk, ez nagyon bántott és feldühített.

Szubjektíve úgy éreztem, hogy a pártnak hasznos dolgot művelek, s egy darabig kitartottam álláspontom mellett, ragaszkodva ahhoz, hogy az én koncepcióm is marxizmus, csak különleges köntösbe öltöztetve, egy meghatározott réteg befolyásolásának szánva, és hogy az én szocializmusértelmezésem, az általam használt „istenépítés" kifejezés egyáltalán nem csorbítja koncepcióm legkövetkezetesebben ateista jellegét.

Amikor egy pártember védelmezni akarja nyilvánvalóan téves álláspontját, fokról fokra lejjebb csúszik. Az „Irodalmi bomlás" második kötetében megjelent cikkem minden szempontból rendkívül elhibázott volt. Tele volt ingerült kifakadásokkal, a párton belüli „vélemény- és alkotási szabadsághoz" való apellálással, a marxizmus „tágabb" felfogására való hivatkozással a „szűkebb" értelmezéssel szemben, és ehhez hasonló kétes, veszélyes tendenciákkal, amelyek lényege nem volt más, mint a harc a pártosság pontos és világos határai ellen, egyfajta harc a rothadt liberalizmusért a magam és a többi „tévelygő útkereső" számára.

A párt ezt semmilyen körülmények között sem hagyhatta szó nélkül. Ehhez hozzájárult még néhány olyan ok is, mely arra késztette a pártot, hogy fokozott figyelmet fordít-

son az én akkoriban megjelent, talán minden különösebb jelentőséget nélkülöző könyveimre.

Először: a vperjodisták csoportosulásához tartoztam, amelyet egyre kevésbé lehetett már megtűrni az általános bolsevik frakción belül. Másodszor: a mensevikek máris kezdték a vperjodisták filozófiai hibáit, köztük az én durva tévedéseimet is kihasználni arra, hogy az egész bolsevik frakciót befeketítsék.[172]

Magától értetődik, hogy a kibővített szerkesztőség valamennyi határozata és a leninista bolsevikok minden olyan lépése, amely az én elgondolásaim ellen irányult, teljesen jogos volt és történelmi szükségszerűséget fejezett ki. S mégsem adtam fel azonnal hamis álláspontomat: viszonylag könnyen és gyorsan beláttam, hogy terminológiám semmire sem jó, azt azonban nem vettem észre, hogy a terminológiai zavar mellett egész koncepciómban is egy politikailag megengedhetetlen tendencia nyilvánult meg.

Konstrukcióimnak a párt által történt elítélése és a februári forradalom között eltelt időben Vlagyimir Iljiccsel való találkozásaim alkalmával több ízben is szóba hoztam ezt a témát. Legnagyobb beszélgetésünkre 1910 augusztus–szeptemberében Koppenhágában került sor. A „Vperjod"-csoport küldötteként utaztam oda a II. Internacionálé kongresszusára, de egész idő alatt szorosan együttműködtem a leninistákkal, sőt megbízatásukból képviseltem is őket a párt és a munkásszövetkezetek viszonyának kérdésével foglalkozó bizottságban. Személyes kapcsolatom Leninnel sohasem szakadt meg. Általában elnéző volt velem szemben, én pedig a legnagyobb tisztelettel viseltettem iránta. Ezért a legkülönbözőbb témákat érintő beszélgetéseink többnyire nyugodt légkörben folytak és teljes mértékben megnyilvánult bennük Leninnek az a kivételes varázsa, amelyet az elvtársakkal való személyes kapcsolataiba bele tudott vinni. De amikor istenépítő elképzeléseim kerültek szóba, Lenin szigorú tanítómesterré változott és a kifejezésekben nem válogatva a legélesebb hangon beszélt.

Azt hiszem, ma is többé-kevésbé pontosan fel tudom idézni, amit akkor tőle hallottam, legalábbis azt, ami mélyen belevésődött emlékezetembe:

„Álláspontjában az a legszégyenletesebb – mondta nekem Lenin –, hogy valóban azt képzeli, a marxizmus javát szolgálja, amikor azt a legnagyszerűbb vallásnak nevezi, és még meg is szépíti valamivel, amikor nem elégedve meg a vallás gyűlölt fogalmával, különböző mesterkedések révén még a gyalázatos »isten« szót is ideráncigálja.

Akkor, amikor a tudományos szocializmus mindennemű vallás nyílt ellentéte, amikor minden marxista kérlelhetetlenül harcol a vallás ellen, ön megpróbálja a szocializmust a vallással egy sorba állítani, megpróbál hidat verni afölé az áthághatatlan szakadék fölé, mely a materializmust elválasztja minden, akármilyen enyhén is bűzlő papi maszlagtól.

Ismétlem, ezeknek a dolgoknak a meg nem értése teszi téves lépéseit annyira visszataszítókká."[173]

Erőtlenül megpróbáltam védekezni és közbevetettem:

„Vlagyimir Iljics, úgy gondoltam, hogy a szocializmusnak csak javára válik, ha feltárjuk etikai értékeit és úgy mutatjuk be, mint teljes választ minden problémára, ily módon pedig mint mindennemű vallás bevégzőjét és lerombolóját, likvidátorát. Úgy gondoltam, így lesz ez legalábbis azoknak az embereknek a szemében, akik nem tartoznak a proletariátushoz s a saját külön útjaikon próbálnak eljutni a proletár igazság felé."

Vlagyimir Iljics ugyanazzal a keménységgel csapott le ellenvetésemre:

„De mi szükségünk olyan emberek szimpátiájára, akik csak akkor csatlakoznak örömmel hozzánk, ha magunkra öltjük a legkárosabb régi előítéletek mindenféle büdös rongyait, melyeknek különféle változatai már ősidők óta az egyik legfőbb eszközét alkotják annak, hogy a tömegeket vakságban tartsák?"

Emlékszem, ekkor Lenin elmosolyodott, de korántsem barátságosan.

„Nem – kiáltotta –, az ilyen emberek az ilyen istenépítéssel nem hozzák el hozzánk a paraszti medvét. Ez a medve vissza sem ereszti őket. Önök a marxizmustól a legundokabb mocsárba csúsznak le, és ha nem térnek észhez, és nem világosodik meg az agyuk attól a csapástól, amit a párt mért önökre, akkor aligha menekülnek meg a legszánalmasabb sorstól, amely már önök előtt is utolért mindenféle ingadozó alakokat, akik véletlenül keveredtek a proletárpárt soraiba és aztán az ördög tudja miféle történelmi szemétdombra hányódtak."

Azért idézem ezeket a haragos szavakat, kezeskedve szinte szó szerinti pontosságukért, hogy érzékeltessem, milyen élesen és kíméletlenül ítélte el Lenin az én vallásos-filozófiai gondolataimat.

Csak később olvashattam azokat a leveleket, amelyeket Lenin ezzel kapcsolatban Gorkijnak írt[174], s ezekben hasonló kifejezéseket használ ugyanilyen éles formában.

Amikor kitört a háború, a megmaradt vperjodisták harcos háborúellenes álláspontra helyezkedtek.

Amikor 1917-ben kitört az első forradalom, azonnal Zürichbe utaztam, ahol akkor Vlagyimir Iljics élt, és felajánlottam, hogy feltétel nélkül félreteszek minden nézeteltérést és csatlakozom a leninistákhoz.[175]

Javaslatomat elfogadták. Lenin után a következő vonattal én is hazautaztam Oroszországba. Az úgynevezett kerületközi szervezet[176], amelyhez csatlakoztam, csak a bolsevik központ taktikai határozatai miatt nem lépett be azonnal a pártba; erre a júliusi napokban került sor.

Merem hinni, hogy amikor a Lenin vezette Központi Bizottság az októberi forradalom után, amelynek előkészítésében erőmhöz mérten részt vettem, meghívott a Népbiztosok Tanácsába és egy kulturális szempontból annyira felelős népbiztosságot bízott rám, mint a művelődésügyi tárca, ez annak volt köszönhető, hogy elismerték: korábbi tévedéseim leglényegesebb és legfőbb vonásaitól már sikerült megszabadulnom.

De mindent végig kell mondanom. Abban a kérdésben, amelyről most szó van, rendkívül durva hibát követtem el, ha jól emlékszem 1922-ben, vagy valamivel később. Több művem kiadását előkészítve elhatároztam, hogy kiválogatom a „Vallás és szocializmus" című könyvem legjobb fejezeteit, azokat, amelyek nem tűntek eleve elvetendőknek, és új címekkel, magyarázó előszó kíséretében megjelentetem őket[177]. Ebben az előszóban lemondtam a régi terminológiáról, visszaléptem korábbi káros elképzeléseimtől, de ez korántsem szolgálhat mentségemre. Ezeket a könyveket semmiféle előszóval és jegyzetekkel, bármilyen messze menjen is bennük a kritika (az én akkori önkritikám pedig nyilvánvalóan elégtelen volt) nem lett volna szabad kiadni. Ha a párt akkor nem is marasztalt el nyíltan[178] a káros és elutasított könyvek ilyen helytelen újrakiadásáért, még ha ez átdolgozott formában történt is, ez még nem ment fel az alól, hogy itt aláhúzzam: régi eretnekségeim újbóli kiadását teljesen megengedhetetlen hibának tartom.

Ezzel be is fejezem. Korábbi munkáim általános felülvizsgálata keretében alaposabban és részletesebben kell jellemeznem tévedéseimet, amelyektől csak akkor határolhatom el magam, ha a legfigyelmesebben elemzem őket[179], ha feltárom tarthatatlanságukat, káros mivoltukat, ha határozottan elvetem hamis tanaim minden nyomát.

[1931] Lityeraturnoje naszledsztvo, t. 82. 497–501.

Időről időre felkeresem a külföldi orosz kolóniákat, hogy irodalmi, művészeti, filozófiai, tehát általában kulturális tárgyú előadásokat tartsak. Ezeknek az előadásoknak a tematikája és tárgyalási módja ugyanaz, mint a második hazám különféle, csak a jó ég tudja, mennyire „szabad" orgánumaiban megjelenő cikkeimnek. Egyébként még nem volt rá példa, hogy ezeknél a lapoknál bárki is „értetlenséggel" fogadta volna írásaimat.

Ezzel persze nem azt akarom mondani, hogy előadásaimnak nincs bizonyos demokratikus mondanivalójuk. Külföldön az egyetemi hallgatók között mindenütt kialakul egy olyan csoport, amelyet egyre élénkebben foglalkoztatnak az átfogó kulturális kérdések. A fiatal száműzöttek jelentős része számára örökre elmúltak azok a gyászos idők, amikor egyfajta sajátos akadémizmus uralkodott, az élethez való „diplomás" viszonyulással és a kártya, a futball és a botránykeltés favorizálásával. Ezért minden alkalmat megragadok, hogy a Nyugaton élő orosz fiataloknak olyan költőkről beszéljek, mint Makszim Gorkij és Verhaeren, vagy általános áttekintést adjak a mai irodalom, filozófia stb. áramlatairól. Félreérthetetlen jelekből arra a következtetésre jutottam, hogy a diákkolóniák örömmel fogadják látogatásaimat. Berlin azonban mindig is problematikus város volt.

Igaz, nyolc évvel ezelőtt egyszer engedélyt kaptam két előadásra (ha jól emlékszem, az egyik Ibsenről szólt, a másik pedig arról, hogy „mi időszerű nekünk ma is Hegel filozófiájában").

Az előadásokon ott ült eltűnődve egy délceg tiszt. Egy alkalommal egészen felélénkült. Arról beszéltem, hogy társa-

dalmilag Hegel a porosz rezsim eszményítésére lyukadt ki. A tiszt odafordult az előadást rendező doktor S.-hez és megkérdezte tőle:

– Mit mondott Poroszországról?

– Azt, hogy Hegel eszményi országnak tartja.

– Aha! – a tiszt láthatóan igen elégedett volt.

Vagy három éve jártam Strassburgban, Darmstadtban, Karlsruhéban, Münchenben, Heidelbergben és Lipcsében, még a Hohenzollernek fővárosába is elmerészkedtem. Ott azt ajánlották nekem, hogy német nyelven tartsam meg az előadást. A dologból így persze nem lett semmi.

De a haladást nem lehet feltartóztatni. Lassanként Berlin is európai várossá válik.

Legalábbis ezt gondoltam, amikor kézhez kaptam a berlini orosz diákok Pirogov-társaságának meghívóját.

A rendőrség kegyesen engedélyezett két orosz nyelvű előadást: egyet Gorkijról, egyet Verhaerenről. Megengedték ezek hirdetését is.

Mindez két hónappal előbb történt, mintsem az orosz diákok kedves meghívásának eleget téve Berlinbe utaztam.

Február 23-án érkeztem oda és még aznap egy nagy teremben, szép számú hallgatóság előtt előadást tartottam Gorkijról[180]. Már magát a témát is lelkesen fogadták. A közönség üdvözletét küldte az egész haladó ifjúság által annyira kedvelt írónak hazatérése [1914. január] alkalmából.

Az előadást egy kis bankett követte, amelyen körülbelül százan maradtak. Élénk eszmecsere folyt a zsidó nacionalizmusról, a tiszta művészetről, az „Akademiker" szó szűkebb és tágabb értelmezéséről.

Nagyon kellemes, vidám és emelkedett hangulat alakult ki. Egymással igen elégedetten széledtünk szét, abban a reményben, hogy 25-én a második előadáson ismét találkozunk.

És valóban, 25-én a közönség egy része már elfoglalta helyét a teremben, de a hallgatóság még nem volt teljes, amikor megjelentek a rendőrség emberei is. Az egyik egy

elegáns, bajuszos úriember, akiről később kiderült, hogy az „orosz ügyek" szakértője, a másik egy közlegény „uniformisban".

Sebaj! Legalább ők is hallanak valamit Verhaerenről, gondoltam.

Az irataimat kérik. Odaadom a Seine megyei prefektúra által kiállított igazolványomat és az ugyancsak a prefektúra által láttamozott fényképes szakszervezeti tagkönyvemet.

Nem. Ez nem elég. A bajuszos világosan arra céloz, hogy az én nevem nem Lunacsarszkij.

– Különben – mondja – öt perc múlva minden kiderül.

Öt perc múlva újból megjelenik, hogy feloszlassa a gyűlést, engem pedig arra kér, hogy kövessem.

A közönség felháborodottan zúg. Nagy taps és tiltakozó kiáltások kíséretében vonulok ki.

Az előcsarnokban egy civil ruhás főnökféle bizalmasan valamilyen jelvényt mutat nekem, s félig suttogva közli, hogy le vagyok tartóztatva.

Erre, mintha a földből nőtt volna ki, két még elegánsabb úriember terem ott, valamennyien beülünk egy autóba és elindulunk.

Mindez olyan gyorsan és magabiztosan történt, mintha régóta keresett gyilkosra csaptak volna le.

– Hol lakik?

– Itt és itt – adom meg a sofőrnek a címet.

– Hozza a holmiját és megyünk tovább!

Alighanem a vasútállomásra visznek és hazaküldenek Párizsba, gondolom magamban.

– Nos, én nem kételkedem a rendőrség „mindenhatóságában" – mondom –, csak azt nem tudom, hogy jutunk be barátom lakásába kulcs nélkül.

Pillanatnyi zavar. És nem is alaptalanul. A legostobább módon majd 40 percig toporgunk a zárt ajtó előtt – a rendőrbiztos úr, az őrmester úr, a nyomozó úr és én.

Várakozunk, míg csak az egyiknek eszébe nem jut, hogy

bezárhatják a ház kapuját, és akkor még kényelmetlenebb helyzetbe kerülünk. Nevetséges.

Kimegyünk az utcára és... majd megfagyunk.

Jön néhány újságíró kolléga, kérdezősködnek, tiltakoznak és bizonygatják a rendőröknek, hogy én valóban én vagyok. Az őrmester azonban ravaszul ingatja a fejét. Neki nincsenek kételyei sötét személyem titka felől, ilyen öreg rókát nem lehet félrevezetni.

Végre feltűnik a lakás és a kulcs gazdája.

Rendőreim felélednek, fogják a poggyászomat és már száguldunk is a rendőrkapitányságra.

Hosszú az út Charlottenburgtől az Alexanderplatzig, így hát érdeklődéssel vizsgálom ezeket a számomra furcsa alakokat.

Mellettem, keménykalapban és fehér sállal, államhivatalnoki pózban, bajusztalan, hirtelenszőke fiatalember ül. Ajka, járása, szelíd mosolya meglehetősen nőies. „Kesztyűs" kezében most is jófajta szivart tart. Később láttam, hogy a keze is ápolt, nőies.

Ez a rendőrbiztos úr...

Mitől van az, hogy ezek a poroszok külsőre vagy spártaian katonásak, vagy lágyan nőiesek?

Erre már sokan keresték a választ.

Aztán itt van az őrmester: derék ember. Testes, ügybuzgó, nagyon ravasznak képzeli magát és szörnyen szereti a barna sört. A „közlegény" – vörös hajú, minden hátsó gondolat nélküli fiatalember. De az is lehet, hogy egyáltalán nincsenek gondolatai.

Megy a kocsi, megy.

Végre, megérkeztünk, itt a kapitányság. Sisakos férfiak kinyitják a kaput: börtönre emlékeztet.

Juj! Csak nem a börtönbe hoztak? Ez már igazán sok!

Nem, valami nagyon hivatalos folyosón megyünk végig. Az ajtók ugyan meg vannak számozva, de olyan feliratokat látok rajtuk, mint „Von Walther kormánytanácsos", „Dr.

Abben kormánytanácsos". Nem valószínű, hogy ezek foglyok lennének!

Sommás kihallgatás. Aztán elveszik tőlem a leveleket és egyebeket. Elvezetnek. Egy újabb irodában elveszik az órámat és a pénzemet. Istár istennő legendája jut eszembe, akit a pokolba menet apránként mindentől megfosztottak és levetkőztettek.

Még lejjebb megyünk. Aztán egy kapu, rajta a felirat – no nem a „Lasciate ogni speranza" [hagyj fel minden reménnyel], hanem „Königliches Polizeigefängniss" [királyi rendőrségi fogház]. Sajnos, semmi kétség.

Ugyanaz a vélemény nélküli közlegény vezet.

– Tiltakozom az ellen, hogy börtönbe zárjanak, hivatalosan tiltakozni fogok – jelentem ki.

– Majd holnap reggel – feleli egykedvűen a végrehajtó közeg.

Belépünk a fogházba. Három egymásba nyitott szint. Valahol fönt és messze egyenletes léptek koppannak az üvegpadlón. Néhány lámpa világít. A léptek közelebb érnek és a homályból komor, a hely szelleméhez pontosan illő ábrázatú katona alakja bontakozik ki.

Nem vesztegeti az időt, azonnal rendelkezik:

– Minden holmit a kalapba!

Nem egészen értem. Fenyegetően felemeli a hangját. Belerakom a kalapomba üres erszényemet, a fésűmet, egy ceruzát és a kisfiam piciny kesztyűjét, amely a kabátom zsebében maradt.

„Istár az utolsót is odaadja", gondolom magamban.

El tudják ezt képzelni? Nem tudják.

– Vetkőzzön! – parancsolja a porosz királyi Kharón. Miután levettem a kabátomat és a zakómat, Kharón átkutatja a zsebeimet.

– A csizmát – követeli kérlelhetetlenül a Tartarosz őrzője. Leveszem a csizmámat és a nyakkendőmet. Ez utóbbit visszaadja, lesajnáló megvetéssel a tekintetében.

– Hát el lehet dugni bármit is egy nyakkendőben? – kér-

dezi gúnyosan ekkora stupiditás láttán a zsebek királyi felügyelője.

Int, hogy felöltözhetek. A 21-es cellába visz. Teljesen sötét.

– Itt sötét van – mondom.

– Annál jobban fog aludni!

A sötétben mindennek nekiütközöm, vakon tapogatózva megkeresem a priccset, ruhástól végignyúlok rajta és jót mulatok helyzetemen, míg el nem nyom az igazak álma.

Reggel meggyőződhettem róla, hogy a cellában nincs semmiféle világító alkalmatosság. De hát minek is? A nap talán nem árasztja egyformán a fényt jókra és rosszakra? Felhívom a figyelmet erre a gazdasági szempontra, amely minden állam börtönköltségvetése számára fontos lehet.

A cella derűsen van kipingálva. Kisebb egy átlagos orosz börtöncellánál. A padló fából van, nem olyan gyilkos betonból, mint a Tagankában; a Kresztivel, a Predvarilkával, a Lukjanovkával, a kormányzósági börtönökkel és egyebekkel való összehasonlítás csak a nálunk különösen nagy számú „börtönszakértő" érdeklődését keltheti fel.

Magával ragadott a berlini rendőrkapitány irodalmi tehetsége és erkölcsi felfogása.

Műve így kezdődik: „Általános rész". A foglyok (Gefangene) csak olyan tulajdonságoknak kötelesek megfelelni, amelyek hasznosak az otthon nyugalma (miért nem mindjárt a felvirágzása?) szempontjából és saját érdeküket is szolgálják. Nevezetesen: engedelmesség, szerénység, tisztaság és igazságszeretet.

Lehet, hogy ezt Konfuciusztól vette? A következő pont egészen lenyűgözött. „Napközben szabad az asztalnál ülni és a cellában járkálni." Micsoda szabad rendtartás!

Testi fenyítés nincs. Csak lelki. A maximum: „mindennemű meleg étel és fekhely megvonása 3 napra, magánzárkában". Csak semmi bántalmazás, pusztán morális ráhatás. 72 órán át éhesen ácsorogsz, és mindjárt megigazul a lelked.

Jagow úr [a rendőrfőnök] etikáján való tűnődésemből

egy parancsoló hang riasztott fel és szólított vissza közösségi teendőimhez. A hang sokáig mennydörgött:

– Ébresztő, cellát kitakarítani!

A cella tiszta. De hol az asztal? Aztán rájövök, hogy csodát kell tennem – a priccset asztallá kell varázsolnom. De sehogy sem boldogulok, és hagyom a fenébe.

Nyílik az ajtó: „Kávé!" Valami barna színű folyadékot töltenek gyorsan egy kannából és kenyeret adnak hozzá. A kenyér fekete, ehető. A barna lé ihatatlan. Így hát áldozatot mutatok be a „házi" isteneknek, a „küblibe" öntöm az egészet.

Itt hívnám fel a figyelmet valamennyi cella e legfőbb díszére: nem holmi közönséges kübli ez, hanem a császári-professzori német kultúra valóságos remeke! Bemenő csövek, kimenő csövek... és óránként ömlik a víz! Magától! Mert rend a lelke mindennek...

Nem gyönyörködhettem tovább ebben a szerkentyűben, mert kivezettek a cellából és beállítottak hét frissen összeszedett berlini tolvaj közé.

Balra át, indulj!

Meleg fürdőbe visznek bennünket. Hármasával sorakoztatnak fel. Mellém egy öregebb és egy fiatalabb tolvaj került, akik azonnal sugdolózni kezdenek.

Külsejük eléggé elfogadható. De, hölgyeim, ha tudnák, milyen egy berlini tolvaj fehérneműje!

Egy pillanatra szinte megbabonázva bámultam társaim, ha nem is lelki, de tusoló társaim „ingmellét".

Végre kihallgatásra visznek. 14 órát töltöttem eddig a börtönben.

Az őrmester alig tudja leplezni örömét.

– No, mondja csak meg a valódi nevét.

– Anatolij Lunacsarszkij.

– Nem.

Felnevetek.

– Járt Berlinben 8 évvel ezelőtt? Tartott itt előadást?

– Igen.

– Nos, hát az ön előadását megrendező doktor S. akkor azt mondta a rendőrségen, hogy a Lunacsarszkij csak álnév.

– Nem tudom, mit mondott doktor S., de *én* egyáltalán nem vagyok álnév.

Adatokat közlök vele családomról. Boldogult apám tanácsosi rangja megteszi a kellő hatást. Hivatkozom azokra a levelekre, amelyeket éppen ő szedett ki a zsebemből. Felhívom a figyelmét arra, hogy az amnesztia kihirdetése után a szentpétervári bíróság ügyésze lezártnak nyilvánította ügyemet, és hogy erről esetleg a konzulátuson is érdeklődhetnek.

Az őrmester hívatja az orosz ügyek „szakértőjét".

Sajnos. Számtalan jelből látom, hogy igazi Pranaitis-félével[181] van dolgom. Legalábbis az orosz leveleket hasonló tanácstalansággal bámulta, mint a híres atya a Talmud rejtélyes hieroglifáit. Mindenesetre már a vak is láthatta, hogy én a valódi Lunacsarszkij vagyok.

Látom, ez felettébb bosszantja a nyomozó őrmester urat. Hogyan vigasztalhatnám meg?

Ekkor megjelenik az én titokzatos rendőrbiztosom. Puha ajkai körül elbűvölő félmosoly játszadozik.

Biztos benne, hogy szeretnék ebédelni, és egy étteremben elköltött ebéd bizonyára jobban tetszene, mint a börtönkoszt.

Ugyanaz a közlegény kísér el az étterembe, aki letartóztatott – most már világos, hogy őt szemelték ki őrangyalomul –, s útközben azon bosszankodom, hogy most nem élvezhetem a kincstári vendégszeretetet. Az étteremben barátok, újságírók vesznek körül. Elbeszélgetünk.

Amikor megebédeltem, őrangyalom a kísérő démonhoz vezet, akinek a szerepét ezúttal maga az illatozó rendőrbiztos úr játssza.

Minden világos. Egyfelől itt ez az ostoba feljegyzés az „álnevemről", amelyet a rendőr urak még ellenőrizni sem óhajtottak, másfelől pedig egy közönséges feljelentés.

Amikor a rendőrbiztos felolvasta nekem a feljelentést,

megértettem, hogy az „igaz orosz lélek" vezérelte a feljelentő tollát.

Egyébként határozottan kijelenthetem, hogy az orosz követség teljesen ártatlan a letartóztatásomban. A „Berliner Tageblatt" útján az maga is elhárított magáról mindennemű felelősséget.

Hiába, vannak még jótét lelkek a Földön. Vannak önkéntesek. Micsoda Rocambole-féle forradalmi ostobaságot agyalhatott ki valamelyik figyelmes hallgatóm ad usum rendőri Delphini?

Szavaiból az tűnik ki, hogy még az elnöklő egyetemista, egy szerény ifjú is úgy üdvözölt engem, mint valami bombahajigálót.

„Aha!" – lépett azonnal működésbe a berlini rendőri bölcsesség: álnevet visel, ez meg itt üdvözli is. Elkapni! Biztosan „valaki". És most egyszerre kiderül, hogy nem vagyok „valaki", csak egyszerű zsurnaliszta, íróember.

On est revenu bredouille! [Hoppon maradtak!]

Bosszantó.

De most már legalább ki kell utasítani.

12 órán belül el kell hagynom Poroszországot, és 49 évig nem is térhetek vissza!

Isten veled, gyönyörű Berlin, csak mint 87 éves aggastyánt láthatsz viszont!

Ha mégis visszatérnék Poroszországba, úgy a törvény teljes szigorával járnak el velem szemben.

Ezek után szabad vagyok.

Azaz mégsem egészen. A vonat indulásáig, vagyis 7 óráig, két szerencsétlen legény vigyáz rám, ott ácsorognak mellettem a villamoson és autóbuszon.

Az egyik „régi ismerős". Már úgy megszoktam. Bárhonnan lépek ki, máris keresem szememmel az én didergő őrangyalomat. Ő zavartan, barátságosan elmosolyodik és odajön hozzám. Végül barátomnak, aki velem volt, eszébe jutott, hogy elküldi őket ebédelni, megígérve, hogy legalább

egy óra hosszat maradunk abban a házban, amelybe éppen betértünk. Hogy megörültek szegények!

Tudomásomra jutott, milyen szeretettel és forró együttérzéssel kísérték sorsomat barátaim és ismerőseim, de még ismeretlenek is.

Ismételten mély hálámat fejezem ki mindnyájuknak. A börtönből való kiszabadulásom után olyan rokonszenv vett körül, hogy végül is a kalandból egyik legszebb emlékem lett.

Hálásnak kellene lennem von Jagow rendőrfőnök úrnak, én meg lám, milyen hálátlan vagyok! Pert indítok ellene.

Dr. Eickel ügyvéd volt olyan kedves, és elvállalta az ügyem képviseletét.

A liberális sajtó, különösen a „Berliner Tageblatt" élesen elítélte a berlini rendőrség ostoba, ázsiai magatartását, azt, hogy a két hónappal korábban kiadott engedélyét ily durván letartóztatással, kitoloncolással cserélte fel.

Örömmel hallom, hogy amint az ügyvédem rákényszeríti a porosz belügyminisztert arra, hogy miniszteri tekintélyével fedezze alárendeltjét, interpellálni fognak a Landtagban.

Mivel a rendőrbiztos figyelmeztetett arra, hogy a szász rendőrség aligha fogja engedélyezni előadásomat Lipcsében, el is utaztam Németországból.

Most Liège-ből írok, ahol ma megint egy félelmetes előadást tartok a „mai színház válságáról"!

Áh! Berlinben ezt nem engedték volna!

„Gyeny", 1914. № 49.

A petrográdi proletariátus, helyőrségi alakulatok és a vörös Kronstadt fenyegető megmozdulása, amelyet „júliusi napok" néven emlegetünk és amely az emelkedő forradalmi hullám időleges megtorpanásához vezetett, olyan jelentős esemény volt, amelyet elméletileg még nem elemeztünk kellőképpen és amelynek külső megjelenését sem írtuk le, ahogy kell.

Most csak néhány megjegyzésre és vázlatos leírásra szorítkozom.

A megmozdulás bizonyos mértékig már lényegénél fogva kudarcra volt ítélve. Nemcsak arról van szó, hogy Kronstadt és Petrográd megelőzte a proletariátus többi részét és még inkább Oroszország elmaradt dolgozó tömegeit, hanem arról is, hogy a petrográdi élcsapatnak ez az átmeneti elszakadása kifejezésre jutott a jelszavak pontatlanságában és belső ellentmondásosságában, ráadásul ezeket nem is a kommunista [bolsevik] párt tűzte ki.

A kommunista párt ellenezte a júliusi megmozdulást, ezt a tömeghangulat erőltette rá a munkásközpontra. Milyen jelszót tűzhettek zászlajukra a tüntetők július 3-án? Ez a jelszó állandóan, minden tömeggyűlésen elhangzott: Minden hatalmat a Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetjeinek!

De mit is jelentett az akkori viszonyok között a „minden hatalmat a szovjeteknek" követelés? Hiszen az akkori szovjetek közül csak a petrográdi és a kronstadti meg néhány vidéki szovjet tömörült valamennyire is szilárdan a kommunista párt köré. A szovjetek hatalma akkor egyet jelentett a mensevikek és az eszerek hatalmával. Tehát a fegyveres tüntetés célja objektíve az volt, hogy a jobboldali eszereket

és mensevikeket a hatalom megragadására, a burzsoáziával kötött szövetségük felbontására kényszerítsék.

Némelyek fejében természetesen megfordult már az a gondolat is, hogy a kommunista pártnak közvetlenül meg kellene ragadnia a hatalmat, az óriási többség azonban ezt korainak tartotta.

Ennek a helyzetnek az ellentmondásossága bizonyos távolságból ma már jól látható. Kétségtelenül paradox dolog volt utat engedni egy hatalmas fegyveres tüntetésnek, amelynek sikerét csak az ellenség fölötti teljes győzelem biztosíthatta volna, és ezt olyan irányba vinni, hogy éppen ezt az ellenséget juttassa hatalomra. Ám ezt a paradox helyzetet, ismétlem, maga az élet kényszerítette ránk. A forradalom teljes győzelmének jelszava és a szovjethatalom jelszava között csak akkor nem volt már szakadék, amikor a szovjetekben a kommunista párt szerezte meg a többséget.

Megkockáztatom azt a feltevést, hogy ha a júliusi tüntetés határozottabb jelszavak alatt folyt volna, azaz a bolsevikok hatalomátvételét sürgette volna, akkor az átmeneti siker biztosan nem maradt volna el.

A Tauriai Palota júliusban csaknem végig a bolsevik érzelmű tömegek kezén volt, amelyek szívesen letartóztatták volna az eszer és mensevik többséget, és örömmel felsorakoztak volna a Forradalmi Bizottság mögé. Ha az eseményeket olyan határozottan irányították volna, mint októberben, nem kétséges, hogy a Forradalmi Bizottság Petrográdban és Kronstadtban magához ragadta volna a hatalmat (nagyobb vérontás árán, mint amekkora a fegyveres tüntetést követte).

Ez a siker azonban mégiscsak átmeneti lett volna. A mensevikeknek, akik október 25-e nevezetes éjszakáján a fronttal és a vidékkel ijesztgettek bennünket, el akarván hitetni velünk, hogy a magára maradt Petrográdot a túlságosan radikális forradalmi kísérletek ellen forduló, tisztán népi reakció fogja megfojtani – akkor júliusban ebben kétségtelenül igazuk is lett volna. Hiszen a júliusi napok után a Petro-

grádba vezényelt frontcsapatok ugyancsak felbőszült hangulatban voltak. Igaz, a Vörös Petrográdban eltöltött bizonyos idő után nagy részük a bolsevikok támogatójává vált az októberi fordulat napjaiban.

Ehhez azonban idő kellett. Ha Kerenszkijnek egyáltalán volt valami halvány esélye arra, hogy megdöntse az októberi kormányt[182], akkor a júliusi kormány megdöntésére komoly esélyei voltak. A Kornyilov-lázadás akkor még nem nyitotta fel a szemét sok ingadozó baloldali elemnek, akit éppen Kornyilov elleni támadása sodort a mi táborunkba[183].

Szokatlanul mély benyomást tett rám egy munkásküldöttség fellépése a Központi Végrehajtó Bizottság ülésén. Bármilyen közel álltunk is a munkásmozgalomhoz, mégis az újdonság erejével hatottak ránk ezek a munkásság legmélyéről felbukkanó arcok. A munkáskollektívák valamilyen, általunk kevéssé ismert mélységei lendültek mozgásba, s szereplésük a párizsi népnek a Konvent előtti fellépésére emlékeztetett. Emlékszem egy mély ráncoktól barázdált arcú, szemüveges, teljesen ősz, az évek súlya alatt meggörnyedt öregre – ha nem tévedek, Putyilov-gyári munkás volt –, aki az egész termet betöltő mogorva basszus hangon mennydörögte el fenyegető, forradalmi lendülettel teli beszédét. És emlékszem egy fiatal, úgy 17 éves, zubbonyos munkásra is, aki puskával a kézben akart a szónoki emelvényről beszélni, s végül csak Csheidze[184] rábeszélésének engedve tette le a fegyvert.

Trockij elvtárs, aki mellettem ült, valahová felfelé mutatott a teremben, ahol elég magasan, valami párkányfélén lábukat lógatva, feszülten figyelve, de fölényes magabiztossággal munkásfiatalok ültek.

– Nézze csak – mondta Lev Davidovics –, hát nem olyan, mint valami rézkarc a nagy francia forradalom korából?

De, pontosan olyan. Ismétlem, valami keveréke volt ez az első francia kommünnek és az első, oly félelmetesnek tűnő petrográdi kommünnek. A palotát körülvevő tömeg rendkívül nyugtalan volt. Két incidens tekinthető a legkiélezettebb

pillanatnak: kronstadti anarchista matrózok kísérlete Csernov letartóztatására és Putyilov-gyáriak felháborodott üvöltése: adjátok ki Ceretelit[185], hogy felelősségre vonjuk! A kommunistáknak kellett megfékezniük az elszabadult tömegharagot. A néptömegek már azt a jelszót követték, amely októberben vált logikussá, a kommunisták radikális pártjának juttatva a hatalmat, lényegében azonban tüntetésük arra lyukadt ki, hogy a hatalom éppen ezeknek a Csernovoknak és Cereteliknek a kezébe kerüljön.

Amikor Dan némileg pózolva, de teljesen őszintén kijelentette, hogy elvtársai inkább meghalnak a felkelők golyóitól, semhogy elfogadják a júliusi tüntetés jelszavát, az már tragikomikus jelenet volt. Igen, volt benne tragédia, s igazi bátorság is. Nem kétlem, hogy Dan és elvtársai közül mások is készek lettek volna abban a pillanatban hősi halált halni. A hősiesség abban rejlett, hogy valóban készek lettek volna meggyőződésükért életüket feláldozni, és ebben megmutatkozott, hogy ezek az emberek, akik nem is olyan régen még illegális harcostársaink voltak, milyen forradalmi iskolát jártak ki. A komikus pedig az volt, hogy a vértanúságot attól a forradalmi hatalomtól való félelmükben vállalták volna, amelyet a tömegek adtak a kezükbe. A burzsoá koalíciót védelmezve és a „Le a kapitalista miniszterekkel!" jelszó ellen harcolva készek lettek volna meghalni őrhelyükön.

Mindez előképe volt annak, ami később Közép-Európában történt. Emlékszem, hogy Gruber elvtárs[186], az osztrák kommunisták képviselője egy alkalommal a következőket mondta petrográdi munkások előtt: „Azt gondolják, hogy mi Ausztriában azért nem tudjuk kisajátítani a kisajátítókat, mert annyira erősek? Nem, elenyésző kisebbségben vannak, de mindegyik pénzeszsák mögött ott áll az osztrák mensevik, és harciasan védelmezi a tőkések tőkéjét." E szánalmas hősködésnek az első megnyilvánulása volt Dan kitörése.

A mensevikek és eszerek forradalmi energiája egyfajta ellenáramlást alkotott. Az ő oltalmuk alatt a tőkés minisz-

terek a markukba nevettek, és kissé nyugtalankodtak ugyan, de mégis bizonyosra vették, hogy az eszerek és mensevikek megmentik őket, és előbb-utóbb lehetővé teszik nekik, hogy megízleljék a határozott forradalmi szárny elleni édes bosszút.

A sors azonban másképp akarta. A júliusi hullám, amely a munkásosztály és a pétervári helyőrség belső megosztottsága miatt tört meg, nem ült el, egyre emelkedett, s baloldali elemei szédületes gyorsasággal olvasztották magukba az ingadozókat.

Amikor kiszabadultunk a börtönből, ahová Kerenszkij kormánya ültetett bennünket[187], már sokkal nagyobb befolyásunk volt az állami és társadalmi ügyekre, mint a júliusi napok előtt. A Kornyilov-lázadás próbatételét kiállva annyira megerősödtünk, hogy még az előparlament előestéjén szilárdan elhatároztuk és világosan leszögeztük: október huszadika táján távozásra szólítjuk fel a Kerenszkij-kormányt, s ha nem távozik, elűzzük. S ezt meg is tettük.

A Liberdanok [mensevik] irányzata már júliusban azt kiabálta, hogy győzelmünk a forradalom reményének teljes összeomlását jelenti, s ugyanezt állította októberben is.

Dan, aki melldöngetve hirdette, hogy jobb a halál, mint a hatalom, október 26-án reggel, a Tauriai Palota egy díványán félig önkívületi állapotban heverve, ezt mondta nekem: „Elérték amit akartak, megsemmisítették az orosz forradalmat! Nem haragszom, inkább sajnálom önöket, hiszen néhány héten belül a legdicstelenebb halállal végzik valamennyien." Amilyen rossz jósnak bizonyult Dan akkor, olyan rossz jós mind a mai napig is.

„Izvesztyija", 1920. № 156.

AZ IDEOLÓGIA AZ OKTÓBERI FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

Csak röviddel e gyűjtemény megjelenése előtt fordult hozzám a szerkesztőség azzal a javaslattal, hogy írjak cikket a címben megjelölt témáról, s ez egy üdülőhelyen ért utol, ahol még a legszükségesebb kézikönyvekhez sem juthattam hozzá, hogy felfrissítsem emlékezetemet és bizonyos anyagokkal kiegészítsem személyes benyomásaimat. Ezért előre figyelmeztetem az olvasót, hogy ebben a cikkben csak a lakosság és ezen belül is elsősorban a pétervári lakosság különböző köreit október előestéjén jellemző ideológiai felfogások nem egészen rendszerezett felvázolására vállalkozhatom.

Legfőbb figyelőállásom kétségtelenül a petrográdi városi duma volt.

Átmenetileg, még a bolsevik szervezettel való egyesülés előtt az úgynevezett kerületközi szervezethez tartoztam[165], amely a májusi [júniusi] szovjetkongresszus után azonnal a városi dumába jelölt engem.

Természetesen a bolsevikokkal közös listán indultunk, mivel akkor már nem volt és nem is lehetett közöttünk semmiféle politikai nézeteltérés, és a szervezeti megosztottság is csak bizonyos olyan taktikai megfontolások miatt maradt fenn még egy darabig, melyeket a mindkét szervezetet azonos tekintéllyel irányító KB jóváhagyott.

Ezért a városi dumába is egységes csoportként léptünk be (ha jól emlékszem, 1917. június végén)[188].

A duma már akkor az agitáció szempontjából bizonyos jelentőségre tett szert. Ez volt talán az egyetlen olyan hely, ahol mi, kommunisták közvetlenül találkozhattunk eszerekkel, mensevikekkel és kadetokkal.

A végtelenül szűkös eszköztár, a teljesen új apparátus

(kerületi dumák stb.) következtében a városgazdálkodás feladatai nem voltak elég világosak, s a forró forradalmi légkörben amúgy is elveszítették önálló jelentőségüket. A választások inkább a pártokra leadott szavazatok számbavételét szolgálták, a duma szónoki emelvénye pedig a politikai agitáció szószéke volt.

Nincsenek kezem ügyében az első választások pontos, számszerű eredményei, pedig ezek igen jellemzők voltak[189]. Az általános erőviszonyok és az általános hangulat világosan megmutatkoztak.

Pártunk legjobb erői ugyan más területeken tevékenykedtek, de a dumabeli munkában sem holmi tucatemberek vettek részt; rajtam kívül a bolsevikok közül itt volt Nahimszon, Kalinyin, Akszelrod, Zaksz, Pahomov és mások. A területköziek közül pedig Joffe, Gyerbisev és mások. Már a választások során kiderült, hogy ideológiailag a mi csoportunk a legerősebb. Fellépésünket mindenütt nagy rokonszenvvel fogadták. A legfőbb választóink munkások és katonák voltak. Ennek ellenére, amennyire emlékszem, a duma első ciklusában a küldötteknek csaknem a fele eszer volt; mögöttük sorakozott fel akkoriban az egész kispolgárság. A kerületi dumák közül csak a viborgiban volt bolsevik többség [63%]. Ezen azután a sajtó nem győzött lelkendezni. A velünk szemben ellenséges pártok sajtója, a bulvársajtó már akkor mérhetetlen nyugtalansággal figyelte a szélső forradalmi szárnyat, és az eszerek elég jelentős győzelme kellemes meglepetésként érte őket.

Ennek ellenére az eszerek után mi alkottuk a dumában a legnagyobb csoportot. Utánunk a kadetok nem túl nagy létszámú csoportja következett, melyet Singarjov vezetett. A mensevikek akkor már egészen kevesen voltak.

A választások után rövidesen bekövetkező júliusi események azonnal megváltoztatták a dumabeli helyzetet, ezért a duma első ciklusa viszonylag kevés jelét adta ideológiai arculatának.

Csak egy dolog volt világos: az eszerek kissé restellték

ugyan a kadetokkal való nyílt szövetséget, de végül csak lepaktáltak velük, a mensevikek pedig az eszerek uszályába kerültek és követték őket. Mi rögtön az elszigetelődött ellenzék helyzetébe kerültünk. Ennek ellenére, a központ utasításainak megfelelően megpróbáltunk magunknak helyet kiharcolni az elöljáróságban, hogy propagandánkkal mindenhova behatoljunk.

De azonnal kirobbant egy incidens, mely rendkívül jellemző volt a gyakorlatilag összeforrott s az eszközökben nem válogató dumabeli többség ellenünk irányuló dühére. Valamilyen tűzvész alatt támadt incidenst, amelynek a részleteire már nem emlékszem, a kadet sajtó a legalávalóbb módon az egész párt előtt jól ismert elvtársunk, Haritonov ellen játszott ki. A duma zajosan és botrányt kavarva követelte Haritonov eltávolítását. Mi ezt megtagadtuk, és miután a duma tiltakozásunkat figyelmen kívül hagyva továbbra is kitartott a követelése mellett, meghirdettük az elöljárósági választások bojkottját.

Ha Petrográdnak ezen az eléggé határozottan lüktető fórumán, melyet az eszerek irányítottak, akik akkor már teljesen elveszítették a fejüket és nem tudták, merre tartanak, a kispolgári körök mindig is félelemmel vegyes, szélsőséges gyűlöletet táplálták velünk szemben, akkor a júliusi napokat követően ez a gyűlölet a tetőfokára hágott.

Nyilván valamennyien emlékszünk arra az elvadult tombolásra, amely az utcákon, a sajtó csaholásában, a kormány intézkedéseiben, például a munkások lefegyverzésében nyilvánult meg. A dumában úgy tűnt, mintha kirekesztettek volna bennünket a pártok köréből.

Számomra ez nem tartott sokáig, mivel hamarosan letartóztattak.

A második duma-választások előtt kerültem ki a börtönből, amikor a munkásosztály, a júliusi vereség után újból kissé erőre kapva és ellenfelének igyekezvén kimutatni az eltiportnak hitt bolsevizmus iránti szimpátiáját, azzal nyug-

talanította a burzsoáziát és cinkosait, hogy tüntetően háromszor annyi bolsevikot küldött a dumába, mint korábban.

Az új városi dumában az eszerek nem játszhattak hegemón szerepet. Gyötrelmes dilemma elé kerültek: kire támaszkodjanak.

A kadetokkal együtt csekély többséget alkottak. Mi-azonban olyan energiával lepleztük le ezt a burzsoáziával való nyilvánvaló szövetséget, hogy a városi dumába delegált eszerek szürke tömegéből kiemelkedő egyetlen valamirevaló koponya, G. I. Schreider, minden opportunizmusa ellenére ingadozott. Végül is az elöljáróságot nagyjából a pártok képviseletének megfelelő arányban választották meg, és mi komoly lehetőséghez jutottunk mind propagandatevékenységünk, mind a városgazdálkodás és a kulturális élet terén. Közülünk az elöljáróságba bekerültem én mint polgármesterhelyettes, és bekerült Kobozev és Piljavszkij elvtárs mint elöljárósági tag[190].

Leginkább a kadet csoport arculata változott: szemmel láthatóan elhatározták, hogy a dumát saját politikai és ideológiai befolyásuk új központjává teszik. Az egész kadet vezérkar: Miljukov, Singarjov, Nabokov, Vinaver és a többi ott ült a duma széksoraiban.

Az eszerek Schreiderrel az élen könyörögtek, hogy a duma ügyével foglalkozzunk és ne bocsátkozzunk politikai vitákba. A dumabeli agitációs munkának azonban a kadetok is, mi is nagy jelentőséget tulajdonítottunk. Mindamellett nem mondtunk le a proletariátus javára végzett tárgyszerű munkáról sem. A kadetok ezen a téren sokkal eredménytelenebbek voltak, de ők is, akárcsak mi, minden alkalmat megragadtak, hogy általános vitát bontakoztassanak ki.

A duma közgyűlésein népes közönség vett részt, s az újságírók szenvedélyesen követték az eseményeket. Olyan kérdésekről folyt a vita, melyeknek látszólag semmi közük sem volt a duma tevékenységéhez, így például igazán nagyszerű szócsaták bontakoztak ki a bolsevik érzelmű katonákkal szembeni halálbüntetés bevezetése körül. Valamennyi

kadet vezér a halálbüntetés mellett volt. Nabokovból csak úgy ömlött a szemforgató pátosz. Mi egyáltalán nem ragadtunk le a vérontást elítélő szentimentális állásponton, és feltártuk a kormányzat e lépésének társadalmi hátterét[191]. Riga feladása újabb okot szolgáltatott az éles összecsapásra. Az eszerek zavart szemlélőkként voltak jelen. Úgy tűnt, hogy a vita csak a kadetok és a bolsevikok, a forradalmat nyíltan megállítani akaró párt és a forradalmat még nyíltabban folytatni akaró párt között dúl.

S ekkor robbant ki a Kornyilov-lázadás. Az eszerek teljesen megrémültek. A mensevikek is összezavarodtak. A kadetok leplezetlenül ünnepeltek.

Pétervár három táborra szakadt: a valójában Miljukov által vezetett reakciósok táborára, akik örültek Kornyilov közeledtének és azon mesterkedtek, hogy megkönnyítsék bevonulását Pétervárra; a kispolgárok táborára, élükön Kerenszkijjel és kormányával, akik halálosan megrémültek az általuk dédelgetett diktátorjelölt túlságosan kiütköző farkastermészetétől; és a munkások táborára, akik egy emberként és vitathatatlanul a Dzerzsinszkij elvtárs[192] által vezetett védelmi bizottságunk köré tömörültek.

A dumában levő eszerek és mensevikek pánikba estek. Úgy tekintettek most a kadetokra, mint Kornyilov szekértolóira, ránk meg mint a támaszukra és a megmentőjükre. Nevetséges volt látni, mennyire megváltoztak a pozíciók. A duma egyhangúlag megszavazta védelmi jellegű javaslatainkat. A dumának azt a nevezetes energikus proklamációját, melyet repülőgépről szórtak le a kornyilovisták tábora fölött, s amelynek megvolt a maga hatása, én fogalmaztam meg, és a duma a kadetok komor tartózkodása mellett minden változtatás nélkül elfogadta.

Amikor Kornyilov hadai elapadtak, a kadetok hirtelen elvesztették minden tekintélyüket. De szemünkben a duma is sokat veszített fontosságából. A forradalmi fellendülés óriási méreteket öltött, a dumában pedig a küszöbönálló események kapcsán csak az eszerek és a köréjük gyűlt kis-

polgárság tehetetlen várakozása érződött. Ez volt az az időszak, amikor például Cereteli azt mondta nekem: „Önök hatalomra fognak kerülni, de ne feledjék: mi nyolc hónapon át jól vagy rosszul, de megőriztük a forradalmat Oroszországban, önök pedig azt kockáztatják, hogy két hónap alatt elveszejtik." Ez jól tükrözte, hogy Cereteli éleslátása csak az orra hegyéig terjedt.

Polgármester-helyettesként én foglalkoztam minden kulturális üggyel, s ez lehetővé tette, hogy valamelyest figyelemmel kísérjem a különböző pétervári körökben megnyilvánuló ideológiai áramlatokat a dumán kívül is.

Igaz, hogy a pétervári iskolákat végigjárva és a pedagógusokkal ismerkedve semmi különösebbet nem észleltem. Óvatosan, gyanakvóan fogadtak engem, a bolsevikot, aki hirtelen a pétervári közoktatás élére került. Mindent elkövettem, hogy érzékeltessem, milyen nagy jelentőséget tulajdonítunk a népoktatásnak és a pedagógusok felkészítésének a további közös munkára. Ehhez azonban természetesen túlságosan rövid idő állt rendelkezésünkre. A pedagógusi kar egészében véve három csoportra oszlott: az egészen jelentéktelen kisebbséget alkotó kommunistákra és a hozzájuk csatlakozókra, egy jelentős csoportra, amely az úgynevezett haladó pedagógusoknak: Gurevicsnek, Csarnolusszkijnak, Gerdtnek és még néhánynak az irányzatát követte, és a kispolgári beállítottságú, általában velünk szemben ellenséges nagy tömegre. Ami az elég erős és pedagógiailag figyelemreméltó haladó csoportot illeti, amelyhez Moszkvában Sackij, az ottani iskolaügyek irányítója is tartozott, ez egyáltalán nem zárkózott el a velem való együttműködés elől, ellenkezőleg, szívesen csatlakozott hozzánk az iskolareform kidolgozásában. Megjegyzem, hogy az akkori Jóléti Minisztérium munkatársai, Polovcevával az élen, szintén jóindulattal viseltettek tárgyszerű kulturális munkánk iránt. Ez a rokonszenv egészen a Panyina-féle baloldali kadetokig[193] terjedt.

De elegendő volt egy utalás a szovjetek lehetséges hata-

lomátvételére, következésképpen a proletariátus diktatúrájára, s az egész társaság dühbe gurult; annak idején ez egyebek között egyfajta szabotázsban jutott kifejezésre.

Természetesen nem jutottunk el az iskolareform megvalósításáig. Október előbb jött, mintsem a reformmal elkészülhettünk volna. De folyt vita körülötte. Amikor a pedagógusok előtt felvázoltam a munkaiskola körvonalait[194], különösen annak a szükségességét hangsúlyoztam, hogy szocialista szellemet vigyünk a társadalomtudományba és a nevelésbe. Ezzel az elképzeléssel senki sem állította szembe a feketeszázas iskolát, vagy akár valamilyen kifejezetten burzsoá elképzelést, habár ilyen tendencia október után is erősen érződött és ma is fellelhető. A tanári karnak és „haladó" vezéreinek kedvelt álláspontja az iskolák politikai semlegessége volt. Apolitikus pedagógia! Ez már önmagában véve is szánalmas, stupid kispolgári eszme, pedig sok tanár és tanárnő komolyan azt hitte, hogy a cárizmus alatt az iskolában hittan és hazafias történelemoktatás mellett (az eszerek vezette Pedagógus Szövetség még az október utáni utolsó kongresszusán is védelmébe vette ezt is, amazt is) apolitikusan dolgoztak.

A legközelebb Pinkevics, a „Novaja Zsizny" híve állt hozzánk. A frakció döntése alapján éppen őt szerettem volna magam mellé venni munkatársnak külön az iskolaügyek intézésére. Ám az eszerek a kadetokkal együtt a Pedagógus Szövetség vezetőjét, Zolotarjovot választották erre a posztra. Neki kellett volna semlegesíteni az én forradalmi törekvéseimet. Zolotarjovval ténylegesen csak október után csaptunk össze, de ez már nem tartozik ide.

Az akadémiai körökkel kevesebb összeütközésem volt. Csak Gorkijnál találkoztam velük, aki akkor egy széles körű, valamennyi tudóst egyesítő, némiképp szakmai és kulturális-propagandista jellegű szervezet élére állt. Ekkor történt egy olyan esemény, amely mára már feledésbe merült, és talán kevesek által ismert, de rendkívül jellemző erre

a rétegre, s amelyet talán Alekszej Makszimovicsnak sem ártana néha emlékezetébe idéznie.

Gorkij már ekkor a tudósok szószólójának számított, s úgy gondoskodott a tudós kaszt életszükségleteiről, mint az ország kulturális fejlődése szempontjából kiemelkedően fontos ügyről.

Július után – elképesztő! – Burcev[195], ez az elvadult és már akkor sem egészen normális gazember bizonyos „dokumentumok alapján" az összes bolsevikokat a „császári ügynökök" közé sorolta, és kijelentette, hogy bár Gorkijra vonatkozóan nincs a kezében közvetlen bizonyíték, de annyi biztos, hogy ő is a hazaárulók tudatos védelmezője.

Azokban a napokban az ilyen denunciálás letartóztatást és garázda támadásokat eredményezett. Manuhin doktor, ez a jólelkű és tehetséges orvos mélységesen felháborodott e vád hallatán. A tudósok nevében megható nyilatkozatot fogalmazott meg, amelyben felháborodva szembefordult Burcevvel és kifejezte az egész tudományos világ rendíthetetlen bizalmát odaadó barátja, Gorkij iránt.

Manuhin három napon át fáradságot nem sajnálva végigjárta a Gorkij-egyesület több tucatnyi tagját, míg sikerült saját aláírása mellé még... egyet szereznie, valami különc matematikusét. A többiek Burcev kérlelhetetlen hangját hallván inkább elhatárolták magukat Gorkijtól. Valamennyien ezt mondták: Ki ismeri itt ki magát, nem akarunk belekeveredni ebbe a piszkos ügybe... bennünket nem érdekel a politika. Gorkij iszonyúan elkeseredett, Manuhin pedig teljesen összeomlott e váratlan, alávaló gyávaság láttán. De aztán ez az eset is feledésbe merült. Manapság magunk is hajlamosak vagyunk elfogadni azt az álláspontot, hogy ha valaki hasznos szakember, nem kell törődni állampolgári moráljával, csak aktív ellenforradalmár ne legyen.

A diáksággal sem kerültem szorosabb kapcsolatba, de a kommunista diákok és a hozzánk csatlakozók (nem voltak sokan) beszámoltak a diákság körében uralkodó zavarról,

apátiáról. Ez a hangulat lényegében megfelelt az intelligencia akkori ideológiájának. Az értelmiségi nyárspolgár akkor még nem érezte azt a vonzalmat az egyház és a monarchia iránt, amely a forradalom után jelentkezett és ma is tapasztalható. Ugyanazok az emberek, akik ma nyíltan a templomba járnak és feketeszázas frázisokkal kacérkodnak (persze, most sem ők vannak többségben), akkor még szégyellték az ilyen allűröket. A forradalom továbbviteléhez, a szovjetek jövendő diktatúrájához gyáva rosszindulattal viszonyultak. A kadetok, az eszerek és a mensevikek uralkodó koalíciója pedig a kormány nyilvánvaló tehetetlensége miatt ugyancsak nem nyerte meg rokonszenvüket. Kerenszkij teljesen elveszítette vonzerejét. Merre tovább? Előre semmiképpen. De visszalépni sem akartak. De nem lehet egy helyben topogni sem, hiszen nyilvánvaló volt, milyen ingoványos a talaj a lábuk alatt. Ám minél erősebbekké váltak a bolsevik osztagok, minél nagyobb nyomást fejtettek ki, annál világosabbá vált a diákság ellenforradalmi érzülete, és csak kevésen múlott, hogy Pétervárott a diákság nem fordult szembe fegyveresen a forradalommal, ahogy ez Moszkvában történt.

Nem tudom (mivel akkoriban nem jártam Moszkvában), hogy mivel magyarázható a moszkvai intelligencia elkeseredettebb ellenállása a fordulattal szemben: határozottabban forradalomellenes ideológiájával vagy inkább véletlen történelmi körülményekkel. Annyi tény, hogy míg Pétervárott a duma, a kispolgárságnak e fő szószólója októberben arra szorítkozott, hogy megszervezte azt a komikus felvonulást a Téli Palota elé a miniszterek megsegítésére, addig Moszkvában a fegyveres harc aktív központja lett (Rudnyev). Pétervárott a pedagógusok és az orvosok nem csatlakoztak a hivatalnokok szabotázsához, Moszkvában viszont elképesztő módon szabotálták az iskolákat a pedagógusok és a kórházakat az orvosok.

Most pedig hadd térjek ki néhány szóval a sajtóra, amely természetesen az ideológia legkifejezőbb fóruma volt.

A proletariátus és részben a közkatonák körében igazi dicsfény övezte a „Pravdá"-t[196]. Meg kell állapítanom, hogy a „Pravda" abban az időben, mivel még nem volt kötve témáiban és írásmódjában mint a hatalmon levő párt hivatalos lapja, hanem kizárólag erőteljes agitációra és propagandára törekedett, ideális lap volt. Publicistái valamilyen kristálytiszta, mindenki számára érthető, a vulgarizmus legcsekélyebb megnyilvánulásától is mentes stílust alakítottak ki, egészen rövid cikkben is rendkívül sokat adtak az egyszerű olvasóknak. Valósággal gyönyörködtem nemcsak Lenin, Zinovjev cikkeiben, hanem Sztálin, Smilga[197] és mások írásaiban is. Véleményem szerint a mai „Pravda" a klasszikus értelemben vett népszerűség tekintetében messze elmarad az akkoritól. Igaz, azóta ilyen értelemben egészen jól dolgozó szaksajtó jött létre („Rabocsij", „Gyerevenszkaja Bednota"[198]).

Mivel az újságok nincsenek a kezem ügyében, természetesen nem rekonstruálhatom az akkori képet. Ez a közeljövő komoly feladata lesz majd. De egy dolog világos. Az egyes újságok rendkívül különböző rétegekre hatottak. A proletariátus egészséges tömegei a „Pravdá"-t olvasták. Az alja népség – a zugárusok, házmesterek, a garázda huligán elemek, a részeges katonák rétege – nyilván továbbra is a sárga újságocskákat falta, mivel ezek akkoriban elég fürgén reagáltak, s némelyiküknek a karikatúrái, gúnyiratai kétségtelenül találók voltak. Időnként köszörülték ugyan a nyelvüket kamarillákon és koronán, de főleg a könnyen gúnyolható Kerenszkij-rezsimen csipkelődtek.

A mensevik sajtó gyenge, észrevétlen és hatástalan volt. Az eszerek felfuvalkodva nagy lapokra törekedtek, próbáltak egyetemesek és európaiak lenni, de unalmasak voltak, felszínesen locsogtak a legfontosabb kérdésekről, fontoskodó arccal ültek két szék között, s egyáltalában, csernovi szellemben tevékenykedtek. A befolyásukat elveszítették. Az értelmiség alighanem szívesebben olvasta a kadet lapokat. Ezek határozottabbak, dühösebbek voltak, valamiféle ellen-

forradalmi erő rejlett mögöttük, mely egyébként a Kornyilovlázadás után, ahogy azt sokan előre sejtették, egyre illuzórikusabbá vált.

A bizonytalan helyzet, a visszalépés határozott elutasítása és a jelennel való elégedetlenség folytán az értelmiség haladó, bár nem bolsevik része hajlott a koalíciós kormánynyal szembeni erőtlen ellenzékieskedésre, de rettegett a baloldali „kalandorságtól". Ez a jó szándékú és felettébb kulturált közönség szavakban élesen Kerenszkij-ellenes volt, a valóságban azonban ingatag engedékenységet tanúsított; a bolsevikokkal szemben pedig a „tapasztalt", „érett", „megfontolt" barát szerepét vállalta magára. Legalábbis ilyen magatartás jellemezte e körök orgánumát, a „Novaja Zsizny"-t[199].

Gorkij lapja kétségtelenül sikeres és befolyásos volt. Kulturális szempontból ez volt a legjelentősebb lap Pétervárott. A szerkesztőségben olyan tehetséges és művelt írók ültek, mint Bazarov, Sztrojev-Gyesznyickij, Nyikolaj Szuhanov, Gojhbarg[200] és még sokan mások. Politikai szempontból ez is literatúra volt – a szép szó művészete.

Egy időben úgy tűnt, hogy legalábbis elméletileg nincs nézeteltérés a „Novaja Zsizny" és a „Pravda" között; csak ritkán bírálták egymást. Sőt, a „Novaja Zsizny" gyakran támogatta a „Pravdá"-t. Ha véletlenül mégis adódott valamilyen ellentét, azt szelíd megjegyzésekkel elsimították. Jómagam is részt vettem a „Novaja Zsizny" munkájában[201]: időnként a proletár kultúráról írtam cikkeket. A párt nem ellenezte részvételemet, és amikor a „Novaja Zsizny" legbaloldalibb szárnyának, élén Borisz Avilovval, azt javasolták, hogy a jobboldaliak eltávolításával és a forradalmi szárny néhány publicistájának, mindenekelőtt Trockij elvtársnak a szerkesztőség munkájába való bevonásával szerezze meg ezt a jelentős újságot, a javaslat felkeltette az érdeklődést, és nagy tanácskozást tartottunk. Ezen Trockij valóban nagyszerű volt. Virtuóz módon világított rá arra, hogy valójában mekkora szakadék tátong egyfelől a párt,

másfelől e jóindulatúan forradalmár literátorok között. Ez volt az egyik legjobb beszéd, amelyet Trockijtól hallottam. Mondanivalója a következő volt: önök „írók", de most a politikus nem lehet író, harcosnak kell lennie; önöknek ma is minden a toll, csakhogy a mai helyzetben a tollnak is csupán mint fegyvernek van létjogosultsága. A politikusnak most egy dolga van: harcolni a hatalomért, s a bolsevikok harcolnak a hatalomért, ezért olyan határozott minden állásfoglalásuk, sajtójuk minden sora. És önök?! Önök még csak gondolni sem akarnak a proletariátus ilyen közvetlen reális küzdelmére, arra, hogy egyfajta sajátos fegyverré váljanak abban a támadásban, amelyet a munkások hada a burzsoáziának és álszocialistáknak e hatalmat bitorló koalíciója ellen indított. Önök beérik Kerenszkij őfelsége ellenzékének a szerepével és... irodalmiaskodnak. Az önök csoportjában sok tehetség van, de ezzel az adománnyal rosszul gazdálkodnak: valamiféle megfigyelőknek csaptak fel, nem harcosok, hanem páholyból nézik a harcot. Trockij beszéde nem volt mentes a csípős iróniától sem, de hangvétele inkább dühös volt, érződött belőle némi megvetés a betegséggel: a politikai impotenciával szemben.

A „Novaja Zsizny" munkatársai elvörösödtek, ellenvetésekkel próbálkoztak. De arra a konkrét javaslatra, hogy váljanak a forradalom harcos orgánumává, csak érthetetlen motyogás volt a válasz. Távozóban Trockij azt mondta nekem, hogy a jelenlegi helyzetben használhatatlanok, csináljanak, amit akarnak, nem kell velük szorosabb kapcsolatba lépni. Baloldali mocsár ez.[202]

S a „Novaja Zsizny", mint tudjuk, fokról fokra a mensevikekétől már semmiben sem különböző álláspontra süllyedt, különösen október után.

Hadd meséljek el egy érdekes esetet: Jurjev színész (aki később a volt Alekszandra Színház szellemi vezetője lett) számomra teljesen váratlanul meghívott a társulata nevében, hogy magyarázzam el nekik, véleményem szerint milyen színházpolitikát folytatnának a bolsevikok, ha hatalomra

kerülnének. Bár kissé meglepődtem ezen az előrelátáson, a meghívást elfogadtam.

Meglepetésem csak tovább nőtt, amikor a gyűlésen nemcsak Batyuskovot[203], az állami színházak akkori intendánsát fedeztem fel, hanem a kadet Nabokovot[204] is. Előadásom után, amelyet még meg is tapsoltak (azt az irányvonalat vázoltam föl, amelyhez később tartottam is magam), még Nabokov is előadott valami zavaros dolgot.

A gyűlés vége felé az egyik színész odasúgta nekem: „Igazán nem tudhatjuk, hogy kettőjük közül ki lesz hamarosan a művelődésügyi miniszter, de gondoljuk, hogy valamelyikük... tehát minden eshetőségre!" Ebből is látható, hogy a színészeknek volt bizonyos politikai érzékük.

A proletariátussal kétféle módon tartottam fenn közvetlen kapcsolatot: egyrészt a rendkívül gyakori, szinte mindennapos nagygyűléseken való szerepléseim révén, másrészt pedig a Proletkult szervezése kapcsán. Természetesen ez is, amaz is lehetővé tette, hogy belepillanthassak a tömegek és különösen a proletariátus ideológiájába.

Amióta Trockij meg én Pétervárra érkeztünk, vagyis május elejétől (hogy korábban mi volt a helyzet, azt nem tudom) egészen az októberi fordulatig Pétervár, mondhatni, a gyűlések aranykorát élte. Úgy tűnt, hogy a tömegek nem győzték eleget hallgatni az új igéket, nem tudtak betelni velük. Ezeket a gyűléseket rendkívüli aktivitásuk tette különösen feszültté, mivel ezeken az új forradalom előkészítésének szellemében, nyílt és gyakorlati formában folyt az agitáció.

A gyűlések nagyjából háromfélék voltak: egyszerű tömeggyűlések (ezekhez, hogy úgy mondjam, az én rezidenciám a Modern Cirkusz volt), katonagyűlések, elsősorban a laktanyákban és tiszta munkásgyűlések az üzemekben.

A tömeggyűlések közönsége tarka képet mutatott. A magam részéről a Modern Cirkuszban azt figyeltem meg, hogy fokozatosan kialakult hallgatóságom, amely szokatlan buzgalmával és figyelmével tűnt ki, mintegy 20%-ban munká-

sokból, 50%-ban katonákból állt, a többi pedig meghatározatlan arculatú városi szegény és értelmiségi volt.

A Modern Cirkuszban nem értem be a tisztán politikai jellegű gyűlésekkel, habár ezek voltak túlsúlyban. Elhatároztam, hogy hallgatóságomnak, melyet szívemből megszerettem, eléggé bonyolult előadás-sorozatot tartok „Nagy demokratikus kommunák" címmel. Az ókori Görögország városállamait, elsősorban Athént, a középkor végének itáliai városállamait, különösen Firenzét, Flandria és Németalföld városait, a XVIII. század kilencvenes éveinek párizsi községtanácsát és az 1871-es párizsi kommünt soroltam ide. Csak az utolsó előadást nem sikerült már megtartanom a bekövetkezett viharos események miatt.

Az előadások nagyobb részét Kornyilov rajtaütése idején tartottam. Csodálatos esték voltak ezek. Hét órára a Modern Cirkusz általában zsúfolásig megtelt. A közönség elé lépve mindenekelőtt részletesen ismertettem Kornyilov mozgását és az ellene hozott leglényegesebb védelmi és politikai intézkedéseket. A háromezer fős hallgatóság feszült figyelemmel leste minden szavamat, hiszen valamennyiük sorsa ennek a harcnak a sikerétől vagy sikertelenségétől függött. Emlékszem, milyen óriási örömujjongással fogadta ez a tömeg a Kornyilov-lázadás végleges leverésének hírét.

Ez a közönség minden tarkasága ellenére kétségkívül bolsevik volt[205]. Azokat a kérdéseket, amelyekben időnként még néhány bolsevik is megingott, például az előparlament bojkottálásának[206] vagy az alkotmányozó gyűlés feloszlatásának kérdését ez a hallgatóság a legradikálisabban, mondhatni a legortodoxabb politika szellemében válaszolta meg.

Még egy egészen eredeti Modern Cirkusz-beli nagygyűlésre emlékszem. Valamilyen külföldi vendégeink voltak éppen. Hogy kik, arra már nem emlékszem. Lehet, hogy ez már valamivel (de nem sokkal) október után történt. Váratlanul elromlott a villanyvilágítás. Amikor a külföldiekkel odaérkeztünk, a terem teljesen sötét volt. Csak a szónoki emelvénynél világított bágyadt fénnyel egy petró-

leumlámpa, és a cigaretták parázslottak apró csillagokként. De a cirkusz tele volt. Senkinek eszébe sem jutott elmenni. A villanyfény később sem gyúlt fel. A szónokok: Volodarszkij[207], valaki a külföldről jöttek közül, úgy emlékszem Satov elvtárs, és én ebbe a fel-felparázsló csillagoktól élénk sötétségbe szórtuk szavainkat. A hallgatóság sem látott mást, mint a szónok egyik oldalról megvilágított alakját és a félhomályba vesző gesztikulálását. Valószínűleg a sötétségnek köszönhető, hogy a gyűlést feszült ünnepélyesség jellemezte. Síri csönd, azután hirtelen kirobbanó egyöntetű taps. Aztán megint akkora a csönd, mintha a hatalmas teremben egy teremtett lélek sem lenne. Kifelé menet az egyik vidéki elvtárs megjegyezte: „Ez már nem is tömeggyűlés, hanem valamiféle vallási szertartás." Ami a laktanyákban tartott gyűléseket illeti, ezek hangulata elég változó volt. A géppuskásokat úgy kellett visszatartani, július előtt is, utána is, mert erőnek erejével harcolni akartak azokban az osztagokban, amelyeket nem vontak ki Petrográdból. A többi ezred hozzánk csatlakozókra és ingadozókra oszlott. Mindenütt figyelmesen meghallgatták az embert, a különbség csupán annyi volt, hogy a „mieink" valahogy szokatlan örömmel hallgattak, az ingadozók pedig komoran, feszülten, kissé rosszindulatúan, de mindig zavartan és mélyen elgondolkozva.

Arra a katonai nagygyűlésre, amely rám a legmélyebb hatást gyakorolta, Kronstadtban, a fegyverraktár roppant méretű, legalább 50 000 embert befogadó csarnokában került sor. Én és Flerovszkij[208] voltunk a szónokok. A tömeg óriási hatást gyakorolt ránk. A hallgatóságot majdnem kizárólag matrózok alkották, és tömegük olyan volt, mint valami igazi óceán, amely kész kiáradni és mindent elönteni.

Ugyanazon a napon a kronstadti székesegyház előtt tartottak egy általános nagygyűlést, amelyen körülbelül 15 000-en vettek részt. Én a szocialista rendszerről és a hozzá vezető átmenetről, a proletárdiktatúráról beszéltem. A tömeg megigézve hallgatta szavaimat. Utána a mensevik újságok azt vetették a szememre, hogy megvalósíthatatlan ígéretekkel

traktáltam a tömeget. Ez hazugság volt. A legnagyobb óvatossággal beszéltem, utaltam arra, hogy a győzelem csak a világforradalom megvalósulása esetén lehetséges, hogy az átmeneti időszak keserves és nehéz lesz, és évtizedeket vehet igénybe. Az ilyen dolgok nem riasztják el a forradalmi tömeget. Mi, kommunisták, büszkén állíthatjuk, hogy sohasem vezettük félre a tömegeket.

A gyűléseken többnyire nem volt ellenvetés sem ellenfeleink részéről, sem a hallgatóság köréből.

Az üzemekben időnként felszólaltak a mensevikek is, de minél többet beszéltek, annál inkább elvesztették a közönség szimpátiáját. Emlékszem egy érdekes gyűlésre, amelyet a Galernij-szigeten, egy munkásokkal zsúfolásig megtelt, hatalmas teremben tartottak. Csernov itt beszélt első ízben miniszterré való kinevezése után. A nagy számban összegyűlt eszerek igyekezetének köszönhetően a hallgatóság barátságosan fogadta Csernovot. Az „első szocialista miniszternek" kijáró ünneplésben részesítették. Mi azonban, ha jól emlékszem, Sztálin elvtárssal együtt, szót kértünk, hogy válaszoljunk Csernov habkönnyű, színtelen, semmitmondó szólamára. Csernov mindenképpen szeretett volna kitérni támadásunk elől. Végül kijelentette, hogy szólítják az államügyek, és a szó szoros értelmében elmenekült a helyszínről, az ott maradt eszerek pedig zajos kiabálással sürgették a gyűlés befejezését. Mi viszont azt javasoltuk a hallgatóságnak, hogy maradjon és válasszon új elnökséget. A nagy többség maradt, és a legnagyobb egyetértéssel hallgatta kritikánkat, s elfogadta határozati javaslatunkat is.

Ilyen volt a tömeghangulat még a júliusi napok előtt. Ez a hangulat, mint ismeretes, tovább erősödött, a július utáni vereség dacára is, az eszerek pedig egyre közelebb kerültek ahhoz a szakadékhoz, amelyet a történelem készített elő számukra.

Mint már említettem, a Proletkult szervezése[209] terén végzett munka vonalán is közvetlen érintkezésben voltam a proletártömegekkel, s ez a proletárok akkori ideológiája

szempontjából igen jellemző munkaterület volt. Az értelmiség soraiból rajtam kívül aktív szerepet vállalt ebben a munkában Lebegyev-Poljanszkij, Kerzsencev, részben Brik és egy tehetséges lengyel elvtárs, Mandelbaum, akit később elvesztettem szem elől. Jelentős szerepet játszott még a félig proletár, félig színész V. V. Ignatov. A munkások közül mindenekelőtt a néhai Fjodor Kalinyin és Pavel Besszalko, a ma is jó egészségnek örvendő Szamobitnyik, Nyikityin és mások végeztek kiemelkedő munkát. Összesen több mint százan vettek részt azon a konferencián, amelyet a Proletkult megszervezésére hívtunk össze, s a résztvevőknek legalább háromnegyed részét munkások alkották, akik különböző szervezeteket és köröket képviseltek.

Természetesen különféle áramlatok jelentkeztek. Politikai szempontból feltűnő volt, hogy a munkások valamennyien bolsevikok vagy hozzájuk szorosan kötődő pártonkívüliek voltak. Az értelmiségiek között akadtak mensevikek is.

A konferencia feladatai közül az első helyen természetesen a proletár kultúra kérdései szerepeltek, és ebben a közös alap vitathatatlannak tűnt. Nevezetesen: a proletariátusnak minél hamarább gondoskodnia kell saját kulturális felemelkedéséről. Ez a felemelkedés egyrészt úgy értendő, hogy a proletariátus megteremti a saját értelmiségét, vagyis kiválaszt saját soraiból olyan csoportokat, illetve személyeket, akik képesek önálló alkotásra a tudomány és művészet terén, vagy nyilvánvalóan alkalmasak az ilyen alkotómunkához való intenzív felkészítésre; másrészt pedig úgy, hogy munkálkodunk a tömegek színvonalának általános felemelésén. Az egész konferenciát egységesen áthatotta az a meggyőződés, hogy a proletariátus képes saját kultúrájának megteremtésére, hogy nem válhat a létező kultúra egyszerű tanulójává. Itt kezdődtek a részleteket illető nézeteltérések: egyesek úgy vélték, hogy az egész régi kultúrát burzsoá kultúrának kell tekinteni, hogy abban a természettudományokat és a technikát kivéve, de ott is fenntartásokkal, nincsen

semmi, ami a továbbélésre méltó volna, és hogy a proletariátusnak a mindenki által várt forradalom után azonnal hozzá kell látnia ennek a kultúrának a lerombolásához és egy újnak a létrehozásához, ehhez viszont már a Kerenszkij-kormányzat alatt létre kell hozni egy olyan külön szervezetet, amely a pártnak van alárendelve és együttműködik a szakszervezetekkel. Mások, a mérsékeltebbek és óvatosabbak, úgy vélekedtek, hogy a proletár kultúra nemcsak a proletárdiktatúra előtt, hanem még utána is az első években lassan és fokozatosan alakul majd ki, és hogy ebben a munkában rendkívül lényeges mozzanat lesz a régi kultúra értékeinek kritikus elsajátítása, természetesen úgy, hogy a proletariátus ezeket elemzés útján előbb alaposan megtisztítja. Ennek megfelelően ez a szárny egyáltalában nem sorolta a forradalom feladatai közé, hogy úgy mondjam, e kultúra gócainak fizikai megsemmisítését, hanem ellenkezőleg, fontosnak tartotta felhasználásukat a proletariátus kulturális érésének meggyorsítása érdekében.

Magán a konferencián ezek a nézeteltérések, ha fel is merültek, a legkisebb összeütközéshez sem vezettek. Ha voltak is kiélezett pillanatok, ezek inkább néhány részletkérdés megvitatásakor adódtak, amikor az értelmiséggel szemben bizonyos előítélet és ellenszenv volt érezhető, amelyet tulajdonképpen csak a konferencián jelen levő 3–4 mensevik érdemelt meg, de az egész értelmiségre kiterjesztették. Mellesleg, talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy ez alól csak én voltam kivétel, bár a mérsékelt csoport elkötelezett vezetője voltam. Később (október után) jóval élesebb nézeteltérések alakultak ki e körül. A dolog odáig fajult, hogy a pétervári Proletkult élére került baloldali csoport egy ideig elég ingerült rosszindulattal viszonyult hozzám és a hasonlóan gondolkodókhoz.

Említésre érdemes az is, hogy néhány, politikailag különösen jószemű futurista, aki még korántsem tartozott a párthoz, megpróbált szövetséget ajánlani a Proletkultnak és megkísérelte ráerőltetni a saját nézeteit. A proletár kultúr-

munkások azonban ezt részben hidegen, részben kifejezetten ellenségesen fogadták.

Hogy később a futurista hatás részlegesen mégis behatolt a Proletkultba (ez különösen a festészeti és részben a színházi stúdiókban érződött), ennek három dolog szolgálhat magyarázatul: a futuristák részéről erőteljesen megnyilvánuló törekvés a munkásokkal együtt dolgozásra; a hasonló készség hiánya a „realisták" esetében, a Proletkult néhány olyan többé-kevésbé kiemelkedő munkatársának a hatása, mint Mgebrov, Szmisljajev[210] és mások.

Az októberi forradalom jelentősen megváltoztatta a Proletkult szerepét, de egészen a NEP-ig bizonyította életképességét és fontosságát. Elegendő csupán arra emlékeztetni, hogy a szerény pétervári konferenciából egész Oroszországot átfogó és félmillió tagot számláló mozgalom nőtt ki.

A NEP, amely súlyos csapást mért a Proletkultra, nyilvánvalóan elkerülhetetlenné teszi a Proletkultnak a szakszervezet kulturális szerveivel való teljes összeolvasztását.

Összegezve a különféle csoportok október előtti ideológiai megnyilvánulásaira vonatkozó emlékeimet, a következőket mondhatom: az elnyomottak között, különösen a proletariátus körében nemcsak a politikai értelemben vett vaserő, kiváló politikai érzék és a proletariátus élenjáró részének öntudata volt meg, hanem megnövekedett az érdeklődés a kultúra kérdései, az új élet építése és a történelem azon lapjai iránt is, amelyek jellegüket tekintve a jövő azon lapjaihoz közelítettek, melyeket a proletariátus saját hőstetteivel készült teleírni. A társadalom középső és felső rétegeiben a rosszindulatú és tétlen várakozáson, a fejvesztettségen és levertségen kívül semmi mást nem lehetett érzékelni.

Za pjaty let (1917–1922). Szbornyik CK RKP. 1922.

Közvetlenül az úgynevezett demokratikus tanácskozás vagy előparlament után a kommunista párt szónokai útján a leghatározottabban kinyilvánította, hogy nem fogja sokáig tűrni a Kerenszkij-kormányt, amely akkor bonyolult, sötét üzelmekbe kezdett már, hogy Petrográdot a németek kezére adja, és hogy az üzemeket, az értékeket evakuálja a vörös fővárosból. Félreérthetetlenül leszögeztük, hogy az október 20. utáni napokban végső ultimátumot intézünk Kerenszkijhez, egyúttal pedig nagy erővel folytattuk az agitációt a munkások között és a laktanyákban.

Amikor egész közel jutottunk a végső határidőhöz, a párton belül bizonyos nézeteltérés mutatkozott. Az elvtársak egy része azon a véleményen volt, hogy mégsem vagyunk kellőképpen felkészülve és a felkelést el kell halasztani[211]. Az adott esetben teljes joggal állíthattuk, hogy a forradalom meg van szervezve. A pártnak csak ki kellett adnia az utasítást, és az előkészített gépezet mozgásba lendül vagy sem. Ám egy csapásra megszűnt minden ingadozás, amikor világossá vált előttünk, hogy maga Kerenszkij ellentámadásra készül, s hogy nagy sietve megtette azokat az intézkedéseket, melyek végső soron az akkor már megalakult Forradalmi Bizottság letartóztatására irányultak. 25-re virradó éjszaka tehát a helyzet úgy alakult, hogy Petrográd polgárháborúba sodródott.

Ez a polgárháború azonban az első pillanattól fogva váratlanul kedvező jelleget öltött a forradalom számára. Az ellenállás gyenge volt, végső soron csak a Téli Palota tartotta magát viszonylag hosszabb ideig, s amikor az addigra forradalmi arculatot öltő Szmolnijban megnyitották a szovjetek kongresszusát[212], Trockij elvtárs kijelenthette, hogy a

petrográdi munkás- és katonaszervezetek mondhatni az egész hatalmas várost immár a szovjetkongresszus lába elé tehetik.

A gyűlés rendkívül drámai volt, s a legkülönbözőbb effektusok kísérték. A teremben percenként jelentek meg újabb emberek, akik a különböző eseményekről közvetlen híreket hoztak; hol a városi duma jelentette be, hogy tagjai a Téli Palota elé vonulva meg akarják védeni a körülzárt kormányt, saját életüket is kockára téve ezzel a humánus cselekedettel; hol Gatcsina és Carszkoje Szelo küldöttei jelentek meg, hogy bejelentsék a forradalomhoz való csatlakozásukat, hozzátéve, hogy ha kell, inkább feláldozzák életüket, semhogy Petrográdhoz közelebb engedjék a Kerenszkijhez hű csapatokat, hol a mensevikek felvetették az „Aurórá"-ra kérdését, amely állítólag az Izsák-székesegyházra irányította ágyúit, és már lövi is a Téli Palotát. Mindez nagy izgalmat keltett. A forradalom vihara ott kavargott a fényesen kivilágított terem fölött, amelyben munkások, parasztok és katonák a történelem legnagyobb fordulatának további lépéseiről tanácskoztak.

Végül, késő éjszaka érkezett a Téli Palota teljes elfoglalásának és az egész kormány letartóztatásának a híre. A hírt hatalmas éljenzés fogadta. A mensevikek mégis mindent elkövettek, hogy ürömöt vegyítsenek a forradalmárok örömébe. Kucsin, aki akkor a hivatalos katonai szervezetek vezetője volt, felsorolta az összes hadseregeket, a különleges hadsereget is beleértve, amelyek szerinte haladéktalanul Petrográd ellen fognak vonulni, hogy véget vessenek ennek a „népszerűtlen és elsietett forradalomnak". Mégsem hitt neki senki, mindenki tudta, hogy a mensevik katonai szervezetek formálisakká váltak, s a helyükre egyre inkább bolsevik szervezetek léptek.

Amikor a hatalmas többség, a kommunista párt, lojális ajánlatot tett a többi pártnak a szovjethatalom létrehozásában való közreműködést illetően, a mensevikek és eszerek éles hangú nyilatkozatban bejelentették, hogy a leghatáro-

zottabban szakítanak a „kalandorsággal", Trockij elvtárs pedig erre azt válaszolta, nyilatkozatukkal arra ítélik önmagukat, hogy a történelem szemétdombjára kerüljenek. A mensevikek gúnyosan megjegyezték, hogy nem telik bele néhány hét, és ennek a „palotaforradalomnak" híre-hamva sem marad.

Ma már mindenki láthatja, kinek volt igaza. A baloldali eszerek akkor és utána is még sokáig ingadoztak, de a megjelent parasztküldöttek egyértelműen és azonnal az októberi forradalom mellé álltak.

A szovjetek ülése csak hajnal felé fejeződött be, s mindenki lelkesen, harcra készen távozott. Maradt még néhány kérdés, amelyet nem sikerült teljesen tisztázni: képes lesz-e Petrográd megvédeni magát Kerenszkij csapatainak első támadásával szemben, hiszen amikor elmenekült, azzal fenyegetőzött, hogy 40 000 főnyi hadával és erős tüzérséggel vonul a főváros ellen; hogyan fogadják a fordulatot a frontokon, támogatja-e majd a forradalmat Moszkva és a többi nagyváros, mit tesz majd a parasztság?

A békéről és a háborús ellenfélnek tett békeajánlatról, az egész földnek a parasztság kezébe való átadásáról, a Szovjet Köztársaság kikiáltásáról szóló első dekrétumokat nagy lelkesedéssel fogadták el. Ily módon a forradalmi párt és a saját hatalmát deklaráló szovjetkongresszus a történelem új szakaszába lépett. Ez a szakasz, az oroszországi forradalom megszilárdításáért és az egész világra való kiterjesztéséért folytatott harc szakasza, a proletárdiktatúra szakasza még korántsem zárult le a mai napig sem.

Marx nem véletlenül jövendölte azt, hogy a proletárforradalmak útja győzelmeken és vereségeken, visszavonulásokon és megtorpanásokon visz majd át, de győzedelmesen halad majd előre, míg a Földön létre nem jön a munka birodalma.

Az utóbbi három év tapasztalatai annyi erőt, annyi éleslátást, annyi önbizalmat adtak nekünk, s így egyetlen szívet sem rendít meg az, hogy ebben az órában, amikor e sorokat

írom, helyenként ismét viharfelhők gyülekeznek egünkön. Különb viharokat is kiálltunk már, s tudjuk, hogy tovább épül, magasodik az építmény, melynek alapkövét azon az emlékezetes éjszakán rakták le, és központi helyet foglal el korunk világeseményeiben.

[1920] A. V. Lunacsarszkij: Partyija i revoljucija.
„Novaja Moszkva" 1924. 67–71.

Az egész Szmolnij fényárban úszik. A folyosókon izgatott embertömeg nyüzsög. Minden szobában forr, pezseg az élet, de a felső folyosó sarkában, a leghátsó szobában a legnagyobb az emberáradat, valóságos förgeteg: ott székel a Forradalmi Katonai Bizottság. Néhány teljesen kimerült lány hősiesen küszködik a magyarázatot, útmutatásokat kérők, különféle kérdésekkel és panaszokkal előhozakodók hadával. Ebbe a forgatagba belecsöppenve az ember mindenütt felhevült, kipirult arcokat, különféle utasítások, megbízások után nyúló kezeket lát. Fontos feladatokat és kinevezéseket osztogatnak itt, azonnal le is íratják szüntelenül kopogó írógépeken, az iratokat térdre fektetve ceruzával aláírják, és valamelyik fiatal elvtárs, a feladattól megmámorosodva robogó autón már száguld is tova a sötét éjszakában. A leghátsó szobában pedig, az asztal mellől föl sem állva, néhány elvtárs mint valami villanyhálózaton át szétárasztja parancsait Oroszország felkelt városai felé.

A mai napig csak csodálattal tudok visszaemlékezni erre a szédületes munkára, a Forradalmi Katonai Bizottság tevékenységében pedig, amelyet az októberi napokban fejtett ki, az emberi energia egyik olyan megnyilvánulását látom, amely fényesen bebizonyította, micsoda kimeríthetetlen tartalékok rejlenek a forradalmi szívben, és mire képes ez a szív, ha a forradalom csatazaja harcba szólítja.

A fordulat fő irányítói közül, ama kiváló emberek csoportjából, akik forradalmunk történetében később is kitűntek higgadtságukkal, leleményességükkel és fáradhatatlanságukkal (ilyen volt Antonov, Szkripnyik, Joffe[213] és mások), kiemelkedett a felejthetetlen Moiszej Szolomonovics Urickij alakja. A fordulat napján, és egy ideig még utána is

kétségtelenül ő volt, hogy úgy mondjam, a központ központja. Az általános politikai irányvonal nagy vezéreinktől indult ki, a felkelés technikai részét azonban elsősorban Urickij irányította.

Igen későre járt már, amikor a Szmolnij Fehér termében megnyitották a II. szovjetkongresszus ülését. Kamenyev elnökölt, ő is szenvtelen és higgadt. Van a kommunistáknak egy közös vonásuk: ritkán találni köztük érzelmektől túlfűtött, őrjöngő, sőt hisztérikus kirohanásokra vetemedő embereket; hatalmas energiájuk és belső izzásuk ellenére külsőre általában nyugodtnak látszanak, és ez a nyugalom éppen a legválságosabb és a legnagyszerűbb pillanatokban ütközik ki leginkább.

A gyűlés résztvevői ünnepélyes, fennkölt hangulatban vannak. Óriási az izgalom, de pániknak nyoma sincs, annak ellenére, hogy a Téli Palota körül még folynak a harcok, és a hírek elég nyugtalanítóak.

Amikor azt mondom, hogy pániknak nyoma sincs, a kommunistákra és a velük azonos álláspontón levő kongresszusi többségre gondolok; a kishitű, megzavarodott, ideges jobboldali szocialistákkal egészen más a helyzet, őket teljesen hatalmába kerítette a pánik. Odajön hozzám elborult, lángvörös arccal a mensevik Bogdanov[214] és azt kiabálja: „Az Auróra lövi a Téli Palotát! Hallja, Lunacsarszkij elvtárs, a maguk ágyúi szétlövik Rastrelli palotáját!" A másik azt harsogja: „A duma a polgármesterrel az élen kivonult, hogy megvédje a Palotában körülzárt minisztereket! Az önök bandái halomra lövik a város képviselőit!"

Amikor végre megnyitják az ülést, mindjárt tisztázódik a kongresszus hangulata. A kommunisták beszédeit nagy lelkesedéssel fogadják. Elragadtatással hallgatják a derék matrózokat, akik azért jöttek, hogy eloszlassák a pánikhangulatot és elmondják az igazságot a Téli Palota körül folyó harcokról, amelyekben, mint tudjuk, a mi részünkről öten vesztették életüket, míg a magát végül megadó ellenfélnek egyetlen áldozata sem volt. Micsoda szűnni nem akaró

taps fogadta Trockijnak azt a rég várt bejelentését, hogy a szovjethatalom végre behatolt a Téli Palotába és a tőkés miniszterek le vannak tartóztatva. Közben a mensevik Kucsin főhadnagy, aki az akkori katonai szervezetekben nagy szerepet játszott, a szónoki emelvényre lépve azzal fenyegetőzött, hogy az egész front katonái azonnal elindulnak Petrográd ellen. Egy sor hadsereg nevében: az 1., a 2., a 3., stb. egészen a 12-ig, a különleges hadsereget is beleszámítva, felolvasott egy határozatot, amely a szovjethatalom ellen irányult és végezetül nyíltan meg is fenyegette az „ilyen kalandra" merészkedő Petrográdot.

Ez senkit sem félemlít meg. Senkit nem ijeszt meg az a kijelentés sem, hogy a paraszti tenger el fog nyelni bennünket. A szünetben a folyosón a „Novaja Zsizny"-hez tartozó egyik újságíróval találkozom, s gúnyosan mosolyogva azt mondja nekem: „Csak nem gondolják ezt komolyan? Csak nem hiszik, hogy egyetlen hatalom is leáll önökkel tárgyalni?" És látom rajta, hogy a gunyoros álarc mögött izgatott és nyugtalan; nem arról van szó, hogy számára ez talán annyira ellenszenves; gyengéd lelke egyszerűen nem bírja az ilyen dolgokat. A mi ügyünket esztelenségnek tartja és meg is riasztja az a határozottság, amellyel ezt a szerinte „kétségbeesett" dolgott műveljük.

Emlékszem, milyen volt Trockij azokban az órákban. Összeszorított fogak, tele belső feszültséggel, sudáran, akár egy egész épület súlyát vállain viselő kariatida, titáni erőfeszítések megtestesítője. És mellette Iljics, aki itt úgy érezte magát, mint hal a vízben; jókedvű volt, első pillantásra talán kissé flegma, de megállás nélkül dolgozott, és valamelyik sarokban már sikerült megírnia az új hatalomról, a békéről és a földről szóló dekrétumokat, amelyek – ezt ma már tudjuk – századunk történetének legragyogóbb lapjaivá válnak majd.

Ezt a vázlatos leírást kiegészíteném még az első összetételű Népbiztosok Tanácsát illető emlékeimmel. A kormány összeállítására a Szmolnij egyik kis szobájában került

sor, ahol a székek tele voltak kabátokkal és sapkákkal, és mindenki a rosszul megvilágított asztal körül szorongott. A megújult Oroszország vezetőit választottuk meg. Nekem úgy tűnt, hogy a választás gyakran a véletlenen múlik, s attól féltem, hogy túlságosan nagy az eltérés a gigászi feladatok és a kiválasztott emberek között, akiket jól ismertem és akiket még nem tartottam felkészültnek a különböző szakismereteket igénylő feladatok ellátására[215]. Lenin boszszúsan legyintett erre az ellenvetésemre, s mosolyogva azt mondta: „Egyelőre! ...aztán majd meglátjuk, minden posztra felelős ember kell; aki alkalmatlannak bizonyul, leválthatjuk."

Milyen igaza volt! Egyeseket természetesen leváltottak, mások pedig e nagyszerű évben végig a helyükön maradtak. Hányan voltak olyanok, akik nem minden félelem nélkül láttak ugyan hozzá a rájuk bízott feladatokhoz, de később teljesen a feladat magaslatára emelkedtek! Sokan természetesen – és nemcsak a szemlélők közül, hanem a fordulat résztvevői közül is – megszédültek az óriási lehetőségektől és a leküzdhetetlennek tűnő nehézségektől. Lenin bámulatos lelki egyensúllyal tekintett a titáni feladatok elé, és úgy nyúlt hozzájuk, mint ahogy egy tapasztalt révkalauz ragadja meg az óriási óceánjáró gőzös kormányát.

Az akkori napok robbanékony légkörére úgy emlékszem vissza, mint valamilyen különös zenére, mámorító valamire. Olyan órák voltak ezek, amelyekben minden óriásinak tűnt, és minden csak egy hajszálon múlott, amikor minden óra, minden perc valamilyen halálos veszedelem nagy híreit hozta magával. Aki mindezt átélte, sohasem felejti el, a Szmolnij továbbra is központi helyet foglal el az életében. Meggyőződésem, hogy egyszer a Szmolnijt az új szellem szentélyeként tartják majd számon, áhítatos tisztelettel lépnek majd be oda utódaink, s számunkra nagy érték minden visszaemlékezés-töredék azokról a napokról, melyeknek évfordulóját most ünnepeljük.

„Plamja", 1918. № 27.

FORRADALMÁR-SZILUETTEK

Lenin életrajzát kevéssé ismerem, ezért nem is ezt akarom itt megírni, annál is inkább, mert erről elég sok egyéb forrás található. Csupán a vele való személyes kapcsolataimról szólok az alábbiakban, s arról, hogy milyen benyomást tett rám találkozásaink során.

Leninről először Akszelrodtól hallottam „Tulin" könyvének[216] megjelenése után. A könyvet jómagam még nem olvastam, de Akszelrod azt mondta nekem:

– Most már elmondhatjuk, hogy Oroszországban is van igazi szociáldemokrata mozgalom, és a színre lépnek az igazi szociáldemokrata gondolkodók.

– Hogyan? – kérdeztem. – És Sztruve meg Tugan-Baranovszkij?

Akszelrod kissé titokzatosan elmosolyodott (a dologban az volt az érdekes, hogy korábban igen lelkesen nyilatkozott Sztruvéról) és azt mondta:

– Hát igen, de Sztruve és Tugan-Baranovszkij csupán az orosz egyetemi tudomány egy-egy lapja, az orosz tudós értelmiség fejlődésének egy-egy állomása, Tulin azonban az orosz munkásmozgalom szülötte, ez már az orosz forradalom történetének egy lapja.

Tulin könyvét természetesen mohón olvasták külföldön, így Zürichben is, ahol akkor éltem, és különféle kommentárokat fűztek hozzá.

Ezután csak hallomásból értesültem Lenin száműzetéséről, Martovval és Potreszovval[217] közös krasznojarszki életéről.

Úgy tűnt, hogy Lenin, Martov és Potreszov elválaszthatatlan jó barátok, egyazon irányzat képviselői, a fiatal munkásmozgalom tisztán orosz vezetői. Különös ma azt látni, milyen különböző utat járt be e „három jó barát"!

Leninnek az orosz tőke történetéről szóló műve [A kapitalizmus fejlődése Oroszországban] rám sokkal kisebb hatással volt. Természetesen tisztában voltam statisztikai alaposságával, kiválóságával és nagy politikai jelentőségével, de az oroszországi kapitalizmus kifejlődésének ilyen adatokkal való bizonyítása vajmi kevéssé érdekelt, hiszen maga a tény számomra vitathatatlan volt, írásos és szóbeli agitációs és propagandamunkámban pedig a gazdasági kérdések teljesen háttérbe szorultak.

Száműzetésemet töltöttem, amikor eljutott hozzánk a II. kongresszus híre. Akkoriban már megjelent és megerősödött az „Iszkra". Az „Iszkra" és a „Rabocseje Gyelo" közti szakítás idején néhány barátom, például Nyikolaj Anoszov, a „Rabocseje Gyelo"[218] mellé állt, én viszont egy percig sem haboztam, és iszkrásnak vallottam magam. Magát az „Iszkrá"-t azonban alig ismertem – a lapszámok elvétve, rendszertelenül jutottak el hozzánk.

Mindenesetre azt gondoltuk, hogy a Lenin, Martov, Potreszov alkotta elválaszthatatlan hármassal ugyanilyen bensőségesen összeforrt a külföldi hármas: Plehanov, Akszelrod és Zaszulics[219].

Ezért aztán a II. kongresszuson történt szakadás híre úgy hatott ránk, mintha fejbe vertek volna. Azt tudtuk, hogy a II. kongresszus a „Rabocseje Gyeló"-val folytatott küzdelem utolsó felvonása lesz, de hogy a szakadás eredményeként Martov és Lenin két külön táborba kerül, Plehanov pedig „kettészakad" – ez meg sem fordult a fejünkben.

A szervezeti szabályzat első pontja? – Hát ezért érdemes egymásnak esni. A szerkesztőségi székek elosztása? – Elment az eszük ott külföldön.

Ez a szakadás módfelett felkavart bennünket, és a hozzánk eljutó szűkös hírek alapján megpróbáltuk kideríteni, miről is van szó. Olyan hírek keringtek, hogy az intrikus és szakadár Lenin mindenáron egyeduralmat akar a pártban, Martov és Akszelrod pedig nem volt hajlandó, úgymond, hűségesküt tenni neki, a mindenható pártvezérnek.

Ennek azonban ellentmondott Plehanov állásfoglalása, amely eleinte, mint tudjuk, baráti és szövetséges volt Lenin irányában.

Mellesleg, Plehanov hamarosan átpártolt a mensevikekhez, ezt azonban a száműzöttek valamennyien úgy tekintették (és gondolom, nemcsak Vologdában), mint Georgij Valentyinovics valamiféle jellembeli fogyatékosságát. Mi, marxisták nem preferáltuk az ilyen gyors véleményváltoztatásokat.

Egyszóval, bizonyos fokig a sötétben tapogatóztunk. Meg kell mondanom, hogy azok az oroszországi elvtársak sem voltak teljesen tisztában a helyzettel, akik Lenint támogatták. Ha személyeket kellene említeni, akkor kétségtelenül A. A. Bogdanov támogatása volt a legjelentősebb.

Bogdanovnak Leninhez való csatlakozása, azt lehet mondani, döntő fontosságú volt. Ha ő nem áll Lenin mellé, akkor bizonyára sokkal lassabban haladtak volna a dolgok.

De miért állt Bogdanov Lenin mellé? A kongresszuson kibontakozott harcot először is úgy értelmezte, mint a pártfegyelemért való harcot – Lenin formuláját [az „Iszkra" szerkesztőségének összetételét illetően] mégiscsak megszavazta a többség (ha egyszavazatos többség is), s akkor ennek a kisebbség köteles alávetni magát –, másodszor pedig mint a párt hazai, oroszországi részének harcát a külföldiek ellen. Hiszen a Lenin körül csoportosulók között egyetlen ismert név sem szerepelt, viszont valamennyien Oroszországból érkezett küldöttek voltak, a másik oldalon pedig – különösen Plehanov átpártolása után – összegyűlt valamennyi külföldön élő tekintély.

Bogdanov, ha nem is egészen pontosan, így értelmezte a kialakult helyzetet: a külföldön élő pártarisztokrácia nem akarja megérteni, hogy most már valóban van egy pártunk, és hogy mindenekelőtt az oroszországi gyakorlati pártmunkások kollektív akaratát kell figyelembe venni.

Kétségtelen, hogy ez az irányzat, amely egy ilyen jelszó-

ban jutott kifejezésre: egységes központot, mégpedig Oroszországban, kedvező fogadtatásra talált sok oroszországi bizottságban, amelyek akkor már elég sűrűn behálózták az egész országot.

Hamarosan világossá vált, kiknek a körében számíthat sikerre az egyik, illetve a másik irányzat. A mensevikekhez csatlakozott a fővárosok marxista értelmiségének többsége, és kétségtelenül népszerűek voltak a legképzettebb munkások körében is. A bolsevikokhoz elsősorban éppen a bizottságok, vagyis a vidéki pártmunkások: hivatásos forradalmárok csatlakoztak. Ezek persze az értelmiség egészen új típusát alkották: nem marxizáló professzorok, egyetemi hallgatók és diáklányok voltak, hanem olyan emberek, akik egy életre eljegyezték magukat hivatásukkal: a forradalommal.

Főleg ez a réteg, amelynek Lenin oly nagy jelentőséget tulajdonított, amelyet a forradalom baktériumának nevezett – tömörült Bogdanov köré a híres Többségi Bizottságok Szervező Irodájában, Lenin hadseregét alkotva.

Bogdanov akkor már letöltötte száműzetését, külföldön is járt. Meg voltam győződve róla, hogy többé-kevésbé helyesen látja a helyzetet, s ezért az iránta érzett bizalmamnak bizonyos szerepe volt abban, hogy én is a bolsevikokkal szimpatizáltam.

Itt még egyszer emlékeztetek arra, hogy az akkori, békülékeny irányvonalat követő KB meghívására Szmolenszkbe utaztam. Ezt megelőzően Kijevben találkoztam Krzsizsanovszkij elvtárssal, aki elég jelentős szerepet játszott akkoriban és Lenin közeli barátja volt, de ingadozott a tiszta lenini álláspont és a békülékenység között.

Ő mesélt nekem részletesebben Leninről. Nagy lelkesedéssel beszélt szellemi nagyságáról, emberfeletti energiájáról, nagyon kedves, vidám barátként jellemezte, de azt is hozzátette, hogy Lenin elsősorban politikus, és ha valakivel politikai kérdésben összekülönbözik, azonnal megszakítja vele a személyes kapcsolatot is. Krzsizsanovszkij szerint Lenin a harcban nyílt és kérlelhetetlen volt.

A fenti leírás alapján meglehetősen romantikus alak képe rajzolódott ki előttem, de Krzsizsanovszkij még hozzátette: „külsőre pedig olyan, mint valami jaroszlavli ravasz kis muzsik, különösen, amikor szakállt visel".

Száműzetésem letelte után, alighogy Kijevbe érkeztem, azt a határozott utasítást kaptam a Többségi Bizottságok Irodájától, hogy haladéktalanul utazzam külföldre és lépjek be a párt központi lapjának szerkesztőségébe. Így is tettem.

Néhány hónapig Párizsban maradtam, részben azért, mert közelebbről meg akartam ismerkedni a nézeteltérések okaival. Hamarosan azonban a Párizsban levő igen kicsiny bolsevik csoport élére kerültem, és már fel is vettem a harcot a mensevikekkel.

Lenin talán kétszer rövid levelet írt, sürgetve Genfbe utazásomat. Végül maga jött el.

Érkezése elég váratlanul ért. Első látásra nem tett rám túl jó benyomást. Külsőre majdhogynem jelentéktelennek tűnt, amúgy pedig nem mondott semmi lényegeset, egyre csak noszogatott, hogy azonnal utazzak Genfbe.

Ráálltam az utazásra.

Egyúttal Lenin úgy döntött, hogy egy nagyobb lélegzetű előadást tart az orosz forradalom jövőjéről és az orosz parasztságról.

Ezen az előadáson hallottam először Lenint szónokolni. Teljesen átalakult róla alkotott képem. Mély hatással volt rám és feleségemre rendkívüli összpontosító képessége, szabadon áramló és határtalan akarattól áthatott beszéde, az, ahogy komoly, szinte már komor tekintetét a hallgatóságba fúrta, ahogy monoton, erőteljes léptekkel járkált fel s alá.

Megértettem, hogy ez az ember igazi néptribun, aki hallgatóságára óriási, feledhetetlen hatást gyakorol. Azt már tudtam, milyen félelmetes publicista Lenin: a maga nyers, szokatlanul világos stílusával képes volt bármilyen gondolatot, még a legbonyolultabbat is olyan megdöbbentő egyszerűséggel megfogalmazni és variálni, hogy az végül még

a legiskolázatlanabb, a politikában kevéssé járatos emberek számára is érthetővé vált.

Csak később, jóval később jöttem rá, hogy Leninben nem a néptribun, nem is a publicista, még csak nem is a gondolkodó a legfontosabb, de az már akkor is világos volt előttem, hogy legjellemzőbb tulajdonsága az a rendkívül tudatos, megfeszített akaraterő, amellyel a soron levő feladatra összpontosít, sohasem lépve ki a hatalmas elme által megjelölt körből, amelyben az egyes feladatok egy óriási világpolitikai lánc szemeiként kapcsolódtak össze.

Az előadást követő napon, már nem emlékszem, milyen alkalomból, felkerestük Aronszon szobrászművészt, akivel akkoriban elég jó viszonyban voltam. Aronszon egészen lázba jött, Lenin fejét látva, és kérlelni kezdte, hogy legalább egy érmet mintázhasson róla.

Aronszon felhívta a figyelmemet Lenin és Szókratész meglepő hasonlatosságára. Meg kell jegyeznem, hogy Lenin még Szókratésznél is jobban hasonlított Verlaine-re. Éppen akkoriban jelent meg Carrière Verlaine-arcképe, és ugyanekkor állították ki a híres Verlaine-mellszobrot, amelyet később a genfi múzeum vásárolt meg.

Mellesleg, sokan megállapították, hogy Verlaine feltűnően hasonlít Szókratészhoz. Hasonlatosságuk a mindkettőjükre jellemző nagyszerű fejformában rejlett.

Vlagyimir Iljics koponyája valóban lenyűgöző. Kellett bizonyos idő, hogy az ember az első pillantásra szembeötlő nagy, kopasz fejen felfedezze a benne rejlő fizikai erőt is, észrevegye a homlok impozáns boltozatát és érzékelje a belőle áradó, szinte azt mondhatnám fizikai kisugárzást.

A szobrász ezt persze azonnal észrevette.

Mélyen ülő, kicsi, rendkívül figyelmes szemei pedig sokkal inkább Verlaine-hez, semmint Szókratészhoz tették hasonlatossá. Csakhogy a nagy költő tekintete, legalábbis Carrière portréjából ítélve, komor, valahogy fénytelen, míg Leniné vidáman, teli iróniával és ravaszkásan csillog. Ez a tekintet csak beszéd közben komorul el és válik szinte

hipnotizálóvá. Lenin szeme nagyon apró, de egyúttal olyan kifejező és átszellemült, hogy magam is gyakran megcsodáltam tekintetének öntudatlan átváltozásait.

Szókratésznak, mellszobráról ítélve, inkább dülledt szeme volt.

Lenin arcának alsó része megint csak szembeötlő hasonlóságot mutat a másik kettőével, különösen amikor hosszabb szakállt visel. Szókratész, Verlaine és Lenin szakálla is egyformán nőtt, kissé kuszán, rendezetlenül. Mindhármójuk arcának alsó fele kissé elnagyolt, formátlan.

A nagy orr és a vastag ajak tatáros külsőt kölcsönöz Leninnek, ami Oroszországban persze könnyen magyarázható. De ugyanilyen vagy majdnem ugyanilyen orra és ajka van Szókratésznak is, ami elég feltűnő jelenség volt Görögországban, ahol csak a mesebeli szatírokat ábrázolták hasonló külsővel. Ugyanez áll Verlaine-re is. Verlaine-t egyik közeli barátja kalmüknek nevezte. Mellszobráról ítélve, a nagy gondolkodó arcán elsősorban éppen a mélyenszántó gondolatok hagytak nyomokat. Úgy gondolom azonban, hogy ha hinni lehet Xenophón és Platón leírásának, Szókratésznak vidám és ironikus természetűnek kellett lennie, és az életben arcjátéka alighanem jobban hasonlított Leninéhez, mint ahogy azt mellszobra mutatja. Verlaine mindkét híres ábrázolásában túlteng az a szomorkás hangulat, az a dekadens mélabú, amely persze költészetében is dominált, bár közismert, hogy Verlaine vidám és ironikus volt, különösen lerészegedései kezdeti fokán, s így megint csak azt hiszem, hogy itt is több volt a hasonlatosság, mint ahogy az az első pillantásra látszik.

Milyen következtetést vonhatunk le a nagy görög filozófus, a nagy francia költő és a kimagasló orosz forradalmár e különös összevetése alapján?

Természetesen semmilyet. Legfeljebb megállapíthatjuk, hogy a hasonló külső mögött nagyjából azonos, bár egészen más jellegű szellemi nagyság rejtőzhet. Emellett ez az össze-

hasonlítás jó alkalmat adott nekem arra, hogy többé-kevésbé szemléletesen leírjam Lenin külsejét.

Amikor jobban megismertem Lenint, még egy tulajdonságát nagyra értékeltem, amely első pillantásra nem tűnt fel: a bámulatos életerőt, amely csak úgy forrt benne. Amikor ezeket a sorokat írom, Lenin már betöltötte 50. életévét, de megmaradt fiatalnak, fiatalosnak. Milyen kedvesen, gyermekien, mindenkit magával ragadóan tud nevetni, és mennyire hajlamos a nevetésre – a nehézségek felett győzedelmeskedő ember e megnyilvánulására! Lenin azokban a szörnyű pillanatokban is, amelyeket együtt éltünk át, megőrizte rendíthetetlen nyugalmát, sőt tréfálkozni is képes volt.

A haragja is szeretetreméltó. Annak ellenére, hogy villámai az utóbbi időben emberek tucatjait, talán százait sújthatták porig, mindig uralkodik indulatain, melyek néha egészen mulatságos jelleget öltenek. Ezek a dörejek „mintegy csintalankodva, játszva teledübörgik az eget" [Fjodor Tyutcsev]. Gyakran megfigyeltem, hogy a külső felháborodás, a dühös szavak és iróniával mérgezett nyilak ellenére szemében mosoly bujkált, képes volt egyik percről a másikra véget vetni az ilyen haragos jelenetnek, amelyet mintha csak azért játszott volna el, mert így szokás. Belül megőrizte nyugalmát, sőt jókedvét.

Lenin a magánéletben is ezt az egyszerű, közvetlen, természetes, erőtől duzzadó vidámságot becsüli a legtöbbre. Kedvencei a gyerekek és a kismacskák, akár órákig is el tud játszani velük.

A munkájába is beleviszi ezt a jótékony derűt. Sohasem mondtam róla, hogy *különösebben* munkaszerető, mert valahogy sosem láttam könyvbe beletemetkezve vagy az íróasztala fölé görnyedve. Rendkívül gyorsan, erőteljesen, lendületesen ír, áthúzás, javítás nélkül veti papírra cikkeit, amelyek a legcsekélyebb erőfeszítésébe sem kerülnek. Bármikor képes írni, rendszerint reggel, az ágyból kikelve, de késő este is, az egész napi kimerítő munka után, vagy amikor csak szükség van rá. Az utóbbi időkben inkább kiraga-

dott részleteket olvasott, semhogy állhatatosan végigrágta volna magát könyveken – ez alól talán csak a reakció évei alatt külföldön töltött rövid időszak jelentett kivételt –, mégis minden könyvben, minden oldalon felfedezett valami újat, rábukkant egy-egy számára fontos gondolatra, amelyet aztán később fegyverként forgatott.

Nem az övéihez hasonló, hanem a vele ellentétes gondolatok hozzák különösen lázba. A benne lakozó ragyogó vitázó mindig harcrakész.

S bár nevetséges volna Lenint munkaszeretőnek nevezni, az kétségtelen, hogy rendkívül munkabíró. Hajlok arra, hogy szinte fáradhatatlannak mondjam, és ha mégsem teszem, ennek az az oka, hogy tudom: az emberfeletti erőfeszítések az utóbbi időben a hét végére némileg megtörik erejét és pihenésre kényszerítik.

És Lenin igazán tud pihenni. A pihenés számára olyan, mint valami fürdő, semmire sem akar gondolni közben, teljességgel átadja magát a semmittevésnek és, ha csak egy mód van rá, az általa annyira kedvelt vidámságnak és nevetésnek. Ez a magyarázata annak, hogy Lenin röpke pihenés után is újjászületik és felfrissülve veti magát az újabb küzdelmekbe.

Lenin elbűvölő egyéniségének a sziporkázó, kissé naiv jókedvvel párosuló ragyogó elme és a már említett megfeszített akarat a titka. Hatása lenyűgöző – a vonzáskörébe kerülő emberek nemcsak a politikai vezér befolyását érzékelik, hanem szinte beleszeretnek. És ez érvényes a legkülönbözőbb kaliberű és lelkialkatú emberekre – az olyan hatalmas és érzékeny tehetségtől, mint Gorkij, egészen a Penza kormányzóság valamelyik távoli zugából érkező bocskoros muzsikig, a Zinovjevhez hasonló, elsőrangú politikus koponyáktól addig a katonáig vagy matrózig, aki tegnap még a feketeszázasok közé tartozott, ma pedig kész forró fejét is kockára tenni „Iljicsért, a világforradalom vezéréért".

Az „Iljics", ez a családias megszólítás annyira elterjedt,

hogy még olyan emberek is így emlegetik, akik sohasem látták Lenint.

Amikor Lenin sebesülten feküdt és mi halálosan megrémültünk, Trockij fogalmazta meg legjobban az iránta táplált érzéseinket. Trockij, az orosz forradalom másik vezére, aki még a legviharosabb világesemények közepette sem volt hajlamos a szentimentalizmusra, most ezt mondta: „Ha az ember arra gondol, hogy Lenin meg is halhat, egyszeriben egész életünk hiábavalónak tűnik és nem is akaródzik tovább élni."

De térjünk vissza a nagy forradalom előtti Leninhez.

Genfben a „Vperjod", később pedig a „Proletarij" szerkesztőségében dolgoztam együtt Leninnel. Lenin nagyszerű munkatárs volt. Mint már említettem, sokat és könnyen írt, jóindulatú figyelemmel kísérte kollégái munkáját: segített, útmutatást adott és nagyon örült minden tehetségről árulkodó, meggyőző erejű cikknek.

Mi a legjobb viszonyban voltunk. Lenin igen hamar felismerte bennem a szónokot; nem nagyon szeret bókolni, de néhányszor igen elismerően szólt szónoki képességeimről, és ezért azt kérte tőlem, hogy lehetőleg minél gyakrabban szerepeljek. Néhány különösen fontos előadásom előtt mondanivalómat együtt gondoltuk végig.

Genfi életünk első időszakában, 1905 januárja előtt, elsősorban a belső pártharcnak szenteltük magunkat. Meglepett, milyen egykedvűen fogadott mindennemű csatározást, összetűzést, és mennyire nem tulajdonított különösebb jelentőséget annak sem, hogy megnyerjük a külföldi hallgatóságot, amely többségében a mensevikek oldalán állt. Nem vett részt a különböző ünnepélyes vitákon, s engem sem biztatott erre túlságosan. Fontosabbnak tartotta, hogy nagy lélegzetű előadásokat tartsak.

Az ellenfelekkel való személyes kapcsolatában nyoma sem érződött semmiféle haragnak, mindazonáltal félelmetes politikai ellenfél volt; kihasználta az ellentábor tagjainak minden baklövését, s a legkisebb megingás esetén is oppor-

tunizmussal vádolta őket, amiben egyébként volt is igazság, hiszen a mensevikek később maguk csiholtak az akkori szikrából [„Iszkrá"-ból] meglehetősen nagy opportunista tüzet. Nem intrikált, de piszkos eszközök kivételével minden fegyvert bevetett a politikai harcban. Meg kell mondanom: a mensevikek is hasonlóan cselekedtek. A köztünk levő viszony eléggé megromlott, és a politikai ellenfelek közül csak keveseknek sikerült valamennyire is megőrizni személyes, emberi kapcsolataikat. Különösen Dan tüzelte ellenünk a mensevikeket. Dant Lenin sohasem állhatta, Martovot viszont szerette és most is szereti, de olyan politikailag gyenge akaratú embernek tartotta és tartja ma is, akinek a csillogó gondolatok mögött nincs határozott arculata.

A forradalmi események alaposan megváltoztatták a helyzetet. Először is, morális fölénybe kerültünk a mensevikekkel szemben. A mensevikek akkor már egyértelműen ama jelszó felé fordultak, hogy a burzsoáziát előre kell taszigálni és alkotmányra vagy legalább demokratikus köztársaságra kell törekedni. A mensevikek által gyakorlati-forradalminak nevezett álláspontunk magával ragadta még az emigránsok, főként a fiatalok jelentős részét is.

Eleven talajt éreztünk a lábunk alatt. Lenin abban az időben remekelt. Határtalan lelkesedéssel körvonalazta a kérlelhetetlen forradalmi harc perspektíváját és mindenáron szeretett volna hazatérni Oroszországba.

Én azonban éppen akkor betegségem és kimerültségem miatt Olaszországba utaztam, és Leninnel csak az újságról folytatott hivatalos politikai levelezés révén tartottam kapcsolatot.

Ezután már csak Pétervárott találkoztunk újból. Meg kell mondanom, hogy Lenin 1905–1906-os pétervári tevékenységét viszonylag gyengének érzem. Persze ekkor is egy sor kiváló cikket írt, s a párt politikailag legaktívabb részének, a bolsevikoknak a politikai vezetője maradt.

A magam részéről egész idő alatt éber figyelemmel kísértem tevékenységét, ugyanis akkoriban fogtam hozzá, kiváló

forrásművek alapján, Cromwell és Danton életének alapos tanulmányozásához. Megkíséreltem behatolni a forradalmak „vezéreinek" lelkivilágába, és úgy véltem, hogy Lenin, hozzájuk hasonlítva, aligha testesítheti meg az általam elképzelt igazi forradalmár vezért. Úgy tűnt, hogy az emigráns élet kissé szétaprózta, a mensevikekkel folytatott belső pártharc sokkal jobban leköti, mint a monarchia elleni gigantikus harc, hogy sokkal inkább újságíró, mint igazi vezér.

Keserűséggel töltött el a hír, hogy még abban az időben is, amikor Moszkva beleroppant a sikertelen fegyveres felkelésbe, rendületlenül tovább folyt a vita a mensevikekkel; valamiféle határvonalat próbáltak húzni.

Ráadásul Lenin a letartóztatástól tartva, nagyon ritkán szerepelt a nyilvánosság előtt; ha jól emlékszem, egyik alkalommal Karpov néven beszélt, de felismerték és óriási ovációval köszöntötték. Főként háttérbe húzódva, szinte kizárólag csak tollal dolgozott és a pártok vezérkarának különböző gyűlésein lépett fel.

Egyszóval, nekem úgy tűnt, hogy Lenin a külföldön megszokott módon folytatja a harcot, s ez nem volt olyan széles körű, mint amilyen hatalmas méreteket akkor a forradalom öltött. S mivel számomra mégis ő volt a legjelentősebb orosz vezető, félni kezdtem, hogy a forradalomnak nem lesz igazán zseniális vezére.

Noszar-Hrusztaljovról persze nevetséges volt még beszélni is. Valamennyien tisztában voltunk azzal, hogy ennek a váratlanul felbukkant „vezérnek" nincs semmiféle jövője. A legnagyobb hűhó Trockij körül volt, de akkor még mind úgy tekintettünk rá, mint nagyon tehetséges, de kissé teátrális, önelégült néptribunra, és nem tartottuk komoly politikusnak.

Dan és Martov kizárólag a pétervári munkásosztály körében igyekezett harcolni és megint csak ellenünk, bolsevikok ellen.

Ma is az a véleményem, hogy az 1905–1906-os forradalom váratlanul ért bennünket, még nem rendelkeztünk kellő

politikai tapasztalatokkal. A későbbi dumabeli munka, az újabb emigráció reálpolitikusokká érlelt bennünket, átfogó államirányítási kérdésekkel foglalkoztunk, s többé-kevésbé biztosak voltunk abban, hogy ezek a kérdések majd újból napirendre kerülnek. Mindez olyan belső fejlődést eredményezett, hogy amikor a történelem újból szólított bennünket, már egészen másképp láttuk forradalmi feladatainkat. És különösképpen vonatkozik ez Leninre.

Nem találkoztam Leninnel, amikor Finnországban utóvédharcot kellett folytatnia a reakció ellen.

Külföldön találkoztunk újra, a stuttgarti kongresszuson [II. Internacionálé]. Ezen a kongresszuson különösen közel kerültünk egymáshoz. Amellett, hogy állandóan tanácskoznunk kellett – mint már említettem, pártunk megbízásából a kongresszus egyik legfontosabb bizottságában vettem részt –, nagy politikai, mondhatni intim jellegű beszélgetéseket is folytattunk, a nagy szociális forradalom perspektíváit latolgattuk. Lenin sokkal optimistább volt nálam ebben a kérdésben. Én úgy véltem, hogy az események lassúbb kibontakozása várható. Úgy véltem, hogy meg kell majd várni, amíg az ázsiai országok is kapitalizálódnak; hogy a tőkének elég jelentős erőtartalékai vannak még, s legfeljebb öregkorunkban látunk majd igazi szociális forradalmat. Lenint ez a perspektíva őszintén elkeserítette. Ahogy érveimet soroltam, a szomorúság árnyát láttam átsuhanni határozott, okos arcán és megértettem, hogy ez az ember milyen szenvedélyesen szeretné még életében meglátni és nemcsak meglátni, hanem erőteljesen csinálni is a forradalmat. Mégsem állított semmit, egyszerűen csak realista volt, aki belátta, hogy a dolgok egyszer felfelé, másszor lefelé haladnak, és ennek megfelelően viselkedett.

Milyen különös, hogy nem sokkal ezután politikailag eltávolodtunk egymástól és az ellenkező táborba kerültünk. Lenin alkalmazkodott a reakció időszakához, amelyről úgy vélte, hogy hosszan elhúzódik; a dumabeli harc mellett foglalt állást, a mensevikekhez közeledett, míg én,

barátaim, elsősorban Bogdanov hatására, kitartottam a tiszta forradalmi irányvonal mindenáron való folytatása mellett.

Lenin nagyobb politikai érzékenységről tett tanúbizonyságot, s ez egyáltalán nem meglepő. Leninben megvannak a zseniális opportunizmus vonásai, vagyis az olyan opportunizmuséi, amely számol a különös helyzettel és fel tudja ezt használni az általános, mindig forradalmi irányvonal céljaira.

Ez a képesség kétségtelenül megvolt Dantonban is, Cromwellben is.

Meg kell jegyeznem, hogy Lenin nemzetközi kongresszusokon mindig rendkívül félszeg és visszahúzódó volt, talán azért, mert nem bízott eléggé nyelvtudásában, pedig jól beszélt németül és egész ügyesen bánt a franciával és az angollal is. Ennek ellenére kongresszusi felszólalásai csak néhány mondatra korlátozódtak. Azzal bíztuk meg, hogy mondjon nagyobb szabású beszédet a háborúhoz való viszonyról. Itt jegyzem meg, hogy a határozati javaslat kidolgozása során jelentősen eltértünk Bebel határozati javaslatától, s ezt messze balra vittük. Ebben én is aktív részt vállaltam, és a határozatban sok, általam megszövegezett formula is helyet kapott.

Az orosz frakció közös ülésén Plehanov azt követelte, hogy csatlakozzunk Bebel álláspontjához, és ugyanezt sürgette Trockij is, azt mondogatva, hogy a magunk határozati javaslatát csak akkor terjeszthetnénk elő, ha győzők volnánk, egy levert forradalom emigránsaiként viszont szerényeknek kell lennünk. Lenin ezzel egyáltalán nem értett egyet. A téziseket, amelyek jobbára az ő óhajait és az enyémeket fejezték ki, a kérdéssel foglalkozó szekcióban akarta megvédeni, de beszéde előtt néhány órával az egész anyagot átadta Rosa Luxemburgnak. Rosa Luxemburg ragyogó beszédet mondott, s a végén elfogadásra ajánlotta az általunk kidolgozott határozati javaslatot, amely igen komolyan meghatározta a stuttgarti nemzetközi kongresszus végső arculatát.

Nagyon örülök, hogy nem kellett személyes érintkezés révén, mondhatni saját bőrömön tapasztalnom a Leninnel való hosszas politikai vitát.

Nézeteltéréseink idején egyáltalán nem találkoztam vele. Mérhetetlenül felháborított Lenin politikai kíméletlensége, amikor az ellenünk irányult. Ma is úgy gondolom, hogy a bolsevikok és vperjodisták közti ellentét sokban egyszerűen az emigráns életből fakadó félreértésekre és ingerültségre vezethető vissza, kivéve persze az igen komoly filozófiai nézeteltéréseket; politikailag tulajdonképpen nem volt köztünk különbség, ugyanazon politikai gondolkodásnak csupán más-más árnyalatait képviseltük.

Bogdanov akkor annyira feldühödött, hogy Leninnek a forradalomtól való eltávolodását jósolgatta, sőt azt bizonygatta nekem és J. K. Malinovszkaja elvtársnőnek, hogy Lenin elkerülhetetlenül oktobristává[220] válik majd.

Lenin csakugyan oktobrista lett, de mennyire más október volt ez!

Már szóltam arról, hogyan találkoztam Leninnel a koppenhágai kongresszuson. Azt is meg kell említenem, milyen határtalan jóindulattal, igaz barátsággal viseltetett ott irántam. Pedig nagyon jól tudta, hogy politikailag szemben állok vele, de amikor úgy látszott, közös álláspontot alakíthatunk ki, a legnagyobb bizalommal volt hozzám.

Érezni lehetett, mennyire örül, hogy ismét helyreállíthatók a korábbi kapcsolatok, a korábbi egység. Jómagam újból a legforróbb szimpátiát éreztem ez iránt az erős jellemű, ragyogó elméjű, elragadó ember iránt. Sajnos elvtársaim akkor megakadályozták a közeledést, és még nem kevés, keserű összecsapást kellett megérnünk.

Ezek az összeütközések azonban megint nem öltöttek személyes jelleget, mivel Lenin továbbra is Párizsban élt, én meg Olaszországban, később pedig, amikor Párizsba kerültem, Lenin éppen átköltözött a német Svájcba[221].

Zimmerwald idején Lenin álláspontja néhány apróságtól eltekintve már rendkívül közel állt a miénkhez, vagyis a

vperjodistákéhoz. S amikor Zürichben újból találkoztam Leninnel, a talaj már annyira elő volt készítve, hogy ismét régi barátokként és szövetségesekként beszélgettünk, mintha mi sem történt volna.

Az Oroszországba való visszatérésünkkel kapcsolatos események már a mostani forradalom történetéhez tartoznak, így róluk később lesz szó.

E vázlatos képhez csak a következőt szeretném még hozzáfűzni. Nagyon sokszor úgy adódott, hogy együtt kellett dolgoznom Leninnel különböző határozati javaslatok megfogalmazásakor. Ezt a munkát általában közösen végeztük. Lenin ilyenkor szereti a közös munkát. Nemrégiben újból alkalmam volt részt venni ilyen munkában, amikor a VIII. kongresszusnak a parasztkérdéssel foglalkozó határozati javaslatát dolgoztuk ki.

Az ilyen munka során Lenin rendkívül találékony, gyorsan megtalálja a megfelelő szavakat és mondatokat, különböző oldalról vizsgálja, mérlegeli, ha kell, törli őket. Mindenféle külső segítségnek nagyon örül. „Igen, igen, ez az, ezt jól mondta, diktálja csak" – mondta, valahányszor sikerült valamilyen kifejező formulát találnom. Ha valamelyik szót nem érzi egészen odaillőnek, újból elgondolkozik, tekintete a távolba mered, és ízlelgeti a szavakat: „talán jobb lenne így". Az is megesik, hogy az általa a leghatározottabban javasolt fogalmazást visszavonja, nevetve meghallgatva a találó kritikai megjegyzéseket.

Az ilyen munka Lenin elnöklése alatt mindig élénk viták közepette és jó hangulatban folyik. Ilyenkor nemcsak az ő agya dolgozik lázasan, hanem a többieket is a legnagyobb szellemi erőfeszítésre serkenti.

Nem fűzök hozzá semmit e jellemzéshez, ezekhez a visszaemlékezésekhez, mert úgy érzem, Lenin alakját – amennyire tőlem telik – sokkal elevenebben megrajzolhatom majd az 1917–1919-es forradalmi események leírása során.

Velikij perevorot, I. 1919. 58–72.

NÉHÁNY TALÁLKOZÁS GEORGIJ VALENTYINOVICS PLEHANOVVAL

Georgij Valentyinovicsról kevés a személyes emlékem. Ritkán találkoztunk, bár igaz, hogy ezek a találkozások bizonyos jelentőséggel bírtak, ezért szívesen osztom meg emlékeimet.

1893-ban [1895-ben] Oroszországból Zürichbe utaztam, mivel úgy gondoltam, csak külföldön tehetek szert olyan jellegű és mennyiségű tudásra, amelyre feltétlenül szükségem volt. Barátaimtól, Lindforszéktól ajánlólevelet vittem Pavel Boriszovics Akszelrodhoz.

Akszelrod és családja megható vendégszeretettel fogadott. Akkor már többé-kevésbé tudatos marxista voltam és a szociáldemokrata párt tagjának vallottam magam. (18 éves voltam, és már külföldre utazásom előtt két évig agitációs és propagandamunkát végeztem.) Mégis igen sokat köszönhetek Akszelrodnak szocialista műveltségemet illetően, és bármilyen távol kerültünk is később egymástól, nagy hálával sorolom őt legnagyobb hatású tanítóim közé. Akszelrod abban az időben áhítatos tisztelettel és csodálattal tekintett Plehanovra, elragadtatással beszélt róla. Akszelrodnak ez a csodálata és emellett az a nagyszerű benyomás, amelyet a „Nézeteltéréseink"[222] és Plehanov néhány cikke tett rám, nyugtalanító, szinte kínzó kíváncsisággal töltött el, alig vártam, hogy találkozzam ezzel az emberrel, akit aligha tévedve, igen nagyra értékeltem.

Plehanov Genfből végre eljött Zürichbe. Utazásának oka a lengyel szocialisták között a nemzeti kérdésben támadt valamiféle nagy konfliktus volt. A nemzeti színezetű szocialisták élén Zürichben Jodko állt, leendő elvtársaink élén pedig Rosa Luxemburg, a Zürichi Egyetem már akkor is kiemelkedő szerepet játszó hallgatója. Plehanovnak állást

kellett foglalnia a vitában. A vonat valami miatt késett, ezért a sors szeszélye folytán Plehanov első megjelenése kissé teátrálisan alakult számomra. A gyűlés elkezdődött, Jodko meglehetősen unalmas érzelmességgel már félórája védte álláspontját, amikor az „Eintracht" [Egyetértés] német munkásszövetség termébe belépett Plehanov.

Ennek bizony már 28 éve! Plehanov valamivel túl lehetett a harmincon. Karcsú, délceg férfi volt, kifogástalan felöltőben, szép arcának különös bájt kölcsönzött szokatlanul ragyogó szeme és rendkívül sűrű, vastag szemöldöke. Később, a stuttgarti kongresszus idején az egyik újság Plehanovot „Eine Aristokratische Erscheinung"-nak [arisztokratikus jelenségnek] titulálta. S valóban, Plehanov külsejében, kiejtésében, hanghordozásában és egyáltalán egész megjelenésében volt valami világfias: tetőtől talpig úr volt. Ez persze ingerelte a proletár ösztönöket, de ha figyelembe vesszük, hogy ez az úriember igazi forradalmár, a munkásmozgalom barátja és úttörője volt, akkor Plehanov arisztokratizmusa inkább meghatónak és imponálónak tűnik: „Lám, milyen emberek tartanak velünk!"

Nem akarom itt most Plehanovot jellemezni – ez más lapra tartozik –, de futólag annyit megjegyeznék, hogy Plehanov külsejében és magatartásában volt valami, ami akkor bennem, fiatalemberben azt a képzetet ébresztette, hogy valószínűleg ilyen lehetett Herzen is.

Plehanov Akszelrod asztalánál foglalt helyet, ahol én is ültem, de csak néhány szót váltottunk.

Ami magát a felszólalását illeti, némi csalódást keltett bennem, de lehet, hogy ezt csak Rosa borotvaéles és ezüstösen sziporkázó beszéde után éreztem így. Amikor a Rosa beszédét követő tapsvihar elcsendesedett, az öreg, ősz fejével már akkor Ábrahámra emlékeztető Greulich[223] (közbevetőleg szólva, 25 évvel később is majdnem ugyanilyen energikusnak láttam, bár sajnos Plehanovval együtt ő sem tartozott már a szocializmus élcsapatához) a szónoki emelvényhez lépett és különösen ünnepélyes hangon bejelen-

tette: „Most Plehanov elvtárs következik. Franciául beszél, beszédét fordítani fogják, de kérem önöket, barátaim, mégis próbálják megőrizni a csendet és kísérjék figyelemmel mondanivalóját."

Az elnöknek ez az áhítatos csendre intő felhívása és az az óriási ováció, amellyel Georgij Valentyinovicsot fogadták, engem könnyekig meghatott és mint ifjú – ez megbocsátható – rendkívül büszke voltam nagy honfitársamra, de ismétlem, maga a beszéd kissé kiábrándított.

Plehanov politikai megfontolásból középutas álláspontot akart elfoglalni. Neki mint orosznak természetesen nagyon kellemetlen lett volna szembehelyezkednie a lengyel nemzeti érzülettel, de elméletileg teljes mértékben Luxemburg pártján állt. Mindenesetre a sokat tapasztalt békítő szerepét eljátszva nagyon tisztességesen és elegánsan oldotta meg ezt a nehéz feladatot.

Georgij Valentyinovics akkor néhány napig még Zürichben maradt, én pedig természetesen minden lehetőséget megragadtam arra, hogy beszélgessek vele, ezért napokig ültem Akszelrodéknál, azt is megkockáztatva, hogy tapintatlannak tartanak majd.

Sok alkalom kínálkozott a beszélgetésre. Plehanov szeretett beszélgetni. Olvasott fiatalember voltam, nem is egészen ostoba és rendkívül heves. Annak ellenére, hogy áhítattal tekintettem Plehanovra, kakaskodtam, hogy úgy mondjam, ölre mentem vele, különösen különböző filozófiai kérdésekben. Plehanovnak ez tetszett, időnként úgy játszadozott velem, mint a kutya a kölykével, mancsával váratlanul földre teperve, máskor meg megmérgesedett, néha pedig egészen komolyan magyarázgatott.

Plehanov utolérhetetlenül csillogó szellemű, gazdag ismeretekkel rendelkező beszélgetőpartner volt, bármikor képes volt belső erőit könnyedén mozgósítani. „Geistenreich!" [szellemdús] – mondja a német. Plehanov pontosan ilyen volt.

Egyébként meg kell mondanom, hogy a baloldali realiz-

musba, azaz Avenarius empíriokriticizmusának jelentőségébe vetett szilárd hitemet Plehanov sem tudta megingatni, nehezen is tudta volna bírálni, mivel nem vette magának a fáradságot ahhoz, hogy megismerkedjen Avenarius filozófiájával. Néha tréfásan azt mondta: „Beszéljünk inkább Kantról, ha már mindenáron az ismeretelméletben akar lubickolni – ő legalább igazi férfi volt." Elképzelhető, hogy Plehanov képes lett volna valamilyen csapást mérni az empíriokriticizmusra, de azt támadva gyakran a céltól jobbra és balra sújtott, ahogy maga mondogatta: „Szidor mellett a falba." Ezek a beszélgetések mégis óriási hatással voltak rám, mivel a szó végül is a nagy idealistákra, Fichtére, Schellingre és Hegelre terelődött.

Én ekkor már persze tisztában voltam azzal, milyen hatalmas jelentősége van Hegelnek a szocializmus történetében, s mennyire elképzelhetetlen a marxista történetfilozófia helyes, historikus felfogása Hegel alapos ismerete nélkül.

Később Plehanov egyik nyilvános vitánk során megrótt engem azért, hogy nem elég alaposan tanulmányoztam Hegelt. Pedig részben éppen Plehanovnak köszönhetően elég behatóan foglalkoztam vele, bár ezt természetesen Plehanov nélkül is kötelességemnek tartottam volna, mint olyan ember, aki a szocializmus teoretikusának készült. Másképp állt a dolog Fichtével és Schellinggel. Bőven elegendőnek tartottam azt, amit a filozófiatörténet tanulmányozása során róluk megtudtam, úgy véltem, hogy ez már teljesen meghaladott álláspont és nem érdeklődtem különösebben tanításuk iránt. Plehanov viszont engem váratlanul érő lelkesedéssel nyilatkozott róluk, persze anélkül, hogy akár egy pillanatra is olyan eretnekségbe esett volna, mint később Sztruve, kiadva a „Vissza Fichtéhez!" jelszót, de mégis olyan lángoló, mélyértelmű és nagyszerű dicshimnuszt zengett Fichtéről és Schellingről, olyan monumentális képet festett róluk, mint valamilyen határozott világfelfogás és világérzékelés hordozóiról, hogy azon nyomban elrohantam a Zürichi Nemzeti Könyvtárba és beletemetkeztem

a nagy idealisták olvasásába, akik aztán egész világnézetemre és még inkább egész személyiségemre rányomták mély, kitörölhetetlen bélyegüket.

Végtelenül sajnálom, hogy Plehanov csak futólag nyilatkozott a nagy idealistákról. Rendkívül alaposan, sőt csodálatos pontossággal ismerte őket, és nem kevésbé ragyogó könyvet írhatott volna róluk mint a marxizmus materialista előfutárairól. Igaz, általában véve Plehanov kissé bazarovi szelleméhez alighanem mégis közelebb álltak örök barátai, a marxizmus előfutárai: Holbach és Helvétius, mint a nagy idealisták. De nagyot vétkezne Plehanovval szemben az, aki azt gondolná, hogy figyelmen kívül hagyta a marxizmus másik erős gyökerét.

Georgij Valentyinovics azt javasolta, utazzam el hozzá, és ott folytassuk a beszélgetést, de csak jóval később, pontosan nem emlékszem, mikor, talán egy év múlva tudtam Párizsból Genfbe utazni. Nagyszerű napok voltak ezek. Georgij Valentyinovics akkoriban írta előszavát „A Kommunista Párt kiáltványá"-hoz és nagyon érdeklődött a művészetek iránt. Engem a művészet mindig is szenvedélyesen érdekelt. E beszélgetéseink legfőbb témája ezért a felépítménynek a gazdasági alaptól való függése volt, elsősorban a művészet világának a szemszögéből nézve. A Rue de Candole-on levő dolgozószobájában vagy Landolt sörözőjében találkoztunk, ahol a söröskorsók gyakori ürítgetése közben órákat töltöttünk.

Emlékszem, milyen mély benyomást tett rám egy eset. Plehanov föl-alá járkált a dolgozószobájában és valamit magyarázott nekem. Egyszer csak odalépett a szekrényhez, elővett egy nagy albumot, letette elém az asztalra és kinyitotta. Boucher csodálatos, de elég frivol, akkori megítélésem szerint szinte pornográf metszetei voltak. Azonnal ki is jelentettem, hogy íme, ezek a képek az uralkodó osztály forradalom előtti romlásának tipikus jelei.

– Bizonyára – mondta Plehanov rám emelve csillogó szemét –, de nézze csak, milyen nagyszerű képek, micsoda

stílus, mennyi életszerűség, mennyi elegancia, mennyi érzékiség.

Nem részletezem további beszélgetésünket, hiszen az felérne egy kisebbfajta tanulmánnyal a rokokó művészetről. Csak annyit mondhatok, hogy Plehanov nagyjából már előre megsejtette Hausenstein legfontosabb következtetéseit, bár arra nem emlékszem, hogy határozottan megmondta volna, hogy Boucher – bár a császári udvar életét ábrázolta – lényegében a polgári művészet képviselője.

Ami leginkább bámulatba ejtett, az Plehanov esztétikai tehetsége volt, amellyel a művészet világában olyan könnyedén eligazodott. Rendkívül jó, érzésem szerint tévedhetetlen ízlése volt. Azokról a művészeti alkotásokról, amelyek nem nyerték el tetszését, pár szóban olyan gyilkos iróniával tudott ítéletet mondani, hogy lefegyverezte, megbénította azt, aki esetleg nem értett vele egyet. Azokról a művészeti alkotásokról pedig, amelyeket szeretett, olyan találóan, időnként lelkesedéssel tudott beszélni, hogy már ez érthetővé teszi, miért éppen a művészettörténetnek tett Plehanov jelentős szolgálatot. Viszonylag kis terjedelmű, néhány századot átfogó tanulmányai alapvető művekké váltak az ilyen irányú további kutatások számára.

Soha egyetlen könyvből, egyetlen múzeumlátogatásból sem merítettem olyan sokat, nem tanultam annyi hasznos és meghatározó dolgot, mint a Georgij Valentyinoviccsal akkor folytatott beszélgetésekből.

Későbbi találkozásainkra már sajnos kedvezőtlenebb körülmények között, a politika küzdőterén került sor, ahol többé-kevésbé mint ellenfelek kerültünk szembe egymással.

A stuttgarti kongresszuson találkoztunk újból. A bolsevik küldöttség hivatalos megbízásával részt vettem a kongresszus egyik legfontosabb bizottságában, nevezetesen a párt és a szakszervezetek viszonyának meghatározásával foglalkozó bizottságban, ahol Plehanov a mensevikeket képviselte. Először az orosz küldöttségen belül folyt a vita. A mi álláspontunk kapta a szavazatok többségét, mivel az

ingadozók hozzánk csatlakoztak. Természetesen nem arról volt szó, hogy valamiféle személyes győzelmet arattam volna Plehanov fölött. Plehanov ragyogóan védte saját téziseit, csakhogy maguk a tézisek csapnivalóak voltak. Plehanov kitartott amellett, hogy a párt és a szakszervezetek szoros szövetsége végzetes lehet a pártra nézve; hogy a szakszervezetek feladata a dolgozók helyzetének javítása a kapitalista rendszer viszonyai között, a pártnak pedig e rendszer megdöntése. Általában a szakszervezetek függetlensége mellett kardoskodott. Az ellentábor élén a belga de Brouckère állt. De Brouckère akkor igen baloldali és nagyon szimpatikusan gondolkodó szocialista volt, később jócskán eltévelyedett. De Brouckère azt az álláspontot képviselte, hogy a szakszervezeti mozgalomba feltétlenül be kell vinni a munkásosztály megbonthatatlan egységének, a párt vezető szerepének stb. szocialista tudatát. Az általános sztrájk harci eszközként való alkalmazásáról folyó heves vita légkörében akkor mindnyájan hajlottunk korábbi nézeteink felülvizsgálására; mind úgy véltük, hogy a parlamentarizmus egyre kevésbé hatékony fegyver, hogy a párt a szakszervezetek nélkül nem tudja a forradalmat véghezvinni, és hogy a forradalom másnapján a szakszervezetekre óriási feladatok várnak az új világ felépítésében stb. Ezért Plehanov álláspontját, amelynek nemzetközi szinten Guesde volt a legfőbb képviselője, végül a kongresszusi bizottság és maga a kongresszus is elvetette.

Abban az időben megdöbbentett Plehanov felfogásában bizonyos maradiság. Ortodoxiáját első ízben éreztem megkövesedettnek. Akkor alakult ki az a véleményem is, hogy a politika korántsem tartozik Plehanov erős oldalai közé. Ezt különben sejteni lehetett abból, ahogy pártunk két nagy frakciója között furcsa módon csapongott.

Következő találkozásunkra a stockholmi kongresszuson került sor[224]. Plehanov imént említett politikájának jellemzői itt teljes élességükben mutatkoztak meg. Ezen a kongresszuson Plehanov korántsem volt meggyőződéses men-

sevik – részben itt is a békítő szerepét akarta játszani, az egység mellett állt ki (hiszen ez egyesülési kongresszus volt), azt hangoztatta, hogy a forradalom továbbfejlődése esetén a mensevikek csak a bolsevikok körében találnak szövetségeseket stb. Ugyanakkor a bolsevik álláspont határozottsága elriasztotta. Úgy vélte, hogy a bolsevizmus nem ortodox. Valójában akkor a frakciók közötti legfőbb különbség a parasztpolitikában mutatkozott.

A mensevikek a forradalom sémáját így képzelték el: Oroszországban polgári forradalom megy végbe, amely alkotmányos monarchiát, jobb esetben polgári köztársaságot eredményez. A munkásosztálynak támogatnia kell e forradalom főszereplőit: a tőkéseket és ugyanakkor előnyös pozíciókat kell elhódítania tőlük a leendő ellenzéki szerephez, végső soron pedig – a forradalomhoz. A polgári forradalom és a szocialista forradalom között nagy időbeli szakadékot feltételeztek.

Trockij elvtárs azon a véleményen volt, hogy a két forradalom, ha nem is esik egybe, úgy kapcsolódik össze, hogy permanens forradalom adódik[225]. Miután a polgári politikai fordulat révén belépett a forradalmi szakaszba, az emberiség orosz része és vele együtt az egész világ már nem léphet ki ebből a szakaszból a társadalmi forradalom befejezéséig. El kell ismerni, hogy Trockij elvtárs ezeknek a gondolatoknak a megfogalmazásával nagy éleslátásról tett tanúbizonyságot, bár 15 évet tévedett. Egyébként meg kell mondanom: a „Novaja Zsizny" egyik vezércikkében jómagam is egy olyan lehetőség mellett foglaltam állást, hogy a proletariátus megragadja a hatalmat és e mellett saját irányítása alatt fenntartja a szocializmusba gyors ütemben belenövő kapitalizmust. A mai NEP-hez erősen hasonlító képet vázoltam fel akkor, amiért aztán meg is kaptam a magamét L. B. Kraszintól, aki a cikket meggondolatlannak és nem marxistának találta.

A bolsevikok, elsősorban Lenin elvtárs, valóban óvatosak voltak, egyáltalán nem mondták, hogy megkezdtük a szo-

ciális és proletárforradalmat, de úgy vélték, ezt a forradalmat minél tovább kell vinni[226], nem bocsátkozva elméleti találgatásokba és jóslásokba; ezek amúgy sem illettek Vlagyimir Iljics szelleméhez. A gyakorlatban a bolsevikok határozottan haladtak a helyes úton. Ahhoz, hogy plebejus forradalmat vívjunk meg, a nagy francia forradalomhoz hasonló forradalmat a 93-as év meghaladásának a lehetőségével, a burzsoáziával való szövetség semmiképpen sem felelt meg, ezért taktikánk a burzsoáziával való szakítás volt. De egyáltalán nem akartuk elszigetelni a proletariátust; felhívtuk a figyelmét egy roppant feladatra, arra, hogy a parasztságot, elsősorban a szegényparasztságot maga mögé kell felsorakoztatnia. Plehanov ezt képtelen volt megérteni. Leninhez fordulva megjegyezte: Új dalodban egy régi nóta dallamát hallom. Miféle régi nótáét? – Az eszerekét. Plehanov úgy gondolta, hogy a parasztsághoz való közeledésünk az eszerekkel való együtthaladásra késztet bennünket s ezzel elveszítjük tipikusan proletár arculatunkat.

Plehanovnak ezt az értetlenségét nem szabad kézlegyintéssel elintézni, felületesen mindent a túlburjánzó plehanovi ortodoxia szűklátókörűségére és merevségére vezetve vissza. Nagy forradalmunk során talán nem voltunk kénytelenek egy időben a kormányba bevenni az eszereket, ha a baloldaliakat is[227], s ez talán teljesen veszélytelen volt? Talán nem örülünk most, hogy gyermeteg politikájukkal a baloldali eszerek maguk rekesztették ki magukat a kormányból? Azok a szovjethatalom elparasztosodását illető aggodalmak, melyeket időnként Sljapnyikov, Kollontaj[228] és más elvtársak hangoztatnak, indokolatlanok, de mindannyiunk számára világos, hogy milyen talajból táplálkoznak. Most még egyáltalán nem lehet teljes bizonyossággal megmondani, mi lesz a munkás-paraszt kormány eredője, bár minden jel arra mutat, hogy Lenin elvtársnak a pártkongresszuson adott előrejelzése helyesnek bizonyul[229]; az a hatalmas teher, amely a parasztsággal való összefogás után ránk nehezedik, lelassítja mozgásunkat, de a nehézség erősíti elszánt-

ságunkat, és nem térít el bennünket a kommunizmus irányától.

De mindez később vált világossá. Akkor egy dolog volt világos: a munkás-paraszt forradalom proletárforradalom, a polgári-munkás forradalom pedig a munkásosztály elárulása. Számunkra ez világos volt, de Plehanov számára nem volt az. Emlékszem, Plehanov egyik rendkívül harapós beszéde alatt a mellettem ülő Alekszinszkij, aki akkoriban szélsőséges bolsevik volt, majdnem ököllel támadt rá, de a szintén eléggé temperamentumos Szedoj elvtárs még időben visszarántotta.

Lám! S mindez később az Alekszinszkij és Plehanov között létrejött gyászos szövetséggel végződött!

A stockholmi kongresszuson felszólaltam Plehanov ellen. Ellenvetésem főként az ő és a másik ortodox, Kautsky nézeteinek szembeállítására irányult. Ez könnyen ment, mivel Kautsky akkor „Az orosz forradalom mozgatóereje" című brosúrájában a mi felfogásunk szellemében nyilatkozott. Ám Plehanov főleg azért haragudott meg, mert blanquizmust felrovó vádjaira azt válaszoltam, hogy a forradalom aktív előkészítésének és irányításának gyakorlatára vonatkozó elképzeléseit minden jel szerint az „Angot asszony leánya" című operettből merítette. Az ezt követő vitában Plehanov mindenféle haragos kifejezést vágott a fejemhez[230].

Ismét eltelt néhány év, és a koppenhágai nemzetközi kongresszuson találkoztunk újból, most már az után, hogy az első orosz forradalomhoz fűzött reményeink füstbe mentek. A koppenhágai kongresszuson a „Vperjod"-csoport képviseletében tanácskozási joggal vettem részt, de gyakorlatilag a bolsevikokkal működtem együtt, és mondhatni befogadtak maguk közé, ráadásul azzal is megbíztak, hogy megint csak az egyik legfontosabb, a szövetkezeti kérdéssel foglalkozó bizottságban képviseljem őket. Itt megismétlődtek a korábbi események. Plehanov a párt és a szövetkezetek szigorú elkülönítésének a híve volt, elsősorban azért, mert félt a szatócsszellem ragályától.

Meg kell mondanom, hogy Plehanov a koppenhágai kongresszuson sokkal közelebb állt a bolsevikokhoz, mint a mensevikekhez. Amennyire emlékszem, Vlagyimir Iljicset akkor nem érdekelte túlzottan a szövetkezeti kérdés, de az orosz küldöttség mégis meghallgatta referátumomat és Plehanov ellenvetéseit. Nézeteltéréseink nagyjából ugyanazok voltak, mint Stuttgartban a szakszervezeti kérdésben. Ám Plehanov ezúttal kevésbé mélyedt el a témában, így nem is kellett vele különösebben vitatkoznom.

Szembenállásunk ellenére mégis valahogy nagyon jó személyes kapcsolat alakult ki köztünk. Néhányszor meghívott magához; együtt mentünk haza az ülésekről, és ő szívesen osztotta meg velem a tanácskozásokról alkotott, szinte irodalmi jellegű benyomásait. Plehanov ekkor már eléggé idős és beteg, súlyos beteg volt, úgyhogy mindnyájan aggódtunk érte. Azonban megőrizte ragyogó éleselméjűségét, s jobbra-balra csodálatos jellemzéseket osztogatott, ráadásul érződött nála az erős részrehajlás is. Főleg a régi gárdát kedvelte. Különösen meleg hangon és érzékletesen beszélt Guesde-ről és az akkor már elhunyt Lafargue-ról[231]. Szóba hoztam Lenint is. Plehanov azonban hallgatásba burkolózott, és rajongásomra nem is annyira kitérően, mint inkább együttérzően válaszolt, de határozatlanul. Emlékszem, Vandervelde egyik beszéde alatt Plehanov hozzám fordulva megjegyezte: „Hát nem olyan, mint valami protodiakónus?" Ez a kifejezés annyira megragadott, hogy a fennkölt papi igehirdetés és a neves belga szónoki hevülete mindmáig eggyémosódik nálam. Arra is emlékszem, menynyire meglepett, amikor Bebel beszéde alatt szobrászi találékonysággal megjegyezte: „Nézze csak, az öregnek pontosan olyan a feje, mint Démoszthenészé." Azonnal felrémlett bennem Démoszthenész ismert antik portréja, és magam is meglepődtem a hasonlatosságon.

A koppenhágai kongresszus után beszámolót kellett tartanom róla Genfben, s opponensem Plehanov volt. Volt még néhány vita, olykor filozófiai jellegű (pl. Gyeborin elő-

adása alkalmából), amelyen találkoztam Plehanovval. Borzasztóan szerettem vitatkozni vele, bár ezek a viták rendkívül nehezek voltak, de erről most nem beszélnék bővebben, mert lehet, hogy túl egyoldalú lennék.

A forradalomtól való elfordulása, azaz szociálpatriótává válása után egyszer sem találkoztam Plehanovval.

Ismétlem, itt nem Plehanov emberi, gondolkodói vagy politikusi portréját kívántam megrajzolni, csupán személyes emlékeim alapján kívántam némileg hozzájárulni a vele foglalkozó irodalomhoz. Emlékképeim talán kissé szubjektívak, de az ember nem tud másképp írni – fogadja őket az olvasó ezzel a szubjektív árnyalattal együtt. Ilyen nagy formátumú személyiséget egyetlen ember nem is képes objektíven ábrázolni. A vélemények sokaságából rajzolódik ki végül ennek a monumentális embernek az alakja. De egyet mondhatok: annak ellenére, hogy gyakran ellenfelekként álltunk szemben, s az esetek többségében negatívan és dühösen nyilatkozott rólam a sajtóban, bennem Plehanov mégis ragyogó emlékként él, egyszerűen jólesik felidézni csillogó szemét, bámulatra méltó találékonyságát, szellemének nagyságát, vagy ahogy ezt Lenin kifejezte, az agy fizikai erejét, a nagy demokrata arisztokratikus homlokát. Végül még a legnagyobb nézeteltérések is történelmi érdekességekké válnak, kihullanak a mérleg serpenyőjéből, Plehanov nagyszerű tulajdonságai viszont örökre megmaradnak.

Az orosz irodalomban Plehanov Herzenhez áll legközelebb. A szocializmus történetében pedig ahhoz a csillagképhez tartozik – Kautsky, Lafargue, Guesde, Bebel és az idősebb Liebknecht társaságában –, amely sugárzóan veszi körül a két központi égitestet, Plehanov félisteneit, akikről ő, az erős, okos, éleslátó, büszke ember is mindig csak a tanítvány hangján beszélt: Marxot és Engelst.

„Pod Znamenyem Marxizma", 1922. № 5–6.

Mint már említettem, első alkalommal Martovról mint a Lenin, Martov, Potreszov hármas elválaszthatatlan tagjáról hallottam.

Ez volt az a három szociáldemokrata, aki felfrissítette a külföldi szociáldemokrata vezérkart, létrehozta és fenntartotta az „Iszkrá"-t.

Amikor Genfbe utaztam, hogy bekapcsolódjak a bolsevikok központi szerkesztőségének munkájába, útközben megálltam Párizsban, ott találkoztam távoli rokonommal, O. N. Csernoszvitovával, aki jól ismerte Martovot. Nagy lelkesedéssel beszélt róla mint olyan emberről, akinek bámulatra méltóan széles az érdeklődési köre.

„Biztos vagyok benne – mondta nekem –, hogy nagyon jól meg fogják egymást érteni Martovval, egyáltalán nem hasonlít a többi szociáldemokratához, akik mind szűklátókörűek és fanatikusok. Martov széles látókörű és rugalmas elme, semmi sem idegen tőle, ami emberi." Ez a jellemzés igazi szimpátiát ébresztett bennem Martov iránt. Ám akkor politikai választóvonal húzódott már köztünk. Martovval való találkozásom nem is lehetett volna szerencsétlenebb. Egyik előadásomon a mensevik elvtársak kisebbfajta botrányt csaptak, kiabáltak, zúgolódtak, megpróbálták félbeszakítani a gyűlést. Ekkor éles szóváltásra került sor feleségem és Martov között, s ebbe Ljadov, majd én is bekapcsolódtunk, és elég gorombán odamondogattunk egymásnak.

Ettől a kellemetlen összetűzéstől eltekintve, sohasem voltunk túlságosan ellenséges viszonyban. Svájci tartózkodásom alatt ritkán találkoztunk, a bolsevikok és a mensevikek általában nem érintkeztek egymással. Mondhatni csak a csatamezőn, vagyis gyűléseken és vitákon találkoztunk, de

azért persze állandóan hallottunk egymásról. Martovot szimpatikus, bohém alaknak tartottam, aki külsőre örök diák maradt. A kávéházak törzsvendége volt, a komfort minden formáját megvető, könyveket búvó, állandóan vitatkozó csodabogár.

Martovról alkotott elképzeléseim, legalábbis ami a külső tulajdonságait illeti, teljes mértékben beigazolódtak, amikor közelebbről megismertem. Martov szónoki és írói képességeit többé-kevésbé Svájcban is meg tudtam ítélni.

Martov előadásmódját unalmasnak érezhette az ember, hangja erőtlen volt, a mondatok, szavak végét furcsán elharapta, s egész törékeny alakja, óriási orráról kissé lecsúszott csíptetőjével annyira tipikus értelmiségi és teoretikus volt, hogy néptribuni gyújtó hatásról az ő esetében szó sem lehetett. Amikor nagyon kimerült volt, az is előfordult, hogy a hangját alig lehetett hallani, s előadása unalomba fulladt. Ráadásul ritkán tudta mondanivalóját rövidre fogni, ahogy mondani szokták, gyökeret eresztett a katedrán. Emiatt beszédei olykor szürkéknek és egyhangúaknak tűntek, bár sosem hiányzott belőlük a magvas mondanivaló.

Aki Martov gondolatmenetét követte, még a legunalmasabb előadásból is meríthetett egyet-mást. De vannak rendkívül jó pillanatai is. Leginkább a közvetlen vita hozza lázba, s ezért az előadását követő vitákban, zárszavaiban van igazán elemében, amikor improvizálva visszavág ellenfeleinek. Sok olyan kiváló szónokot ismerek, aki a vitazáró válaszaiban különösen veszélyes. Plehanov is csípős és ragyogó vitázó volt, nem vetette meg az utolsó szó előnyeit, azt, hogy erre már nem lehet felelni. Vlagyimir Iljics összefoglalásaiban minden ellenvetést olyan megvetően semmisít meg, mintha valami apróságot söpörne félre, de ebben a tekintetben aligha tesz túl bárki is Martovon. Ha az utolsó szó Martové, az ember nem érezheti magát biztonságban, akármennyire hisz is ügye igazában, akármilyen kiválóan készült is fel.

Az utolsó szó mindig új életet önt Martovba, árad belőle

az irónia, éles eszével szellemesen sziporkázik, ízekre szed mindent, amit az ellenfél mondott, és kihasznál minden baklövést, apró botlást. Nagyszerű elemző, és ha a páncélingeden van egy kis lyuk, biztos lehetsz abban, hogy Martov tőre éppen oda sújt.

Ilyenkor szónokként is rendkívül felélénkül, megnevetteti a hallgatóságot, vagy méltatlankodó zúgolódást vált ki. Ez történik vele akkor is, amikor olyan témáról van szó, amely különösen izgatja; ez gyakran megesett forradalmunk tragikus napjaiban. A Petrográdi Szovjetben, a mensevik korszakban, a mensevikeknek és általában a szovjet küldötteinek tanácskozásain mondott néhány beszéde, amely főként a jobboldal ellen irányult, valóban nagyszerű volt, nemcsak tartalmát tekintve, hanem a belőle áradó felháborodott pátosz s őszinte forradalmiság miatt is. Emlékszem, amikor Ceretelivel szemben védelmébe vette Grimmet[232], még Trockijt is hangos helyeslésre késztette: „Éljen Martov, a becsületes forradalmár!"

Olyan emberekről szólva, mint Lenin, Trockij, Zinovjev, okvetlenül meg kell jegyeznünk, hogy szónokként nagyobb hatásúak, mint íróként, bár mindhárman a toll nagymesterei, Martovnál ez pont fordítva van. Szónokként csak akkor arat időnként sikert, amikor elemében van, és a „közvetlen előadásmód" feltárja beszédének képi erejét és gondolatgazdagságát. Cikkeiben mindez előtérbe kerül. Írói stílusa rendkívül letisztult. Nem szereti írásait töltelékszavakkal, elmésségekkel teletűzdelni, különböző figurákkal és képekkel felcicomázni. Ebben az értelemben Martovnál az egyes oldalak nem csillognak, mert nincsenek feldíszítve. Ugyanakkor hiányzik belőlük az a különös, kissé elnagyolt egyszerűség, a gondolat vulgarizálása nélküli sajátos formai egyszerűsítés, amely az igazi népvezér, Lenin erőssége. Martov kissé színtelen nyelven ír, de őszinte indulatoktól fűtött gondolatai olyan megkapóan rendeződnek el, mint egy görög khitón finom redői. És ez a logikai felépítésében elegánsan arányos gondolat kerül előtérbe. Valójában nem

is az író, hanem a gondolkodó Martov kápráztat el bennünket, és emellett nem kerüli el figyelmünket, hogy Martov tulajdonképpen nem képes nagy gondolatokat szülni. Martovot mint gondolkodót egyszerűen lehetetlen egy sorba állítani mondjuk akár Kautskyval is – Marxról már nem is beszélve.

A forradalmi taktika területén Lenin küklopszi fegyverzete nagyságával agyonnyomja Martov remekül kiagyalt konstrukcióit. Nem jelszavai erejéről, nem is forradalmi lendületéről van itt szó, hanem arról a rendkívüli aprólékosságról, amellyel mindent nagyító alá vesz, hogy pontosan ki tudja fejteni gondolatait. Martov elméje csiszolt, taktikai vagy politikai jellegű konstrukciói mindig tökéletesen befejezettek, kidolgozásával teljesen világossá teszi a kiválasztott témát.

Martov politikai premisszái természetesen helytelenek. Nem rendelkezik a politikai vezér számára elengedhetetlen temperamentummal, bátorsággal, széles látókörrel. Elvész a mellékes apróságokban, ezért aztán már jó előre óvatoskodik és fontolgat, ez pedig bátortalanságot szül és megmérgezi a forradalmár lelkét, egyeseket elviselhetetlenül korlátolttá, kispolgárivá, másokat szobatudóssá tesz. Martovra kétségtelenül jellemzőek a szobatudós politikus vonásai. Egyedülálló politikai tehetségét és meggyőző erejű publicisztikáját többnyire nem a saját gondolatai szolgálatába állítja. Martov nagyszerű ideológiai szabómester, kiváló ízléssel méretre szabja és varrja azoknak a jelszavaknak az ideológiai köntösét, amelyeket a határozottabb mensevikek az ő háta mögött megfogalmaztak. Hiszen a határozatlansághoz is kell bizonyos határozottság. Az igazi, tipikus mensevikek politikai határozatlansága nem egyéni jellemfogyatékosságból fakad – személy szerint lehetnek nagyon bátrak és határozottak is –, hanem a közbülső csoportok osztályérdekeiből. A közbülső rétegek lényegüknél fogva határozatlanok, történelmi szerepük a kibékíthetetlen osztályok között húzódó középútra löki őket. Ezért van az,

hogy állásfoglalásukból hiányzik mindennemű hősiesség. Néha azonban ezek az emberek nagy határozottsággal valósítják meg kompromisszumaikat, és mivel forradalmi időszakban ők jelentik a felettébb ravasz és még befolyásos kiváltságosok számára az utolsó reménysugarat, ezért előfordul, hogy osztályuk félelenségeinek Noske-féle[233], erőskezű kiszolgálóivá válnak baloldali testvéreik eltiprásában, miközben saját baloldaliságuk forradalmi frázisokba fullad, amelyekkel leplezik a néha hóhérmunkává fajuló tevékenységüket. Martov ilyen szerepre nem képes, de a stílusára annyira jellemző hímezés-hámozás, a részletekre figyelő észjárása, melynél fogva nem tudja elviselni azokat a durva és éles határvonalakat, amelyeket a forradalmi szenvedély húz meg minden szabályosan megszerkesztett vonalon keresztül – mindez a legkevésbé sem teszi alkalmassá arra, hogy az igazi forradalmárok titáni táborában tevékenykedjen.

Természetének ezek a sajátosságai feltartóztathatatlanul sodorják az opportunisták táborába – még ha néha kapálózik is ez ellen –, ahol az ő szabás-varrás művészete arra szolgál, hogy mindenféle Liberdanok [Liber+Dan] zavaros agyszüleményeit díszes köntösbe öltöztesse.

Alapvetően demokratikus természetére hallgatva, hányszor jutott el már majdnem odáig, hogy szövetséget kössön a baloldali szociáldemokratákkal, de az, amit ő durvaságnak nevez, mindannyiszor eltántorította tőlünk, elriasztotta a lendület, amely másokat igazi elégedettséggel és gyönyörűséggel tölt el, mert az elemi erejű fordulat természetes velejárójának tartják, amely mindamellett Martov szellemével nem fér össze.

És Martov újra a Liberdan-féle mocsárba süllyedt, s kifinomult szelleme lidércfényként ragyog e mocsár fölött.

Az első forradalom idején Martov semmiben sem tagadta meg magát; teljesen felszínre kerültek azok a tulajdonságai, amelyeket itt vázolni próbáltam.

Nem mondhatnám, hogy a néptömegek és a kormányzat

ezen első összeütközése idején kiemelkedő szerepet játszott volna mint igazi politikai vezér, ugyanakkor továbbra is nagyszerű elemző újságíró, vitázó, párton belüli taktikus volt.

Az újabb emigráció fölöttébb lesújtotta Martovot, ingadozásai talán sohasem voltak annyira szembeötlők és bizonyára kínzóak is, mint akkor. A mensevizmus jobbszárnya gyors bomlásnak indult, az úgynevezett likvidátorság felé hajlott. Martov nem akart részt venni a forradalmi szellem kispolgári lezüllesztésében. A likvidátorok azonban Danba kapaszkodtak, Dan pedig Martovba, és ahogy ez már lenni szokott, a súlyos mensevik slepp ismét a mélybe rántotta Martovot. Volt olyan pillanat, amikor Trockij és Innokentyij biztatására, akik a szélsőjobbal és a szélsőballal szemben egy erős centrum létrehozásáról ábrándoztak, már hajlott volna a Leninnel való szövetségre.

Ezt a centrista irányvonalat, mint ismeretes, Plehanov is erőteljesen támogatta. Az idill azonban nem tartott sokáig, Martovban ismét felülkerekedett jobboldalisága, és elölről kezdődött a viszálykodás a bolsevikok és a mensevikek között.

Martov akkor Párizsban élt. Azt mesélték nekem, hogy kissé le is csúszott, állandóan fenyegette az emigránsokat, politikája túlságosan kicsinyes, civakodó jelleget öltött, bohémsága és a kávéházi élet pedig lelkierejének hanyatlásával fenyegetett. Mégis, amikor kitört a háború, Martov nemcsak hogy magához tért, hanem az első perctől határozott álláspontot foglalt el.

Nem kétséges, hogy a II. Internacionálé internacionalista szárnya Martovnak köszönheti egyik-másik sikerét. Martov beszédeivel, cikkeivel, befolyásával és kapcsolataival erőteljesen támogatta az internacionalistákat és majdnem az összes emigráns menseviket (a plehanovistákat kivéve, akik addig baloldalinak számítottak, de ekkor azonnal az antantimperializmus mellé álltak) átállította Zimmerwald és Kienthal táborába. Igaz, Zimmerwaldban Martov centrista

álláspontot foglalt el, és eléggé határozottan szembefordult Leninnel s Zinovjevvel.

Mindazonáltal a mi emberünk lett, s íme akkor újra megmutatkozott Martov végzetes ingadozása. Erről már eleget írtam, és nem akarom itt újból elismételni. Világosan látta a szocialisták honvédő magatartásának egész szörnyűségét, mégis reménykedett abban, hogy meg tudja nyerni a honvédőket, és nem tudta magát elszánni, hogy megszakítsa velük a szervezeti kapcsolatokat. Ez politikailag megölte, erkölcsi-politikai szempontból elveszett emberré vált, pedig a kommunista párt jobboldali csoportjának igazán ragyogó vezetője és lelke lehetett volna, ha akkor a vízválasztó bal oldalán fejti ki tevékenységét.

A forradalom kezdetén, Trockijnak Oroszországba való hazatérése után, májusban, júniusban, Lenin a Martovval való szövetségről ábrándozott, nagyon jól tudta, milyen sok előny származna ebből, de Martov ingadozása, amely mindig inkább a jobboldal felé húzta, már Párizsban előre eldöntötte sorsát: hogy sem itt, sem ott ne ismerjék el, hogy örökké egyfajta, hol harapósabb, hol fennköltebb, de mindig erőtlen ellenzék szerepében vegetáljon.

Ezzel Martov saját magát színtelenítette el, politikai képességeihez mérten sokkal szürkébb szereplőként vonul be a történelembe.

Martovval 1915–1916-ban Svájcban kerültem szorosabb kapcsolatba. Közeli szomszédok voltunk, Martov gyakran vendégeskedett Krisztyi barátoméknál, és ilyenkor sokat beszélgettünk, nemcsak politikai kérdésekről, amelyeken mindig összevesztünk, hanem irodalmi és általában kulturális témákról is. Meggyőződhettem arról, hogy Martovnak milyen jó az ízlése és milyen széles körű az életfelfogása. Mégis meg kell mondanom, hogy már akkor is sokkal egysíkúbb volt, mint gondoltam. Hiányzott belőle a művészetek iránti lángoló lelkesedés, a mély filozófiai érdeklődés. Mindent olvasott, mindenről tudott valami érdekeset, okosat és időnként újat is mondani, de mindezt valahogy gépiesen

csinálta, a lelkét nem adta bele – ha ilyenkor előkerült valahonnan egy újság, félbeszakított minden beszélgetést és azonnal az újságba temetkezett, s még ha valaki éppen hangosan felolvasott valami olyat, amit ő is kedvelt, rendületlenül tovább búj ta az újságját. Érdeklődését igazán csak a politikai és különösen a szűkebb, párton belüli politikai kérdések körüli beszélgetések kötötték le.

Ugyanakkor nem hallgathatom el, hogy személyes kapcsolataiban Martovnak számos elbűvölő vonása mutatkozik meg. Rendkívül megkapó mély intellektualitása, közvetlensége, őszintesége; ezért mindenki nagyra értékeli a vele kialakult közvetlen emberi kapcsolatát, s a politikai kérdésekben egyébként semleges emberek is mindig nagy tisztelettel és szimpátiával viseltetnek iránta. Politikai szövetségesei pedig, ha nem is táplálnak iránta olyan meleg érzéseket, mint Lenin iránt, mindenkor őszinte szeretettel és sajátos tisztelettel veszik körül.

Emlékeimet felidézve, ismét csak azt mondhatom: mélységes sajnálattal állapítom meg, hogy ez a nagyszerű ember és kiváló koponya tizedakkora szerepet sem játszott – igaz, a saját lelki alkatából eredő okok miatt –, mint amekkorát játszhatott volna.

S a jövő? Minek találgassunk. Ha a kommunista rendszer győz és megerősödik, lehet, hogy Martov a jobboldali lojális ellenzék szerepét vállalja, s ezáltal az új világ egyik alkotó elméjévé válik, amit természetesen szívből kívánok neki. Ha pedig a kommunizmus győzelméig még megszakítások, szünetek következnek, akkor Martov vagy elpusztul, mivel túlságosan becsületes, semhogy hallgasson reakciós időkben, vagy reménytelenül tévelyeg majd a forradalom hátsó udvarában, mint most.

Velikij perevorot, I. 1919. 92–99.

Trockij váratlanul és azonnal feltűnést keltve robbant be pártunk életébe. Úgy hallottam, hogy ő is – hozzám hasonlóan – már gimnazista korában kapcsolódott be a szociáldemokrata mozgalomba, s talán tizennyolc éves sem volt még, amikor száműzték[234].

Ez persze jóval később történt, mint az én életem első forradalmi eseményei, mivel Trockij 5–6 évvel fiatalabb nálam. Ha jól tudom, a száműzetésből megszökött. Mindenesetre először akkor kezdtek beszélni róla, amikor megjelent a párt II. kongresszusán, azon a kongresszuson, amelyen bekövetkezett a szakadás. A külföldi közönséget szemmel láthatóan lenyűgözte ékesszólásával, fiatal korára rácáfoló nagy műveltségével és magabiztosságával. Azt az anekdotát mesélték – valószínűleg nem igaz, de jellemző –, hogy Vera Ivanovna Zaszulics Trockijjal való megismerkedése után a maga fesztelen módján Plehanov jelenlétében így kiáltott fel: „Ez a fiatalember igazi zseni!" Plehanov pedig erről a gyűlésről távozva azt mondta valakinek: „Ezt sosem bocsátom meg Trockijnak." Plehanov valóban az első perctől fogva gyűlölte Trockijt, de bizonyára nem azért, mert a jóságos Vera Zaszulics zsenit látott benne, hanem mert Trockij a II. kongresszuson szokatlan hévvel esett neki és eléggé tiszteletlenül nyilatkozott róla.[235] Plehanov abban az időben kikezdhetetlen nagyságnak tartotta magát szociáldemokrata körökben; viták során még kívülállók is tisztelettel voltak iránta, így a Trockijéhoz hasonló rakoncátlan viselkedés óhatatlanul kihozta a sodrából. Egyébként Trockijt akkoriban talán túlzott ifjonti hév jellemezte. Az igazat megvallva, fiatalsága miatt nem vették túl komolyan, de

mindenki elismerte kimagasló szónoki képességeit, és persze érződött, hogy nem holmi szürke veréb, hanem sasfiók.

Én viszonylag későn ismerkedtem meg vele, nevezetesen 1905-ben, a januári események után. Akkoriban, nem emlékszem már, honnan, eljött Genfbe, s együtt kellett fellépnünk egy gyűlésen, amelyet e tragikus események kapcsán rendeztek. Trockij, tőlünk eltérően, rendkívül elegáns és nagyon jó megjelenésű férfi volt. Ez az elegancia és különösen fölényes, kissé lezser modora nem volt ínyemre. Nem néztem jó szemmel ezt a lábait keresztbe vető, ceruzával jegyzetelgető ficsúrt. A gyűlésen azonban nagyon jól beszélt. Beszédet mondott még egy nemzetközi nagygyűlésen is, ahol én életemben először szólaltam fel franciául, ő meg németül; az idegen nyelv mindkettőnknek nehézséget okozott, de valahogy csak elboldogultunk. Aztán, emlékszem, mindkettőnket beválasztottak valamilyen közös pénzek elosztására alakult bizottságba – engem a bolsevikok, őt a mensevikek részéről –, s ott Trockij ridegen és fennhéjázóan viselkedett. Már nem is láttam többet, míg az első forradalom után vissza nem tértem Oroszországba. A forradalom alatt is ritkán találkoztunk: távol tartotta magát nemcsak tőlünk, hanem a mensevikektől is. Elsősorban a Munkásküldöttek Szovjetjében dolgozott, s Parvusszal együtt külön csoportot alkotott, amely egy nagyon harcias, jól szerkesztett, olcsó kis újságot adott ki[236]. Emlékszem, valaki Lenin jelenlétében kijelentette: „Hrusztaljov csillaga leáldozóban van, most Trockij a Szovjet erős embere." Lenin mintha egy pillanatig elkomorult volna, majd azt mondta: „Na és, Trockij ezt fáradhatatlan munkával és ragyogó agitációval érte el."

A mensevikek közül akkor Trockij állt hozzánk a legközelebb, de arra nem emlékszem, hogy részt vett-e akár csak egyszer is a megegyezés céljából köztünk és a mensevikek között folyó eléggé hosszadalmas tárgyalásokon. A stockholmi kongresszus idején már ült.

Letartóztatásakor már nagy népszerűségnek örvendett a pétervári proletariátus körében, és ezt a népszerűséget to-

vább növelte a bíróság előtt tanúsított rendkívül hatásos és hősies viselkedése. Meg kell mondanom, hogy 1905–1906-ban Trockij fiatalsága ellenére a legfelkészültebbnek bizonyult valamennyi szociáldemokrata vezér közül, s a többieknél jobban érezte, mi is széles értelemben a politikai harc, rajta érződött a legkevésbé az emigráns beszűkülés, amely – mint már említettem – akkoriban még Lenint is gátolta. Hatalmas népszerűséget hozott neki a forradalom, míg sem Leninnek, sem Martovnak lényegében nem hozott semmit. Plehanovnak pedig igen sokat ártottak a magatartásában megnyilvánuló félkadet törekvések. Trockij akkor került az első sorokba.

Második emigrációja alatt Trockij Bécsben telepedett le, ezért csak nagyon ritkán találkoztunk.

Említettem már, milyen szerepet játszott Stuttgartban, szerényen viselkedett és minket is erre ösztökélt, mert úgy látta, mindnyájan vert helyzetben vagyunk és ezért nem imponálhatunk a kongresszusnak[237].

Ezt követően Trockij a békülékeny irányzatért és a pártegység eszméjéért lelkesedett. Mindenkinél többet buzgólkodott ebben az irányban a különböző plenáris üléseken és újságját, a „Pravdá"-t meg csoportját éppen ennek a munkának, a párt teljesen reménytelen egyesítésének szolgálatába állította.

Az egyetlen eredménye ezen a téren az a plénum volt, amelyen eltávolították a pártból a likvidátorokat, majdnem eltávolították a vperjodistákat és bizonyos időre lazán összeférceltek a leninistákat és a martovistákat. Ez a KB mellesleg, Trockij állandó szemmel tartása végett oda küldte mellé Kamenyev elvtársat (aki egyébként a sógora), de Trockij és Kamenyev között olyan viharos szakításra került sor, hogy Kamenyev igen hamar visszatért Párizsba. Itt rögtön megjegyezném, hogy Trockijnak nemhogy a pártot, de még egy kis csoportot sem sikerült kellően megszerveznie. Soha nem voltak közvetlen hívei, s ha imponált a pártban, azt kizárólag személyes hatásának köszönhette. A mensevi-

kek, mivel sehogy sem tudott beilleszkedni közéjük, valamiféle gyakorló anarchistának tekintették és fölöttébb haragudtak rá, a bolsevikokhoz való komoly közeledéséről pedig akkoriban szó sem lehetett. Trockij a martovistákhoz állt a legközelebb, és ez így is maradt egész idő alatt.

Trockijt bizonyos fokig magányosságra ítélte roppant hatalomvágya, az, hogy nem tudott vagy nem akart kedves és figyelmes lenni az emberekhez, hogy hiányzott belőle az a varázs, amely Leninből áradt. Gondoljuk csak meg: az a kevés személyes barátja is, természetesen csak politikai szféráról beszélek, esküdt ellenségévé vált; ez történt például Szemkovszkijjal, aki a jobbkeze volt, később pedig alighanem legkedvesebb tanítványával, Szkobelevvel[238] is.

Politikai csoportokban való munkálkodásra Trockij kevéssé volt alkalmas[239], de a történelmi események sodrában, ahol az ilyen személyes szervezeti kapcsolatok egyáltalán nem fontosak, előtérbe kerültek Trockij előnyös tulajdonságai.

A magam részéről a koppenhágai kongresszus idején kerültem közelebbi kapcsolatba Trockijjal. Odaérkezése után valamiért szükségesnek tartotta, hogy a „Vorwärts"-ben egy cikket jelentessen meg, amelyben válogatás nélkül lepocskondiázta az egész orosz képviseletet, kijelentve, hogy lényegében az emigráción kívül nem képvisel senkit[240]. Ez a mensevikeket is, a bolsevikokat is felbőszítette. Plehanov, aki gyűlölte Trockijt, kihasználta az alkalmat és valami bíróságfélét rendezett Trockij ügyében. Mivel ezt igazságtalannak tartottam, elég határozottan kiálltam Trockij mellett és általában (Rjazanovval együtt) hozzájárultam ahhoz, hogy Plehanov terve meghiúsult... Részben ezért, részben talán inkább a véletlen folytán, a kongresszus idején gyakran találkoztam Trockijjal: együtt pihentünk, sokat beszélgettünk mindenféléről, de elsősorban politikai kérdésekről, és elég jó viszonyban váltunk el.

A koppenhágai kongresszus után hamarosan megszerveztük második pártiskolánkat Bolognában, s oda meghívtuk

Trockijt, hogy gyakorlati foglalkozásokon avassa be a hallgatókat az újságírásba, és előadás-sorozatot tartson, ha jól emlékszem, a német és az osztrák szociáldemokrácia parlamenti gyakorlatáról, és úgy rémlik, az oroszországi szociáldemokrata párt történetéről. Trockij szívesen eleget tett a meghívásnak és majdnem egy hónapot töltött Bolognában. Igaz, ez alatt az idő alatt a saját irányvonalát követte, és megpróbálta hallgatóinkat szélsőbaloldali álláspontjuktól eltéríteni a középutas és békülékeny szemlélet felé, amelyet ő mindamellett nagyon is baloldalinak tartott. Ez a politikai játéka sikertelen maradt ugyan, rendkívül eredeti előadásai viszont nagyon tetszettek a hallgatóknak és ott-tartózkodása egész ideje alatt sziporkázott, szokatlanul vidám volt, irányunkban módfelett lojálisan viselkedett és a legjobb emlékeket hagyta maga után. Második iskolánk egyik legjelentősebb munkatársa volt.[129]

Trockijjal való utolsó találkozásaim még hosszabb ideig tartottak és még bensőségesebbek voltak. Ez már 1915-ben, Párizsban történt. Trockij, amint erről már írtam, bekapcsolódott a „Nase Szlovo" szerkesztőségének munkájába és ez, érthető módon, intrikákat és kellemetlenkedéseket váltott ki: többen nem nézték jó szemmel ezt a csatlakozást, mert attól féltek, hogy egy ilyen erős egyéniség magához ragadja majd az újságot. Ez azonban csak másodrendű kérdés volt. Sokkal szembeötlőbb problémát jelentett Trockij és Martov viszonya. Őszintén azt óhajtottuk volna, hogy egy új internacionalizmus talaján teljesen egyesüljön egész frontunk Lenintől Martovig. Én a legenergikusabban küzdöttem ezért és bizonyos értelemben kezdeményezője voltam a „Le a honvédőkkel, éljen valamennyi internacionalista egysége!" jelszónak. Trockij fenntartás nélkül csatlakozott ehhez. Ez régi álma volt és mintegy igazolta egész korábbi tevékenységét.

A bolsevikokkal nem volt semmilyen nézeteltérésünk, legalábbis lényegesebb nem. A mensevikekkel már rosszabb volt a helyzet: Trockij mindenképpen szerette volna Marto-

vot rábírni a honvédőkkel való szakításra. A szerkesztőségi ülések gyakran hosszadalmas vitákká fajultak, melyek során Martov bámulatos ügyességgel, szofista csűrés-csavarással tért ki az egyenes válasz elől, amikor a honvédőkkel való szakítása került szóba, pedig Trockij néha nagyon dühösen támadt rá. A dolog majdnem odáig fajult, hogy Trockij végérvényesen szakít Martovval, akit egyébként mint politikai elmét mindig nagyra tartott, és ezzel a baloldali internacionalisták és a Martov-csoport között is végleges szakítás következik be.

Abban az időben köztem és Trockij között annyi politikai érintkezési pont volt, hogy alighanem mi álltunk egymáshoz a legközelebb; nekem kellett közvetítenem közte és a többi szerkesztő között. Gyakran szerepeltünk együtt különböző emigráns diákgyűléseken, közösen szerkesztettünk különféle proklamációkat, egyszóval a legszorosabb szövetségben voltunk. Ez a politikai vonal olyannyira összehozott bennünket, hogy ettől kezdve baráti kapcsolat alakult ki közöttünk. Meg kell azonban jegyeznem, hogy bensőséges kapcsolatunk, amelyre természetesen büszke vagyok, kizárólag a politikai nézetazonosságon és Trockij magával ragadó tehetségén alapult és alapul ma is[241].

Ami Trockij szellemi életének más oldalait illeti, itt egészen más a helyzet, a közeledés legcsekélyebb lehetőségét sem sikerült találnom: a művészet hidegen hagyja, a filozófiát harmadrendű dolognak tartja, a nagy világnézeti kérdéseket valahogy megkerüli, és sok olyan iránt, ami a számomra döntő jelentőségű, semmilyen érdeklődést nem mutatott. Beszélgetéseink témája szinte kizárólag a politika volt. És ez így van mind a mai napig.

Trockijt mindig jelentős személyiségnek tartottam. De hát ki is kételkedhetne ebben? Mint államférfiúi elme már Párizsban nagyot nőtt a szememben, később pedig csak még nagyobb lett, talán azért, mert jobban megismertem és ő is jobban tudta érvényesíteni rendkívüli képességeit azok között a körülmények között, amelyeket a történelem terem-

tett számunkra, vagy azért, mert a forradalom megpróbáltatásai és a vele járó feladatok szinte megsokszorozták erejét és szárnyalásra késztették.

Az 1917 tavaszán folytatott agitációs munka már könyvem fő mondanivalójához tartozik, de meg kell jegyeznem, hogy hatalmas lendülete és káprázatos sikere láttán néhány Trockijhoz közel álló ember már hajlott arra, hogy benne lássa az orosz forradalom igazi vezérét. A néhai M. Sz. Urickij például, aki nagy tisztelője volt Trockijnak, egy alkalommal azt mondta nekem és talán Manuilszkijnak: „Lám, elérkezett a nagy forradalom, s érződik, hogy akármilyen bölcs is Lenin, kezd halványodni Trockij zsenialitása mellett." Ez az értékelés hamisnak bizonyult, de nem azért, mert túlértékelte Trockij tehetségét, képességét, hanem azért, mert akkor még nem látszott világosan Lenin államférfiúi zsenialitása. Abban az időben, lelkes oroszországi fogadtatása után és a júliusi napok előtt Lenin valamelyest háttérben maradt, ritkán szólalt fel a nyilvánosság előtt, nem is írt túl sokat, főleg a szervező munkát irányította a bolsevik táboron belül, míg Trockij nagy sikerrel szerepelt petrográdi nagygyűléseken.

Trockij legszembeötlőbb adottsága szónoki képessége és írói tehetsége. Korunk legragyogóbb szónokai közé sorolom. Hallottam annak idején a szocializmus legjelentősebb parlamenti és népszónokait, s megismerhettem a burzsoá világ neves orátorait is, de Jaurèst kivéve (Bebelt már csak öregkorában hallottam) nemigen tudnék megnevezni bárkit is, akit Trockijjal egy sorba lehetne állítani.

Hatásos megjelenés, széles gesztusok, erőteljes beszédritmus, fáradhatatlanul zengő hang, nagyszerűen megszerkesztett, irodalmi mondatok, képgazdagság, maró irónia és emelkedett pátosz, világos, kivételesen következetes logika jellemzi leginkább Trockij szónoklatait. Tud lakonikus lenni, néhány megjegyzéssel is pontosan a célba talál, de tud olyan széles sodrú, emelkedett politikai szónoklatot is tartani, amilyet előtte csak Jaurèstől hallottam. Láttam

Trockijt harmadfél-három órán át beszélni, pisszenés nélkül elbűvölten, állva hallgató közönség előtt. Az esetek többségében mindazt tudtam már, amiről Trockij beszélt, de hát egy agitátornak nagyon sok mindent kell újból és újból elmondania az újabb hallgatóság előtt, s Trockij ugyanazt a dolgot minden alkalommal új megfogalmazásban adta elő. Nem tudom, milyen gyakran mond most beszédeket Trockij, mint egy nagyhatalom hadügyminisztere[242]; a szervező munka, a végtelen frontvonalakon való állandó utazgatás minden bizonnyal elvonja a szónoki tevékenységtől, de így is elsősorban kiemelkedő agitátor. Cikkeiben és könyveiben az élőbeszéd rögzül: szónokként irodalmár, írásaiban meg szónok. Érthető hát, hogy Trockij publicistaként is kiváló, bár az írásban elvész az a varázserő, amelyet beszédeinek közvetlen előadásmódja kölcsönöz.

Ami Trockij vezetői alkatát illeti, az apró pártszervezési munkában nemigen boldogult, nem sok sikere volt vele, pedig éppen ez tett szert később rendkívüli nagy jelentőségre, hiszen olyan emberek, mint Lenin, Csernov, Martov tették lehetővé illegális munkájukkal pártjuknak, hogy Oroszországban harcba szálljon a hegemóniáért és harcba szálljon érte világméretekben is. Nem tudom, mennyire lehet jó szervező Trockij. Azt hiszem, hogy a hadügyminiszteri poszton is inkább agitátor és politikus, semmint szervező a szó szűkebb értelmében. Személyiségének bizonyos korlátai gátat szabnak neki.

Trockij érdes, türelmetlen, parancsolgató típus, és úgy gondolom, sok esetben tudom, hogy ebből ma is sok olyan súrlódás, ütközés fakad, amely simulékonyabb modorral könnyen elkerülhető.

A Szovjet politikusaként viszont Trockij[243] ugyanazon a magaslaton áll, mint szónokként. S ez nem is lehet másképp. A legügyesebb szónok is, ha mondandóját nem hatják át gondolatok, nem több puszta virtuóznál, egész szónoklata pedig merő handabandázás. A szeretet, amelyről Pál apostol beszél, talán nem is olyan fontos egy szónok esetében, hi-

szen telve lehet gyűlölettel is, de a *gondolat* feltétlenül szükséges. Csak nagy politikus lehet nagy szónok. S mivel Trockij elsősorban politikai szónok, beszédeiben is természetesen politikai gondolatok nyilvánulnak meg.

Azt hiszem, Trockij hasonlíthatatlanul ortodoxabb, mint Lenin, még ha ezt sokan különösnek találják is. Trockij politikai pályafutása kanyargósabb volt, nem tartozott sem a mensevikekhez, sem a bolsevikokhoz, a középutat kereste, majd a bolsevik áramlathoz csatlakozott, valójában azonban mindvégig a forradalmi marxizmus betűjéhez tartotta magát. Lenin rendkívül otthonosan mozog a politikai gondolkodás területén, alkotó elme, gyakran olyan merőben új jelszavakkal áll elő, amelyeken valamennyien meghökkentünk, amelyeket képtelenségnek tartottunk és amelyek később fényes eredményt hoztak. Trockijra nem jellemző ez a gondolkodásmód: a forradalmi marxizmusból indul ki és levonja belőle az adott szituációra érvényes következtetéseket; rendkívül bátor, amikor a liberalizmus és a következetlen szocializmus ellen lép fel, de korántsem az, amikor valamilyen újításról van szó.

Ugyanakkor Lenin sokkal opportunusabb a szó legmélyebb értelmében. Ez is különös: talán Trockij nem tartozott a mensevikek, e közismert opportunisták táborába? Csakhogy a mensevikek opportunizmusa nem más, mint egy kispolgári párt egyszerű ingatagsága. Én nem erről beszélek, hanem arról a valóságérzékről, mely időnként taktikai váltásokra kényszerít, arról a kor követelményei iránti roppant érzékenységről, amely hol arra késztette Lenint, hogy kardja mindkét élét fenje, hol meg arra, hogy azt hüvelyébe csúsztassa.

Trockij erre kevésbé alkalmas, Trockij egyenes vonalon tapossa ki forradalmi útját. Ez a sajátosság ütközik ki a nagy orosz forradalom két vezérének a breszti békével kapcsolatos híres összetűzésében.

Azt mondják Trockijról, hogy becsvágyó. Ez persze merő badarság. Emlékszem Trockij egyik lényeges megjegyzésére,

amelyet azzal kapcsolatban tett, hogy Csernov miniszteri tárcát fogadott el: „Micsoda kicsinyes becsvágy – történelmi szerepét képes feladni egy szerencsétlen időben elfogadott tárcáért." Azt hiszem, ez a mondat nagyon jól rávilágít Trockij egész lényére. Nincs benne szemernyi hiúság sem, nem töri magát semmiféle titulusért vagy látványos hatalomért; számára történelmi szerepe a legbecsesebb, és ebben valóban becsvágyó.

Lenin sem becsvágyó, még kevésbé az, mint Trockij. Azt hiszem, Lenin sohasem törődött saját magával, sohasem pillant bele a történelem tükrébe, egyáltalán nem törődik azzal, hogy mit mond majd róla az utókor – egyszerűen csak teszi a dolgát. S ezt ellentmondást nem tűrő módon teszi, de nem azért, mert annyira élvezi a hatalmat, hanem azért, mert meg van győződve igazáról és nem tudja elviselni, hogy bárki is tönkretegye munkáját. A hatalomvágya abból fakad, hogy mérhetetlenül bizonyos elvei helyességében, s talán abból is, hogy képtelen ellenfelei álláspontjára helyezkedni (ami politikus esetében igen hasznos tulajdonság).

A vita az ő számára sohasem egyszerű polémia, hanem különböző osztályok, csoportok, mondhatni, különböző emberfajták összeütközése. A vita az ő számára mindig harc, amely kedvező körülmények között viadalba csaphat át. Lenin örömmel fogadja, amikor a vita viadalba csap át.

Tőle eltérően, Trockij kétségtelenül sokat foglalkozott önmagával. Igen nagyra tartja saját történelmi szerepét, és bizonyára akármilyen személyes áldozatra kész lett volna – beleértve a legnagyobbat, élete feláldozását is – csak azért, hogy az emberiség a tragikus sorsú forradalmi vezér dicsfényével övezve őrizze meg emlékezetében. A hatalomvágya hasonló jellegű, mint Leniné, azzal a különbséggel, hogy gyakrabban hibázik, mert nem rendelkezik Lenin csalhatatlan ösztönével és indulatos, lobbanékony természetű ember lévén, időnként elvakítják az érzelmei, míg Lenin, aki higgadt és mindig uralkodik magán, aligha válhat valaha is ingerültté.

Mégsem szabad azt gondolnunk, hogy az orosz forradalom második nagy vezére[244] mindenben háttérbe szorul társa mellett; egyben-másban Trockij van fölényben: briliánsabb, impozánsabb, mozgékonyabb. Lenin a lehető legalkalmasabb arra, hogy a Népbiztosok Tanácsának elnöki székéből zseniálisan irányítsa a világforradalmat, de azokkal az emberfeletti feladatokkal nem tudott volna megbirkózni, amelyeket Trockij a vállára vett. Trockij villámként cikázik egyik helyről a másikra, gyújtó hangú beszédeket mond, azonnal utasításokat harsog, hol itt, hol ott tölti fel újabb és újabb energiával az elgyöngült hadsereget. Nincs ember, aki ebben helyettesíthetné Trockijt.

Amikor igazán nagy forradalom megy végbe, a nép minden posztra megtalálja a megfelelő embert, és forradalmunk nagyságának egyik jele abban mutatkozik meg, hogy a kommunista párt annyi kiemelkedő, a különböző állami tisztségek betöltésére alkalmas embert tudott a saját soraiból kiállítani, vagy más pártokból megnyerni.

Leginkább éppen a két legnagyobb, Lenin és Trockij szerepe fonódott össze.

Velikij perevorot. 1919. 73–83.

EMLÉKEK GALJORKA ELVTÁRSRÓL

(M. Sz. Olminszkij)

Nem sokkal a második pártkongresszus után, alighogy letöltöttem száműzetésemet, a valamivel korábban megalakult bolsevik központ Genfbe hívott, hogy a párt bolsevik része új központi lapjának, a hetente megjelenő „Vperjod"-nak legyek egyik szerkesztője.

Vlagyimir Iljiccsel még útközben, Párizsban megismerkedtem, a szerkesztőség többi tagját nem ismertem. Új munkatársaimmal, ha jól emlékszem, Genfbe érkezésem másnapján találkoztam.

Amikor a nem túl tágas, világos szobába léptem, ahol szerkesztőségünk, hála V. D. Boncs-Brujevics gondoskodásának, úgy-ahogy berendezkedett már, két fiatalembert pillantottam meg, akik emlékezetem szerint első látásra bámulatba ejtettek egyformán okos, figyelmes, mélyreható tekintetükkel. Egyikük sötétszőke volt, szemében több gyengédség tükröződött, a másik majdnem teljesen ősz szakállt viselt (már akkor!), s ezt a korai őszülést sajátosan ellensúlyozta élénk, iróniával teli tekintete, melynek láttán az ember azt gondolhatta, hogy nagy mókamesterrel van dolga.

A fiatalabbik V. V. Vorovszkij, vagy ahogy akkoriban hívták, Orlovszkij elvtárs volt, akit éppen 10 éve gyilkoltak meg. Az idősebbik Mihail Sztyepanovics Olminszkij[72] (Alekszandrov), álnevén „Galjorka" volt, akit éppen ma, amikor ezeket a sorokat írom, temetnek a Kreml falánál.

Amikor összebarátkoztunk, és ez nagyon hamar, szinte már az egymással váltott első mondatok után megtörtént, megértettem, hogy az Olminszkijre jellemző csípős nyelv, gunyorosság, egyszóval szarkazmusa az „ellenségnek" szólt,

míg a „sajátjai" iránt rendkívül figyelmes, szinte nőiesen gyengéd volt, telve baráti-elvtársi érzésekkel.

Találkozásunkkor már ismertem mozgalmi neve, a „Galjorka" eredetét. A II. kongresszuson bekövetkezett pártszakadás után Mihail Sztyepanovics azonnal, az elsők között kapcsolódott be a küzdelembe, merész rajtaütéseket hajtott végre a mensevikek táborában az egyik leggyilkosabb fegyverrel: a nevetéssel.

Olminszkij pontosan ülő, kíméletlen találatai felettébb felingerelték a mensevikeket. Azt hitték, hogy Lenin harcostársak, vezérkar nélkül marad, és erre építettek. Ám hamarosan csalódniuk kellett.

Amikor Olminszkij süvítő nyilai lecsaptak rájuk, a felháborodott Martov egy cikkében körülbelül így reagált: „Micsoda hangnem, micsoda stílus! Mint valami kakasülő [galjorka]!"

Mihail Sztyepanovics nem késlekedett a válasszal: „Igen – mondta –, valóban olyan vagyok, mint a kakasülő, egész életemben, ha színházba mentem, mindig a kakasülőn ültem, és mindig úgy éreztem, hogy az enyéim mind a kakasülőn ülnek, nem pedig a földszinti páholyokban, az emeleti erkélyen vagy a zsöllyében." S ettől kezdve vette fel ezt a megvetően odadobott, de becsületére váló harci nevet.

Jóval később láttam forradalmárok egy listáját, amelyet a pétervári titkosrendőrség állított össze. Ebben a következő állt: „Galjorka, alias Voinov, valódi neve: Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics..."[245]

Szerény személyemnek a „Vperjod" és „Proletarij" körül serénykedő csoportunk e csodálatos publicistájával, szatirikusával való azonosítása igazán hízelgő lehetett volna reám nézve, ha valamelyest is hihettem volna abban, hogy a titkosrendőrséget irodalmi-publicisztikai érzék késztette ilyen következtetésre.

A „Vperjod" egész szerkesztősége, mint már mondottam, hamarosan a legszorosabb barátságba került. Egyik alkalommal szerkesztőségi ülés után együtt sétáltunk Mihail

Sztyepanoviccsal a Rue Carouge-on, s ő nagy megelégedéssel a következőket mondta:

– Először is, bizonyára észrevette már, milyen remek ember Lenin, jobb szerkesztőt nem is kívánhatnánk magunknak. Másodszor pedig örömmel állapítom meg, hogy nincs köztünk egyetlen individualista mimózalélek sem. Valamennyien könnyen elfogadjuk munkatársaink helytálló megjegyzéseit, egyöntetűen és szívesen ismerjük el a vezető tekintélyét.

És ez így is volt. Pártunk külföldi központi lapjainak szerkesztőségeiben valóban baráti szellemű, érdekes munka folyt.

Olminszkij elvtárs szikrázó tollával, találékonyságával, nem mindennapi forradalmi adottságaival és a valódi aktualitások iránti érzékenységével ezeknek az orgánumoknak valóban nélkülözhetetlen munkatársa volt. Emellett a cikkeivel azonos tartalmú, ragyogó stílusú brosúrákat is írt.

Már ekkor észrevettem, hogy szinte belehabarodott Vlagyimir Iljicsbe. Nem tudta megállni, hogy ne beszéljen róla. Hazafelé menet Olminszkij mindig talált valamilyen új módot, hogy rajongása tárgya iránti lelkesedését kifejezésre juttassa.

– Ezt nevezem én zseninek. Most tanulmányozhatja, milyen az igazi zseni. Arra a következtetésre fog jutni, hogy az igazi zsenialitás: a kolosszális józan ész, az a képesség, hogy valaki olyanoknak vegye a dolgokat, amilyenek... Ugyanakkor micsoda temperamentum, micsoda hatalmas benső szenvedély, és milyen könnyedén viseli rendkívüli szellemiségét... Nézze csak, milyen vidám, milyen fesztelen. Hát nem érti, Voinov (akkor ezt a nevet viseltem), mekkora boldogság egy ilyen ember mellett dolgozni?! Hát nem látja, hogy Lenin rendkívüli tehetsége sajátos módon mintegy garantálja a küszöbönálló orosz forradalom grandiozitását?"

Nos, ilyen eszmefuttatásokkal traktált engem Mihail Sztyepanovics. Ebben nálam teljes egyetértésre talált.

Akkoriban abban a házban ebédeltünk, amelyben a szer-

kesztőség is volt, egy szerény étkezdében, amelyet közeli elvtársaink tartottak fenn, a Lepesinszkij házaspár. Az egészséges és olcsó testi táplálék mellett itt szellemi táplálékot is kaptunk. S mennyit tréfálkoztunk, mennyit nevettünk... annak ellenére, hogy a mensevikek eleinte minden oldalról szorongattak bennünket (hiszen igen sokan voltak)...

És elsőként maga Vlagyimir Iljics nevetett a legjobban valamilyen (néha éppen általa kezdeményezett) tréfán. Lepesinszkij elég gyakran megörvendeztetett bennünket kedves karikatúráival, amelyek közül néhány (például a „Hogyan temették az egerek a macskát?", vagy a „Plehanov a mensevik mocsárban") ma már közismert. Ezek azután újabb alkalmat adtak a mensevikeken való további élcelődésre, újabb tréfák kiindulópontjai voltak.

De beszélgetéseink gyakran komolyra is fordultak.

Vitáink annál szenvedélyesebbek lettek, minél komolyabbakká váltak az események. Ez különösen a januári események után mutatkozott meg.

* * *

Már jóval később, a Komintern I. kongresszusa idején, a Vörös Moszkvában, Olminszkij elvtárssal együtt beválasztottak bennünket egy politikai ügyet (a Souvarine-ügyet) vizsgáló bizottságba[246].

Az eléggé fárasztó döntőbírósági tárgyalás után Mihail Sztyepanoviccsal sétára indultunk a Kremlben. Felidéztük Genfben, a Lavaros Arve partján tett közös sétáinkat, és Mihail Sztyepanovics átadta magát az emlékezésnek. Olyan élethűen és olyan szeretettel elevenítette fel akkori genfi emigráns munkánkat, a bolsevizmus akkori hőskorát, Gapon látogatását a szerkesztőségben, és az akkori napok mindenféle más eseményeit, hogy megkérdeztem tőle:

– Mihail Sztyepanovics, az embernek az az érzése, hogy legszebb emlékei azokhoz az időkhöz fűződnek.

– Nem egészen így van – ellenkezett. – Csak azt mondha-

tom, hogy akkor kezdődött el életem legszebb fejezete, az a fejezet, amelyet lenininek lehetne nevezni. Úgy vélem, hogy a Leninnel való találkozásom után életem elég kiegyensúlyozottá vált, hiszen minden napnak megvan a maga értelme. S ha tudni akarja, a legnagyobb büszkeséggel, bár önteltség nélkül, azokra az évekre emlékszem vissza, amikor Pétervárott a „Pravdá"-t vezettem[247]. Természetesen Lenin irányította külföldről, de én voltam a legátusa a helyszínen. És ez nem volt puszta formalitás. Borzasztóan sokat kellett dolgoznom, és gondolja csak meg – emelte rám csillogó tekintetét – még Lenint is javítgattam. Bizony... Javítgattam és rövidítgettem. Néha haragudott is ezért, de mindig be tudtam bizonyítani, hogy így jobb lesz, és ezt én mint helyszínen levő szerkesztő jobban látom...

S valóban, pártunk méltán büszke központi lapjára, a „Pravdá"-ra. A szerény genfi hetilapok lenini iskoláját megjárt Olminszkij elvtárs tevékenysége kitörölhetetlen nyomot hagyott ennek az emberiség történetében egyedülálló lapnak az arculatán.

* * *

Akármilyen határtalanul szerette is pártját és tisztelte is vezetőit, volt még valami más is, amit Mihail Sztyepanovics istenített.

Első alkalommal egészen véletlenül figyeltem fel erre. Genfben bolsevikok egy meglehetősen nagy társaságával beültünk Landolt híres söröző jébe. Vlagyimir Iljics is velünk volt. Valamiképpen arra terelődött a szó, hogy Szaltikov-Scsedrin mindannyiunk számára igen eleven segítőtárs. S erre Mihail Sztyepanovics tűzbe jött. Azt hiszem, soha sem láttam ilyen lelkesnek és ilyen ékesszólónak.

Vagy két órán át hallgattuk. Beavatott bennünket Szaltikov-Scsedrin életének minden jellegzetes részletébe. Beszélt a szabatosságról, beszélt arról a rideg Scsedrin-portréról, amelyen plédbe burkolózva látható, arról, hogy milyen ko-

mornak, mllyen merevnek tűnik ez az ember, aki annyi nevetéssel ajándékozta meg a világot, talán többel, mint bárki más, Arisztophanészt, Rabelais-t, Swiftet, Voltaire-t és Gogolt is beleértve.

Ezután pedig Mihail Sztyepanovics felidézte Scsedrin különböző szituációit, figuráit, kifejezéseit. Jót nevettünk azon, hogy ezek mennyire találók, és elámultunk, mennyire élők napjainkban is. Vlagyimir Iljics pedig a következő megjegyzéssel zárta le beszélgetésünket:

– Nos, Mihail Styepanovics, egyszer meg kell majd bíznunk azzal, hogy elevenítse fel teljesen Scsedrint a tömegek számára, amelyek szabadok lettek és hozzáfogtak saját szocialista kultúrájuk építéséhez.

Nagyon jól az emlékezetembe véstem ezt a mondatot. És nem is felejthettem el, mert Olminszkij később sokszor felidézte nekem gondjaival, a „Scsedrin-szótárra" vonatkozó elképzeléseivel, a nagy szatirikusról írt cikkeivel, szenvedélytől fűtött írásaival, amelyekkel arra a felkérésre reagált, hogy rendezze sajtó alá Szaltikov-Scsedrin összes műveinek a kiadását.

* * *

Aki pártunkban élt, igazi életet élt benne, az persze nem hal meg teljesen, mert az, ami a legjobb volt benne, halhatatlan marad, halhatatlan ugyanazzal a halhatatlansággal, amellyel maga a párt is halhatatlan.

Ilyen halhatatlanság bízvást megadatott néked is, kedves barátom, kedves harcostársam, akinek a hamvait ma a Kreml falába helyezzük, amely egyedülálló valamivé vált már, nem holmi ősi jog alapján, hanem éppen e becses urnák révén, amelyeket kőtestébe zár.

„Vecsernaja Moszkva", 1933. № 106.

ALEKSZANDR ALEKSZANDROVICS BOGDANOV[248]

Alekszandr Alekszandroviccsal életének egyik kiemelkedő időszakában, kb. 22–23 éves korától 36–37 éves koráig álltam szoros kapcsolatban.

Akkoriban politikailag és általában eszmeileg is igen közel álltunk egymáshoz, s ha a szó igazi értelmében tanítványa nem is voltam, de nagyon sokat tanultam tőle és sokat fejlődtem mellette.

Most azonban itt igazán nem akarok magánjellegű személyes emlékeimmel előhozakodni. Csupán azért utaltam közeli kapcsolatunkra, hogy érthetővé tegyem, miért szeretnék korai halála kapcsán valamilyen lélekrajzot felvázolni erről a nagyszerű emberről, akinek sorsa is nagyszerű és tanulságos volt.

Buharin elvtárs rövid nekrológjában már utalt arra, hogy Alekszandr Alekszandrovics kétségtelenül rendkívüli szellemi képességekkel és erős akarattal megáldott ember volt.[249] Értelme és akarata szorosan összeforrott, értelme túlnyomóan akarati volt, akarata pedig – értelmes akarat.

Bogdanov[250] elég korán levetkőzte kamaszkori, többékevésbé primitív forradalmiságát, hamar elsajátította a marxizmus alapjait, s azonnal érvényesítette akarattól meghatározott, konstruktív és egyben univerzális gondolkodását.

Számára a marxizmus tudományos kinyilatkoztatás volt. Kopernikuszt, Darwint olyan embereknek tartotta, akik döntő változást indítottak ugyan el a tudományos gondolkodásban, ez mégis kevésbé értékes, mint Marx hozzájárulása az emberi tudáshoz.

Bogdanov már egészen fiatal éveitől megingathatatlanul hitt a marxi tanítás egyetemes alkalmazhatóságában a világ-

nézet kialakítása terén és céljául tűzte ki a marxi szemléletnek valamennyi tudományágra való kiterjesztését.

Tudományos kutatói tevékenységének kezdeti időszakát az ehhez a feladathoz nélkülözhetetlen ismeretek megszerzésének szentelte. Több fakultást végzett. Rengeteg, különféle nyelvű könyvet olvasott. Önálló kísérleteket végzett, később pedig elég sokat utazott.

Egész élete folyamán szüntelenül gyarapította tudományos ismereteinek rendkívül gazdag és sokszínű tárházát.

Az ilyen univerzalizmus gyakran az eklekticizmus határát súrolja. Alekszandr Alekszandrovics azonban ki nem állhatta a dilettánsokat, és akár az orvostudománnyal és a természettudományokkal foglalkozott, akár matematikával, politikai gazdaságtannal, szociológiával vagy filozófiával, mindig bámulatra méltó szorgalommal és elmélyültséggel tette ezt, nagyon sokat merített tanulmányaiból, komoly tudásra téve szert.

Mindezeket az igencsak változatos ismereteket Bogdanov valamilyen előre kitűzött cél szolgálatába állította.

Tehetségének roppant ereje a szigorúan logikus sémák iránti leküzdhetetlen vonzalmában és ezek megtalálására és megalapozására való képességében rejlett. A bogdanovi elme legjellemzőbb vonása valamiféle monista ösztön volt, az a szinte már fanatikus igyekezet, hogy a lét mérhetetlen sokféleségét néhány alaptörvény állandóan ismétlődő változataira vezesse vissza. Ma úgy vélem (akkor is ez volt a véleményem, gyakran vitatkoztunk is erről), hogy kétségtelenül ebben rejlett Bogdanov gyengéje is. Óhatatlanul megjelennek itt a sematizmus ismert vonásai, és ha az ilyen munkába hibák csúsznak bele, akkor ezek ezernyi tükörben verődnek vissza a túlzottan, erőszakoltan szabályos építmény egymást ismétlő formuláiban.

A töretlen építő akarattal megáldott konstruktőr Bogdanov tántoríthatatlanul hitt az általa megalkotott konstrukciók megingathatatlanságában. Nehezen egyezkedett bárkivel is[251], szinte ösztönösen, maga sem tudatára ébredve

ennek, úgy érezte, ura konstrukciójának, ezzel pedig a tudománynak is, s ez egyfelől valamilyen túlzott jelentőséget kölcsönzött neki, hiszen nem holmi gyengén felvértezett bitorló volt, másfelől pedig sokaknak szemet szúró módon valahogy túlságosan merésznek, egyedülállónak, túlzottan személyesnek mutatta művét, amely aztán nem is talált általános elismerésre, sőt széles körű elismerésre sem. A magam részéről mégis meg vagyok győződve róla, hogy ennek az oly sokoldalú műveltségre támaszkodó, konstruktív elménck a gigantikus erőfeszítésében Bogdanov tudományos hagyatékának gondos vizsgálata során nem kevés értékre bukkanunk majd.

Ha Bogdanov elméjének makacssága, akaratos, már-már despotikus jelleme tudományos alkotó munkájának pozitív és negatív vonásaiban mutatkozott meg, akkor ugyanezt kell mondanunk Bogdanovról mint szervezőről, azaz a szó szoros értelmében vett akaratáról is.

Kiemelkedő szervező volt. Gyorsan hatása alá vonta és sokáig befolyása alatt tartotta környezetét. Már az illegális körökben kitűnt szervezőképességével, később pedig Lenin jobbkeze és az oroszországi szociáldemokrata erők szövetségének fő szervezője volt a mensevikekkel való szakítás idején, egészen az 1905-ös forradalom leveréséig.[64]

Abban az időben meglehetősen közelről figyelhettem meg. Általában nagyszerű elvtárs volt: gyengéd és figyelmes, tapintatos, komoly arcát olyan elbűvölő mosoly ragyogta be, amely azonnal felkeltette iránta a megbecsülést, mint a szó legmélyebb értelmében vett jó ember iránt. Emellett rajongott a kiemelkedő személyiségek ama csoportjáért, amely szerinte a már akkor is erős párt kiválasztottjaiból állt és amelybe álszerénység nélkül magát is besorolta.

Ez a csoport mindenekelőtt Vlagyimir Iljics Leninből, Leonyid Boriszovics Kraszinból és Alekszej Makszimovics Peskov-Gorkijból állt.

Emlékszem, milyen meg-megújuló érdeklődéssel és soha szűnni nem akaró lelkesedéssel beszélt Alekszandr Alek-

szandrovics ezekről az elvtársairól. Különösen nagy elégtétellel vont párhuzamot köztük, szinte gyönyörködött tehetségük sokszínűségében, mélységes azonosságában, mely a közös ügy szolgálatára egyesítette őket.

És mégis mint az akarat emberét, mint szervezőt, Bogdanovot ugyanazok a már említett, az akaratot túlzottan előtérbe állító monumentális, ám kockázatos, nyugtalanító vonások jellemezték, amelyek – számára is észrevétlenül – valamilyen sajátos despotizmusnak a formáját öltötték.

Egyáltalán nem arról van szó, hogy Bogdanov magát Leninnél jelentősebb politikusnak tartotta volna. Azt hiszem, mindig tudatában volt Lenin fölényének. Nem olyan vulgáris dolgokról van itt szó, mint nagyravágyás vagy hatalmi harc, hanem egyszerűen arról, hogy Bogdanov konstruktív elméjéhez éppoly kemény és önmagához hű akarat társult. Amikor Bogdanov valamilyen következtetésre jutott, ez úgy raktározódott el a tudatában, mint valamilyen gyönyörűen megfaragott, súlyos kő, melyet azután senki sem mozdíthat már ki a helyéből. Ha egyszer megszületett a következtetés, Bogdanov tántoríthatatlanul hitt a helyességében, ezért aztán ha valaki, legyen az akár a legközelebbi barát és tisztelt vezér, próbálta kimozdítani ezeket a köveket a helyükről és valami mást felépíteni belőlük, Bogdanov úgy érezte, hogy az épülő szervezeti vagy taktikai építményt romhalmazzá akarják változtatni.

Amíg a történelem útjai összekötötték Bogdanovot és Lenint, Bogdanov hűséges és nélkülözhetetlen segítőtársa volt Leninnek, de amikor az 1905-ös forradalom veresége mindkettőjüket más-más tanulság levonására késztette, fellángolt és ösztönösen tovább terebélyesedett a harc.[101]

Lenin óriási fölénye általában jelentősebb, valóban zseniális képességei mellett a való élet iránti érzékében rejlett. Bogdanov a sémái helyességébe vetett hit mellett sokkal kevésbé érezte a valóság lüktetését.

Ezért haladt Bogdanov továbbra is nyílegyenesen akkor, amikor Lenin már az egyik zseniális fordulatát hajtotta

végre, mely valójában az eljövendő győzelem biztosítéka volt.

Ugyanazok a tényezők, amelyek Bogdanovot egy időben ifjúságunk egyik kedvenc gondolkodójává és pártunk egyik vezéralakjává emelték, egyszersmind későbbi politikai összeomlását, a politikától való elfordulását és a környezetre gyakorolt filozófiai hatásának beszűkülését is kiváltották.

Az elmondottakból a felületes ember arra a következtetésre juthat, hogy Bogdanov individualista volt. Márpedig éppen ellenkezőleg: Leninnel együtt (bár nála kisebb mértékben) és korunk még három-négy olyan ragyogó alakjával együtt, akikkel nagy örömömre találkozhattam, Bogdanov a legtökéletesebb kollektivisták közé tartozott.

Természetesen tudatában volt annak, hogy erős és okos. Természetes hát, hogy irányítani akart. Ugyanakkor idegen volt tőle mindennemű becsvágy. Önmagát is, embertársait is valahogy organikusan fogta fel, mint a társadalom funkcióit, mint a történelem múló pillanatait, mint az általános emberi, de mindenekelőtt az általános proletár organizmus sejtjeit.

Ez azonban egyáltalán nem késztette arra, hogy az egyént és az egyéni életet múlékony, lényegtelen valaminek tartsa. Ellenkezőleg, ez is, az is rendkívül lényeges volt számára, de csak azért és csak annyiban, amennyiben visszatükröződött a társadalmi életben és gazdagította azt.

Ezért korántsem tekinthető véletlennek, hogy a politikának hátat fordítva, Bogdanov visszatért egyik korábbi, kedvenc gondolatához és gyakorlati tudományos jelleggel ruházta fel azt.[252]

A vérátömlesztés gondolata és gyakorlata Bogdanov számára nem csupán tudományos kísérlet, felfedezés volt. Organikusan közkincsnek érezte a minden egyes ember ereiben keringő vért. Az ő szemében az emberek egy hatalmas egységet alkottak, amely majd éppen a szocializmus győzelme után válik érzékelhetővé. Megosztani saját vérünket, együtt harcolni a közös betegségek ellen, ráadásul a vérrel együtt kölcsönösen olyan tulajdonságokkal gazdagítani

egymást, amelyekkel az élet külön-külön felruházott bennünket[253] – íme néhány azok közül a nagyszerű, kollektivista lelkesedésétől áthatott elképzelései, érzései közül, melyeket sohasem öntött hangzatos frázisokba, de amelyek teljesen áthatották és végül munkája utolsó fázisához és hősies halálához vezették.

Tudatosan vállalkozott egy fölöttébb veszélyes kísérletre, mert szüksége volt rá a szívéhez nőtt kutatás folytatásához, de nem óhajtott mást veszélybe sodorni, inkább maga vállalta a kockázatot [...].

Nem az én dolgom, kiváltképp nem itt, azt boncolgatni, ártott-e és kinek ártott Alekszandr Alekszandrovics Bogdanov egyik vagy másik hibája, abban viszont bizonyos vagyok, hogy a legjobbak mindig nagy tisztelettel fognak visszaemlékezni erre a nagyszerű emberre és szocialistára.

„Pravda", 1928. № 85.

1904-ben, Genfbe érkezésem után beléptem a párt bolsevik szárnya központi lapjának szerkesztőségébe. Akkoriban nagy figyelmet fordítottunk az aktivisták felkutatására és lehetőleg az emigráns egyetemi hallgatók valamennyi kolóniájában igyekeztünk pártsejteket létrehozni. Hamarosan kiderült, hogy ez nem is olyan könnyű feladat, a mensevikek mindenütt jelentős fölényben voltak. Ráadásul a mensevikekhez csatlakoztak a bundisták és más nemzeti szocialista csoportok. Minket senki sem támogatott, mi mindenkitől távol álltunk, mi voltunk a legkevésbé simulékony párt. Ilyen körülmények között minden szövetségest meg kellett becsülnünk. Bernből „Kazakov és Radomiszlszkij" aláírásával egy lelkes hangú levelet kaptunk, melyben a levélírók felajánlották szolgálataikat.

Amikor Bernbe utaztam előadást tartani, természetesen első dolgom az volt, hogy megismerkedjek ezekkel a berni bolsevikokkal. Akkor Kazakov tűnt a színesebb egyéniségnek. Később Szvijagin néven játszott bizonyos szerepet pártunk történetében[254]. Kronstadtban dolgozott, volt száműzetésben, és azt hiszem kényszermunkán is. Végül a háború alatt belépett a francia hadseregbe, és ott el is esett. Radomiszlszkijből első látásra nem néztem ki túl sokat[255]. Kissé kövérkés, sápadt és beteges fiatalember volt, légzési zavarokkal küszködött, és nekem túlságosan flegmának tűnt. A beszédes Kazakov egyáltalán nem hagyta szóhoz jutni. Később, miután állandó kapcsolat alakult ki köztünk, meggyőződtünk róla, hogy Radomiszlszkij ügyes, rátermett legény, Kazakovhoz pedig egy kissé úgy viszonyultunk, mint egy pergő nyelvű fecsegőhöz.

Amikor a forradalom után Pétervárra érkeztem, megtud-

tam, hogy Radomiszlszkij Grigorij néven a Vasziljevszkij-szigeti kerületben dolgozik, méghozzá nagyon jól, a pétervári bizottság jelöltje, melynek, ha jól emlékszem, érkezésem után hamarosan tagja is lett. Nagyon kellemes érzés volt ilyen jó híreket hallani svájci egyetemi hallgatónkról. Rövidesen személyesen is találkoztunk, s kérésére – egyebek közt – egész sor fordítását szerkesztettem. Ezeket a fordításokat (amelyek között a legterjedelmesebb Blos „A francia forradalom története" volt) nagyon rosszaknak tartják, és gyakran a szememre vetették, hogy hanyagul szerkesztettem Zinovjev fordítását (akkoriban már ezzel a névvel tette közzé őket). A rossz fordításban egyébként nem bűnös sem ő, sem én. Szerkesztésem csak rontott a fordításokon, de ismétlem, nem az én hibámból. Az történt, hogy olvashatatlan írásommal belejavítottam a kéziratba, azt gondolva, hogy a szedés közben elkövetett hibákat majd a korrektúrán kijavítom. Azonban börtönbe kerültem, a könyv pedig a rosszul elolvasott, helyenként értelmetlenné vált javításaimmal jelent meg. Ez a fordítási együttműködés azonban természetesen csak másodrangú ügy volt – akkoriban mindkettőnket a politikai helyzet kötött le teljes egészében.

A stockholmi egyesülési kongresszus viharos választási kampánya idején valamelyik nagy vitában Zinovjevvel együtt léptünk fel irányvonalunk védelmében. Akkor hallottam először tömeggyűlésen beszélni. Mindjárt nagyra értékeltem és egy kissé meg is lepett, hogy ez az általában nyugodt és kissé enervált ember egészen lázba jött és teljesen átszellemült beszéd közben. Kiderült, hogy hatalmas erejű, rendkívül zengő tenor hangja van. Már akkor világossá vált számomra, hogy ez a hang ezreket képes befolyása alá vonni. Ez a nagyszerű adottság már akkor könnyed és folyamatos előadásmóddal párosult, mely alighanem ismert találékonyságán és nagyszerű logikáján alapult, azon, hogy egészében képes beszédét átfogni, s a részletek miatt nem veszti el mondanivalójának fő fonalát. E szónoki erényeket azután Zinovjev elvtárs tudatosan továbbfejlesztette és így

vált belőle az a mesteri szónok, akinek ma ismerjük. Zinovjev beszédeiben természetesen nem sziporkáznak mindig úgy az új gondolatok, mint a forradalom igazi vezérénél, Leninnél, megjelenítő ereje pedig elmarad Trockijé mellett. E két szónokot kivéve azonban Zinovjevet senki sem előzi meg. Oroszországban nem ismerek egyetlen eszert vagy menseviket, általában semmiféle politikai szónokot sem, akit mint tömeggyűlések szónokát egy lapon lehetne említeni vele (megint csak az egy Trockijt kivéve).

A publicista Zinovjev ugyanazokkal az erényekkel tűnik ki, mint a szónok Zinovjev, azaz a világossággal, a mindenki számára érthető gondolatokkal és a könnyed stílussal. Mindamellett különleges, utolérhetetlen, minden zaj fölött úrrá váló hangja, amely mint néptribunt különösen becsessé teszi, itt természetesen nem érvényesül.

Nem hiszem azonban, hogy Zinovjev kizárólag vagy főként népszónoki és publicisztikai adottságának köszönheti a pártban már jóval a forradalom előtt és most betöltött történelmi szerepét.

Lenin már igen korán, nemcsak mint olyan tapasztalt politikai társra támaszkodott rá, akit teljesen áthat Vlagyimir Iljics szelleme, hanem mint a bolsevizmus lényegét mélyen megértő és világos fejű, tisztán látó politikai koponyára is. Zinovjev kétségtelenül Központi Bizottságunk azon férfiainak, sőt annak a négy-öt embernek az egyike, akik a párt politikai agytrösztjét alkotják[256].

Zinovjev, természetét tekintve, rendkívül humánus és jólelkű, nagyon intelligens ember, de mintha kissé szégyenlené e tulajdonságait, és hajlamos – néha talán túlzott mértékben is – a forradalmi keménység páncéljába burkolózni.

További visszaemlékezéseimben többször ki kell majd térnem közös munkánknak arra a csaknem egy esztendejére, amikor Zinovjev az Északi Kommunák Szövetsége Népbiztosai Tanácsának elnöke volt[257], én pedig a kommunák művelődésügyi biztosa, megtartva egyúttal a népbiztossá-

got is. Most csak az új és a régi forradalom közötti időszakra térnék ki.

Zinovjev mindig Lenin hű fegyverhordozója volt, mindig mindenben követte. A mensevikek kissé lenézték Zinovjevet mint hűséges fegyverhordozót. Valószínűleg a mensevikeknek ez az ítélete fertőzött meg bennünket, vperjodistákat is.[151] Azt tudtuk, hogy Zinovjev nagyszerű pártmunkás, de kevésbé ismertük mint politikai gondolkodót és gyakran mondogattuk, hogy úgy megy Lenin után, mint ahogy a fonál a tű után.

Először Rjazanovtól hallottam egészen másfajta véleményt Zinovjevről. Rjazanovval való zürichi találkozásom során – itt élt ekkor [1916–1917-ben] Zinovjev is – a beszélgetés valahogy kiemelkedő embereinkre terelődött. Rjazanov említette, hogy gyakran találkozik Zinovjevvel, aki „rengeteget dolgozik, nagyon szorgalmasan és értelmesen; közgazdasági s általános szociológiai felkészültségének szintjét tekintve pedig jelenleg messze meghaladja a mensevikek többségét, sőt talán mindegyikükön túltesz". Igencsak kellemes meglepetés volt számomra ilyen véleményt hallani pártunk oly nagy tudású és kétségtelenül tudós tagjától, mint Rjazanov.

Amikor véglegesen csatlakoztam a bolsevizmus fő irányához, éppen Zinovjevhez fordultam Zürichben. Hamarosan felelevenítettük korábbi, rendkívül jó viszonyunkat és félóra alatt megegyeztünk a politikai szövetségben.[152]

Egyébként e kitűnő emberhez fűződő kapcsolataim már többé-kevésbé a nagy orosz forradalom történetének körébe tartoznak.

Velikij perevorot, I. 1919. 84–87.

E visszaemlékezés első fejezetében több ízben is meg kellett említenem Kamenyev[75] nevét. Már elég régóta ismerem, még az első forradalom előtti időkből, amikor a bolsevizmus még külön arculatának a meghatározásáért harcolt. Kamenyev nagyon fiatal volt akkor, úgy emlékszem, alig több húszévesnél. Bogdanov jobb keze volt, és az egyik legígéretesebb fiatal bolseviknak tartották. Politikai munkánk az első pillanattól összekötött bennünket, de emellett sok más is, például Kamenyev nagy irodalomszeretete, szívbéli jósága és széles látóköre, mely a szocialista mozgalom legjelentősebb alakjain is felülemelte.

Már akkor teljes biztonsággal meg lehetett jósolni, hogy Kamenyev jól bánik majd a szóval, s valóban, figyelemre méltó szónok lett belőle. Beszédei legfőképpen világos meggyőző erejükkel hatnak; ragyogó szónoki technikája lehetővé teszi, hogy hosszú ideig beszéljen a nagygyűléseken, s a legnehezebb helyzetekben is feltalálja magát.

Azt hiszem, Kamenyev igazi hivatása nem is annyira a szónoki, hanem inkább az írói hivatás. Nagyon sajnálom, hogy a most folyó nagy építőmunka kiütötte a tollat Kamenyev kezéből.

Kamenyev publicistaként, újságíróként, irodalomkritikusként jelentős szerepet játszott az orosz irodalmi életben és különösen kiemelkedő helyet foglalt el a mi bolsevik körünkben. A „Pravdá"-ban és az illegális bolsevik sajtóban megjelenő cikkei egyszerű, világos gondolatmenetüket és belső felépítésüket tekintve a lenini stílust követték, kritikai tanulmányai viszont választékosak, néha talán túlontúl finomkodóak voltak. Írásai mindig szellemesek, fő mondanivalójuk világos, érthető, s elegáns a stílusuk.

Tudom, hogy Kamenyev elvtársat mindig vonzotta az irodalomelméleti és irodalomtörténeti munka, az írás.

Abban a szigorú közegben, melyben politikai tehetsége kibontakozott, jólelkűsége miatt Kamenyev túl engedékenynek számított. Ez a szemrehányás inkább dicséretére válik, bár az is igaz, hogy az olyan emberek mellett, mint Lenin vagy Trockij, Szverdlov[258] és a többiek, Kamenyev túlságosan értelmiséginek, könnyen befolyásolhatónak, ingadozónak tűnt.

Ezek a dolgok főként nagy forradalmunk kezdeti szakaszára vonatkoznak – erről a megfelelő helyen még szólok. De ismétlem, Kamenyev engedékenysége relatív fogalom és a szocializmus jobbszárnyának politikusaihoz képest a határozott következetesség és magabiztosság megtestesítője volt. A legnehezebb pillanatokban sem habozott, önérzetesen és nagy önfegyelemmel, pontosan és határozottan követte a kijelölt irányvonalat.

Kamenyev politikusi arculatának egyik sajátos, megkülönböztető vonása ez a nyugodtság, józan ítélőképesség, amely az ügyet érintő minden dologban megmutatkozik. Ez mindenkit arra késztet, hogy a szovjet jelentős személyiségének tekintse őt, a párt Központi Bizottságában pedig mindig nagy súlya volt és lesz[259]. A hivatalos kapcsolatokon túl sok, rendkívül vonzó tulajdonsága van: mindenekelőtt a jókedély, az élénk érdeklődés a kulturális élet valamennyi kérdése iránt és a ritka szívélyesség személyes kapcsolatokban.

Az 1905-ös forradalom előtt elég ritkán találkoztam Kamenyevvel, például a párt III. kongresszusán[260]. Ő Oroszországban dolgozott, én meg végig külföldön. A forradalom idején Pétervárott találkoztunk és még közelebb kerültünk egymáshoz. Még a politikai események viharos forgatagában is, akárcsak most, gyakran szakítottunk időt arra, hogy véleményt cseréljünk művészetről, filozófiáról. Nézeteink, különösen a filozófia terén, rendkívül közel álltak egymáshoz. Egy időben Kamenyev még azzal is megtisztelt, hogy afféle tanítványomnak vallotta magát.

Az első forradalom veresége után, a bolsevikok között bekövetkező szakadás a mi kapcsolatunkat is fájdalmasan érintette.[12] A Kamenyevhez fűződő ismert gondolkodásbeli közelségem miatt különösen bántott, hogy pártunk lenini szárnya Központi Bizottságának megbízásából éles hangú és igazságtalan vitacikkben kelt ki ellenem „Vallás és szocializmus" című könyvem és néhány, akkoriban írott cikkem miatt. Tudom, hogy a politika általában rideg és időnként kevéssé elnéző, hogy a politikai harcban a kíméletlenség szinte magától értetődik. De úgy véltem, hogy inkább egy olyan embernek kellett volna magára vállalnia az „eretnekségeimet" leleplező szerepet, aki filozófiai nézeteit tekintve, legalábbis akkoriban, távolabb állt tőlem.

Míg Leninnel való kapcsolatom lényegében egy pillanatra sem romlott meg, s szembenállásunk teljesen politikai síkon maradt, Kamenyevtől éppen e váratlan támadása miatt rendkívül elhidegültem.

Természetesen, nagyon sajnálom ezt, nem azért, mintha úgy vélném, hogy nem volt igazam, hanem azért, mert az ilyen átmeneti nézeteltérések (akárki legyen is bennük a hibás) időt rabolnak el tőlünk, és nem engedik meg, hogy mindazt megadjuk egymásnak, amit megadhatnánk.

Az első és a második forradalom között Kamenyev nagyon nehéz időket élt át; megpróbált Oroszországban dolgozni, és mint tudjuk, meg is fizetett ezért. Mint pártunk lenini jobbszárnya[261] három vezetőjének egyike, alighanem a többieknél nagyobb megpróbáltatásokon ment keresztül, mivel a bolsevik vezérkarban szembeötlőbb és mozgékonyabb szerepet töltött be.

Tevékenysége többé-kevésbé szem előtt volt. Konspirációs tevékenységéről keveset tudok, ezért erről az időszakáról nincs is mit mondanom.

Kamenyevvel csak a mostani forradalom idején találkoztam, s erről megfelelő helyen szólok még.

Velikij perevorot, I. 1919. 88–91.

Jakov Mihajlovicsal mindjárt Oroszországba való hazatérésem után ismerkedtem meg. Korábban csak hallomásból ismertem, tudtam róla, hogy fáradhatatlan szociáldemokrata, bolsevik harcos, hogy minduntalan hol börtönbe zárták, hol száműzték és minden alkalommal óhatatlanul megszökött. Ha elkapták és újból lecsukták, ismét megszökött, és bárhová vetette is a sors, rögtön bolsevik bizottságokat és sejteket szervezett. Jakov Mihajlovics Szverdlov[258] az akkori idők földalatti bolsevik harcosainak a legnagyszerűbb típusát testesítette meg. Az illegális munka két olyan kiváló tulajdonságot fejlesztett ki benne, amelyre csak az illegalitás körülményei között lehetett szert tenni. Az egyik: a párt egészének kivételes ismerete; úgy tűnt, hogy a pártot alkotó emberek tízezreit alaposan tanulmányozta. A feje kész lexikon volt, tele a kommunisták életrajzi adataival.

Kivételes érzékkel és helyesen ítélte meg az egyes embereket, személyiségük egészét figyelembe véve döntött arról, hogy alkalmasak-e bizonyos forradalmi feladatra, avagy nem. Ebben a vonatkozásban nagyon jó emberismerő volt, soha semmit sem felejtett el, emlékezett az érdemekre és a sikerekre, de számon tartotta a hibákat és a baklövéseket is. Ez volt Szverdlov egyik, az illegális munka által kifejlesztett jellemvonása. A másik pedig kétségtelen szervezői képessége.

Természetesen nem tudhatom, hogy ha Szverdlov megéri, mennyire bizonyult volna jó gazdasági és politikai szervezőnek a forradalom után, amikor az elképzeléseinket lassabban és józanul kell megvalósítanunk. Az illegalitás körülményei közepette azonban, amikor intenzív, bár szűk körű forradalmi szervező munkát végzett, nagyszerűen oldotta

meg feladatát, és ez a tapasztalat elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy Szverdlov legyen alkotmányunk megalkotója[262], hogy az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság közkedvelt elnöke legyen, kezében tartva egyúttal a párt központi titkárságának a vezetését is.

A júliusi események előtt Szverdlov a bolsevikok vezérkarához tartozott, s Leninnel, Zinovjevvel és Sztálinnal együtt irányította az eseményeket. A júliusi napokban került előtérbe. Nem szándékszom most itt bővebben kitérni a petrográdi és a kronstadti proletariátus júliusi megmozdulásának okaira, sem pedig azok jelentőségére. Amikor a megmozdulást már lehetetlen volt megakadályozni, a technikai szervezés jelentős mértékben Szverdlov kezében összpontosult. Gigászi erődemonstrációként vonultatta fel a tüntető felfegyverzett emberek tízezreit a Ksesinszkaja-palota erkélye alá, közben megfelelő jelszavakat adva a felvonuló osztagoknak.

Nagyon különös, hogy míg Lenin és Zinovjev ellen letartóztatási parancsot adtak ki, Trockij, jómagam és még egy sor bolsevik és baloldali eszer börtönben ültünk, Szverdlovot nem tartóztatták le, pedig a polgári újságok nyíltan rámutattak arra a vezető szerepre, amelyet az általuk felkelésnek nevezett megmozdulásban játszott. Mindenesetre, amennyire én tudom, ez lehetővé tette Szverdlov számára, hogy abban a végzetes órában a párt első számú vezetője legyen, s hogy az elszenvedett vereség ellenére friss erőt öntsön bele.

Az alkotmányozó gyűlés összehívásakor kerül Jakov Mihajlovics ismét a történelem előterébe. Azzal bízták meg, hogy töltse be az elnöki tisztet az elnökség megválasztásáig.

E portrék megrajzolásakor már többször ki kellett emelnem egy olyan jellemvonást, amely nagy forradalmároknál mindig megragadott, nevezetesen, hogy nyugodtak, teljesen kiegyensúlyozottak tudtak maradni olyan pillanatokban, amikor az idegek látszólag már pattanásig feszültek és úgy tűnt, hogy lehetetlen megőrizni a lelki egyensúlyt. Szverd-

lovnál pedig ez a vonás imponáló, mondhatni monumentális mértékig kifejlődött és különös természetességgel párosult. Kivételes temperamentuma érzésem szerint nemcsak egész tevékenységéből sugárzott, hanem enyhén afrikaias külsejéből is. Nagy belső tűz izzott benne, kifelé viszont teljesen hűvös ember volt. Amikor nem a tribünön állt, alig hallható hangon beszélt, csendben járt, mozdulatai lassúak voltak, mintha szavak nélkül minden pillanatban arra akarná inteni a körülötte levőket: „Csak nyugodtan, lassan, itt önuralomra van szükség."

A szovjet kormány és az alkotmányozó gyűlés közötti éles konfliktus napjaiban mindenkit lenyűgözött az alkotmányozó gyűlés biztosának, Moiszej Szolomonovics Uricskijnek a higgadtsága, de még ő is csaknem izgágának tűnt a látszólag flegmatikus, ám belső magabiztosságot sugárzó Szverdlovhoz képest.

A kommunista küldöttek nagy többsége, akárcsak az eszerek küldöttei is, rendkívül izgatottak voltak azon a napon, az egész Tauriai Palota olyan volt, mint egy felbolydult méhkas. Az eszerek azt híresztelték, hogy a bolsevikok szét akarják verni az alkotmányozó gyűlés jobboldalát és centrumát, a bolsevikok között pedig olyan hírek keltek szárnyra, hogy az eszerek mindenre elszánták magukat, és a fegyveres tüntetés mellett, amelyet mint tudjuk, valóban előkészítettek, de meghiúsult, fegyveres ellenállást fognak tanúsítani az alkotmányozó gyűlés feloszlatásával szemben. Lehetséges, hogy az egész világ szeme láttára „az erre a pártra oly jellemző hősiességgel" egy politikai merényletet fognak végrehajtani „a forradalmat megszégyenítő bitorlók ellen", akik „pimaszul beleültek a kormány erőszakkal megkaparintott bársonyszékeibe".

Valójában sem a bolsevikok, sem az eszerek részéről nem került sor semmiféle rendzavarásra, s nem is terveztek semmi ilyet. A két párt magatartásában csupán annyi volt a különbség, hogy a bolsevikoknak semmi szükségük sem volt fegyver alkalmazására. Elegendőnek bizonyult Zselez-

nyak[263] matróz egyetlen kijelentése: „Elég volt a fecsegésből! Menjenek haza!" Az eszerek a legteljesebb „lojalitásról" tettek tanúbizonyságot, ezt azonban később néhányan keservesen megsiratták mint a kishitűség nyilvánvaló jelét, amely végleg lerombolta a párt presztízsét az iránta még illúziót tápláló lakosság szemében.

Nos, ebben az ideges légkörben, amikor mindenki elfoglalta már helyét és a feszültség a tetőfokára hágott, a jobboldal és a centrum hangosan követelte a gyűlés megnyitását. Közben Szverdlov eltűnt valahová. De hát hol van Szverdlov? Néhányan már nyugtalankodni kezdtek. Egy ősz szakállú férfi, akit bizonyára rangidős külleme folytán választottak meg[264], máris felkapaszkodott a dobogóra és a csengő után nyúlt. Az eszerek úgy döntöttek, hogy önhatalmúlag, egy általuk delegált úriember segédletével megnyitják a gyűlést. S ekkor, mintha csak a földből nőtt volna ki, előkerült Szverdlov. A legnagyobb nyugalommal, kimért léptekkel felment a dobogóra, figyelemre sem méltatta az eszer öregurat, félretolta, megrázta a csengőt és hangjában a feszültség legkisebb jele nélkül, fagyos nyugalommal megnyitottnak nyilvánította az alkotmányozó gyűlés első ülését.

Azért időzöm annyit ennek a jelenetnek a részleteinél, mert az ülés egész további menetét pszichikailag ez határozta meg. A baloldaliak ettől a perctől kezdve mindvégig nagy önfegyelmet tanúsítottak.

A még zúgolódó centrum is Szverdlov hideg zuhanyától szinte azonnal magába roskadt és elcsendesedett: ebből a kőkeménységből megérezhették a forradalmi kormány megingathatatlan szilárdságát és elszántságát.

Nem térek ki Szverdlovval való találkozásaim és a forradalom első éveiben vele közösen végzett munka részleteire, csak összegezem ezeket.

A forradalom igen sok olyan fáradhatatlan harcossal büszkélkedhet, aki szinte már túllépte az emberi teljesítőképesség határát, s ezek között is a legelső helyek egyike Szverdlovot illeti. Nem tudom, mikor evett vagy aludt.

Éjjel-nappal a helyén volt. Lenin és a többiek eszmeileg irányították a forradalmat, köztük és a tömegek, a párt, a szovjetapparátus és végül egész Oroszország között Szverdlov volt az összekötő kapocs, minden rajta keresztül bonyolódott le.

Ez idő tájt, bizonyára ösztönösen, kialakított magának valami sajátos öltözéket, amely nagyon jól illett a külsejéhez és belső alkatához. Tetőtől talpig bőröltözékben kezdett járni. Először is, nem kellett sok időt tölteni az öltözéssel, másodszor pedig ez akkor már a komisszárok megszokott munkaruhájává vált. Ez a fekete ruházat, mely úgy csillogott, mint a polírozott labradorit, monumentálisabbá tette Szverdlov alacsony, nyugodt alakját, és kiemelte egyszerűségét, szilárdságát.

Valóban, ez az ember olyan gyémántnak tűnt, amelynek azért kell kivételesen keménynek lennie, mert egy finom, örökmozgó szerkezet tengelye támaszkodik rá.

Jéghideg és gyémántkeménységű ember. Etikai arculatát egyszerre jellemezte a gyémánt ragyogása és hideg keménysége. Teljesen hiányzott belőle mindennemű személyes becsvágy vagy önző számítás. Ebben a tekintetben szinte személytelen volt. Még saját eszméi sem voltak. Ortodox eszméin keresztül látott mindent; csupán az általános akarat és az általános direktívák megtestesítője volt; maga sohasem adott ki ilyeneket, mindig csak továbbadta a Központi Bizottságtól, néha személyesen Lenintől kapott utasításokat. Természetesen mindig pontosan és nagyszerűen adta tovább ezeket, alkalmazkodva a konkrét körülményekhez. Ha beszédet mondott, az mindig nagyon hivatalosan hangzott, teljesen olyan volt, mint egy újság vezércikke. Csak annyi, amennyi kell, jól átgondolva, semmi szentimentalizmus, semmi szellemeskedés! Az adott helyen és adott esetben valamilyen „ügyet" kell előadni, s ez megtörtént, leíratott, megerősíttetett, most kérem, tessék, lehet vitatkozni, történelmet csinálni stb., a hivatalos keretek adottak.

Természetesen nem tudnám megmondani, összeroppant

volna-e a mi gyémántkeménységű Szverdlovunk a megfeszített munka súlya alatt, mint ahogy ez gyakran előfordul. Azt hiszem, hogy az orvosok nem értékelik kellően azt a feszültséget, amelyet a forradalmárok átélnek. Gyakran hallhatjuk tőlük: „Természetesen, a kimerültségnek itt jelentős szerepe volt, de a betegség valódi gyökerét máshol kell keresni, és kedvezőbb körülmények között legfeljebb valamivel később jelentkezett volna." Nem hiszem, hogy így volna. Szerintem a szervezetben rejlő betegségek és a mindig jelen levő külső veszélyek éppen az ilyen kimerültség esetén válnak végzetessé és ezért a katasztrófát kiváltó valódi ok éppen ebben rejlik. Tény az, Szverdlov az egyik vidéki beszéde után megfázott, de végső soron az az emberfeletti feladat roppantotta össze, amelyet a vállaira vett. Igaz ugyan, hogy néhány más forradalmárhoz hasonlóan nem a csatatéren esett el, mégis teljes joggal úgy vehetjük, hogy életét az ügynek áldozta, amelyet szolgált.

Emlékét legjobban Vlagyimir Iljics szavai fejezik ki: Az ilyen emberek pótolhatatlanok, helyükre egy egész csapatot kell állítani.

A. V. Lunacsarszkij: Revoljucionnije szilueti. 1923. 50–55.

1901-ben [1900-ban] találkoztunk.
A börtön és a száműzetés között rövid időre elengedtek Kijevbe, a rokonaimhoz.

A helyi Vörös Kereszt felkérésére előadást tartottam a szervezet javára. S innen valamennyiünket, az előadót is, a hallgatóságot is, amelynek soraiban ott volt J. Tarle és V. Vodovozov, kozák őrkísérettel beszállították a Lukjanovka börtönbe.

Amikor jobban körülnéztünk, azt tapasztaltuk, hogy ez valamilyen különleges börtön; a cellák ajtaját sohasem zárták be, a séták közösek voltak és sétaidőben vagy sportoltunk, vagy pedig előadásokat hallgattunk a tudományos szocializmusról. Esténként valamennyien az ablakokhoz ültünk és énekelgettünk vagy verseket szavaltunk. A börtönben kommuna működött, így a börtönbeli fejadag és minden, otthonról érkező küldemény is bekerült a közösbe. A közös pénzből fedezett piaci bevásárlásokat és a konyhának, valamint köztörvényesekből álló egész személyzetének az irányítását a politikai foglyok kommunája látta el. A köztörvényesek tisztelettel tekintettek a kommunára, mivel az ultimátumszerűen megtiltotta a börtönben az ütlegelést, de még a káromkodást is.

Miképpen történhetett az a csoda, hogy a Lukjanovkából kommuna lett? Arról van szó, hogy a börtönt nem annyira az igazgató, mint inkább a politikaiak megbízottja, Moiszej Szolomonovics Urickij irányította.[157]

Akkoriban nagy fekete szakálla volt és állandóan kis pipáját szívta. Egy tengerjáró hajó fedélzetmesterére emlékeztető rendíthetetlen nyugalommal járkált a börtönben, jellegzetes mackós járásával hol itt, hol ott tűnt fel, mindenről

tudott, mindenütt ott volt. Mindenkinek imponált – voltak, akik jótevőjüket látták benne, mások számára kellemetlen, de megfellebbezhetetlen tekintély volt.

A börtönigazgatóság feletti hatalmát annak a nyugodt erőnek köszönhette, amely lelkileg a többiek fölé emelte.

Teltek az évek. Ezalatt mindketten száműzetésbe kerültünk, majd mindketten emigránsok lettünk.

Moiszej Szolomonovics Urickij baloldali mensevik volt, őszinte és lángoló forradalmár, szocialista. Látszólagos hidegsége és szenvtelensége mögött a munkásosztály ügyébe vetett határtalan hit rejlett.

Szeretett gúnyolódni a nagy szavakon és a pátoszon, büszke volt a józanságára, sőt némi cinizmussal még kérkedett is vele. Valójában azonban hamisítatlan idealista volt. A munkásmozgalmon kívül nem létezett számára más élet. A benne izzó politikai szenvedély csak azért nem öltött forrongó és zabolátlan jelleget, mert tudatosan és tervszerűen egyetlen célnak rendelte alá, s ennek köszönhetően ez a szenvedély csak rendkívül céltudatos tevékenységként nyilvánult meg.

Hajlíthatatlan logikája volt. Az 1914-es háború idején az internacionalizmus álláspontjára helyezkedett, és nem keresett középutakat, mint Trockij, Csicserin vagy Joffe[265]; hamar megértette, hogy teljesen lehetetlen már a legcsekélyebb kapcsolatot is fenntartani a honvédő mensevikekkel, ezért radikálisan szakított Martov csoportjával, amely ezt értetlenül fogadta.

Mellesleg, már a háború előtt is a hozzá politikailag legközelebb álló emberrel, L. D. Trockijjal együtt közelebb állt a bolsevikokhoz, mint a mensevikekhez.

Hosszú idő után, 1913-ban [1914-ben] találkoztunk ismét, Berlinben. Megint ugyanaz a história! Nem volt szerencsém az előadásaimmal. A berlini orosz kolónia felkért, hogy tartsak néhány előadást, a berlini rendőrség pedig letartóztatott; rövid ideig börtönben tartottak, majd kiutasítottak Poroszországból, és megtiltották, hogy visszatérjek. Urickij akkor

megint csak jó szellemnek bizonyult. Nemcsak kiválóan beszélte a nyelvet, hanem mindenütt voltak kapcsolatai, amelyeket azonnal meg is mozgatott annak érdekében, hogy letartóztatásom miatt nagy botrányt kavarjon a kormány körül. Megint megcsodálhattam nyugalmát, ahogy ironikus mosollyal a szája sarkában beszélgetett a nyomozóval vagy a polgári újságírókkal, vagy ahogy kampányunk „irányvonalát megadta" a Karl Liebknechttel folytatott megbeszélésen, akit szintén érdekelt ez az apró, de igen kifejező ügy.

A benyomásom ugyanaz volt róla, mint korábban: nyugodt magabiztosság és csodálatra méltó szervezői tehetség.

A háború alatt Koppenhágában élt, és ott is kiemelkedő szerepet játszott. Nagyszerű szervezőképességét azonban Oroszországban, dicső forradalmunk idején bontakoztathatta ki igazán.

Kezdetben az úgynevezett „kerületközi" szervezethez tartozott. Rendet teremtett ott, és jelentős szerepe volt abban, hogy a csoport fenntartás nélkül, teljesen összeolvadt a bolsevikokkal.

Október 25-e közeledtével Urickij mind nagyobb tekintélyre tett szert a bolsevik vezérkarban.

Kevesen tudják, hogy valójában micsoda gigászi szerepet játszott Petrográdban a Forradalmi Katonai Bizottság, körülbelül október 20-tól november közepéig. Ez az emberfeletti szervezőmunka a 24-től a hónap végéig terjedő időszak napjaiban és éjszakáiban érte el tetőfokát. Ez alatt az idő alatt Moiszej Szolomonovics nem aludt. Maroknyi, szintén erős és jó teherbírású ember vette körül, de ők elfáradtak, váltogatták egymást, a munka egy-egy részét végezték. A kialvatlanságtól vörös szemű Urickij azonban mindvégig nyugodtan és mosolyogva ült az őrhelyén, a kezében futott össze minden szál és tőle indult ki minden utasítás, az akkori váratlan, szervezetlen, de erős forradalmi megmozdulásokat illetően.

Moiszej Szolomonovics akkori tevékenységében a munkabírás, az önuralom és a helyzetfelismerő képesség igazi csodáját láttam. És ma is az a véleményem, hogy életének ez a fejezete sajátos csoda volt. De nem ez volt az utolsó fejezet, és ennek az időszaknak a kivételes ragyogása sem homályosítja el az utána következőket.

Október 25-e és az ezt követő, egész Oroszországra kiterjedő győzelmi sorozat után az volt az egyik legnyugtalanítóbb kérdés, hogy milyen viszony alakul ki a szovjet kormány és a hamarosan összeülő alkotmányozó gyűlés között? Ennek a kérdésnek a megoldásához olyan kiváló politikusra volt szükség, aki egyesíteni tudja a vasakaratot a szükséges éleslátással. Nem is merült fel több név: mindenki azonnal és egyhangúlag Urickijra szavazott.

Látni kellett volna „alkotmányozó gyűlési biztosunkat" azokban a viharos napokban! Emlékszem, hogy a jogról, szabadságról és effélékről szónokló „demokratáink" milyen szikrázóan gyűlölték ezt az alacsony, kövérkés embert, aki ironikus hidegséggel tekintett rájuk kerek csíptetője fölött, egyetlen józan mosolyával romba döntve minden illúziójukat és minden mozdulatával a forradalmi erőnek a forradalmi frázis fölötti győzelmét demonstrálva.

Amikor az alkotmányozó gyűlés első és egyben utolsó napján a háborgó eszer tömeg fölött szétáradtak Csernov ünnepélyes szavai, s a „magas gyülekezet" minden pillanatban az igazi hatalomnak próbált látszani, Urickij elvtárs éppen úgy, mint valamikor a Lukjanovkában, ugyanazokkal a mackós lépteivel, derűs nyugalmával járta a Tauriai Palotát, s itt is mindent tudott, mindenütt ott volt, egyesekbe nyugalmat öntött, másokat pedig a teljes reménytelenségbe taszított.

„Urickijban van valami fatális!" – hallottam egy jobboldali eszertől a folyosón azon az emlékezetes napon.

Az alkotmányozó gyűlést feloszlatták. De újabb, még nyugtalanítóbb nehézség következett: Breszt.

Urickij hevesen ellenezte a Németországgal való békekö-

tést. Mosolyogva, a legnagyobb hidegvérrel azt mondta: „Hát nem jobb tisztességesen meghalni?"

Néhány baloldali kommunista heveskedésére azonban M. Sz. nyugodtan ezt válaszolta: „Az első a pártfegyelem!" És számára ez nem volt üres frázis!

Megindult a németek februári támadása.

A Népbiztosok Tanácsának el kellett hagynia a várost és Zinovjev elvtársra ruházta rá a felelősséget a szinte kétségbeejtő helyzetben levő Petrográdért.

– Nagyon nehéz dolguk lesz – mondta Lenin az ott maradóknak, de itt marad Urickij, és ez megnyugtató.

Ekkor kezdődött Moiszej Szolomonovics hősies és nagyszerű küzdelme a petrográdi ellenforradalommal és spekulánsokkal.

Mennyi átok, mennyi vádaskodás zúdult a fejére ez alatt az idő alatt! Igen, valóban félelmetes volt, s nemcsak kérlelhetetlenségével, hanem éleslátásával is kétségbe ejtette ellenfeleit. Ő fogta össze a Cseka és a Belügyi Népbiztosság teendőit, és sok tekintetben vezető szerepet játszott a külügyekben is, így Petrográdban ő volt a réme a tolvajoknak és a rablóknak, az imperializmus minden rendű és rangú képviselőjének.

Ezek mind tudták, hogy milyen hatalmas ellenfelük. Gyűlölték a begyepesedett nyárspolgárok is, akiknek a szemében ő volt a bolsevik terror megtestesítője.

Mi azonban, akik egészen közelről ismertük, tudjuk, milyen nagylelkű volt, és az elengedhetetlen keménységet és szigort igazi jósággal tudta párosítani. A szentimentalizmus teljesen hiányzott ugyan belőle, de alapvetően jólelkű volt. Tudjuk, hogy munkája nemcsak nehéz és hálátlan, hanem gyötrelmes is volt számára.

Moiszej Szolomonovics sokat vívódott a posztján. De sohasem hallottuk panaszkodni ezt az erős embert. Maga volt a fegyelem; valóban a forradalmi kötelességtudat megtestesítője volt.

Megölték. Ezzel érzékeny csapást mértek ránk. Támadá-

suk célpontja az egyik legügyesebb és legerősebb ellenfelük volt, a munkásosztály egyik legnagyszerűbb barátja.

Lenin és Urickij meggyilkolása többet jelentett volna, mint egy nagy győzelem a fronton[266].

Nehéz a sorainkat újra rendezni – hatalmas rést ütöttek rajta. De Lenin felgyógyul, a felejthetetlen és pótolhatatlan Moiszej Szolomonovics Urickijt pedig energiánkat megsokszorozva megkíséreljük helyettesíteni.

„Vesztnyik Glavnovo Vojenno-revoljucionnovo Komityeta Moszkovszko–Kijevszko–Voznyeszenszkoj Zseleznoj dorogi", 1918. № 35.

Volodarszkij[207] elvtárssal nem sokkal Oroszországba való hazatérésem után ismerkedtem meg.

Engem a pétervári városi dumába jelöltek és a választásokon, ha jól emlékszem júniusban, megválasztottak városi tanácsnoknak. Az új bolsevik és kerületközi tanácsnokok egyesített csoportjának első ülésén találkoztam Volodarszkijjal. Meg kell mondanom, hogy ennek az egyesített csoportnak jó néhány kiemelkedő személyiség is tagja volt, például Kalinyin és Joffe, a kerületköziek közül pedig olyan elvtársak, mint Tovbina és Gyerbisev, ezen kívül Zaksz, Akszelrod és még sokan mások. Ebből az egyáltalán nem középszerű mezőnyből is ki kell emelnem Volodarszkij elvtársat.

A csoport afféle instruktora Jakov Mihajlovics Szverdlov volt: néhány általános útmutatást adott, utána pedig minden felmerülő problémát magunk tárgyaltunk meg. Ezeken a megbeszéléseken azonnal kitűnt Volodarszkij. Rendkívüli éleslátással és gyorsan ragadta meg az új tevékenységünkkel kapcsolatos alapvető feladatokat és azt is körvonalazta, miképpen kapcsolhatnánk össze a petrográdi proletariátus mindennapi ellátását a forradalmi agitáció feladataival. Volodarszkijt még névről sem ismertem. Csak néztem ezt az alacsony termetű, jókötésű, tiszta és élénk tekintetű embert, sasra emlékeztető arcélével, kinek világosan tagolt mondatai ugyanolyan világos és pontos gondolatokat öntöttek szavakba.

A szünetben együtt mentünk át a duma épületével szemben levő kávézóba, ahol tovább folytattuk a beszélgetést. Önkéntelenül, magam sem tudom miért, váratlanul ezt mondtam:

– Borzasztóan örülök, hogy látom a csoportban, azt hiszem, hogy igen alkalmas az olyan sorsfordító küzdelmekre, amilyenek most általában és kivált a dumában ránk várnak. – És csak ezután kérdeztem meg, hogy hívják és hová való.

– Volodarszkij vagyok – felelte –, származásomat és életformámat tekintve pedig amerikai munkás. Régóta foglalkozom már agitációval és van némi politikai tapasztalatom.

Volodarszkij hamarosan felhagyott a dumabeli tevékenységgel. Annak ellenére, hogy a pártnak olyan agitátorai voltak, mint Trockij, Zinovjev és mások, akik lázas és időnként káprázatos tevékenységet fejtettek ki, Volodarszkijt már október előtt úgy tartották számon, mint a párt egyik legjelentősebb agitátorát.

Mégis október után bontakozott ki igazán. Pártunk egyik legnagyszerűbb képviselője volt Pétervárott. Ebben döntő szerepet játszott kiemelkedő agitátori tehetsége, férfias nyíltsága, emberfeletti munkabírása és végül az, hogy ezt a valóban hatalmas agitációs tevékenységet összekapcsolta a „Krasznaja Gazétá"-ban végzett szerkesztői munkával, s a lap arculatát is maga alakította ki.

Először az agitátor és szónok Volodarszkijt szeretném legalább valamennyire bemutatni.

Volodarszkij beszédei irodalmilag nem tűntek ki különösebb eredetiséggel, vagy olyan gazdag metaforákkal, mint amilyenekkel Trockij árasztotta el hallgatóságát. Beszédei, megfogalmazásukat tekintve, eléggé szárazak voltak. A mai konstruktivistákat minden bizonnyal lázba hoznák ezek a beszédek, ha valódi konstruktivisták lennének, nem pedig zavaros fejű epigonok. Beszéde olyan volt, mint egy gép szerkezete, sehol semmi felesleges dolog, minden pontosan illeszkedik egymáshoz, az egész fémesen csillog és ezt a szerkezetet belső elektromos töltés rezegteti. Lehet, hogy ilyen az amerikai ékesszólás. Amerika a kohójában megedződött oroszok tömegét adta vissza nekünk, de Volodarszkijhoz hasonló szónok egy sem akadt köztük.

Hangja, akár a nyomtatott szó, valahogy plakátszerű, éles és fémesen csengő volt. Mondatai szokatlanul egyenletesen, azonos hangszínben peregtek, alig emelte fel néha a hangját. Pontos és egyenletes beszédritmusa arra emlékeztetett leginkább, ahogy Majakovszkijt szokták szavalni. Valamilyen belső, forradalmi izzás hevítette. Egész, kissé gépies beszédmodorát áthatotta a sistergő lelkesedés és a proletárlélek fájdalma. Beszédeinek hatása óriási volt. Röviden, rendkívül világosan beszélt, az egész olyan volt, mintha pontos és hegyes nyílvessző-jelszavakat gyűjtött volna egy csokorba.

Hallgatóságát a lelke legmélyéig felkavarta. Őt hallgatva lehetett a legjobban érzékelni azt, hogy a politikai agitáció eddig még soha nem látott fénykorában az agitátorok valósággal átgyúrták az alaktalan emberi tömeget, mely keménnyedett a kezük alatt, mígnem igazi forradalmi fegyverré nem formálódott.

Volodarszkij legnagyszerűbb adottsága szónoki képessége volt, de tehetsége nem merült ki ebben. Kiváló szervező-szerkesztő és a maga nemében utolérhetetlen publicista is volt. „Krasznaja Gazeta" című lapja az első perctől kezdve igazi harcos újság volt, a forradalom tábori lapja, a tömegek számára könnyen érthető, még a közérthetőségével akkoriban igazán kitűnő „Pravdá"-nál is közvetlenebb. Kis lapja egészen olyan lett, amilyen maga is volt: jó kiállású, amerikai módra szervezett és elegáns, minden felesleges sallangtól mentes, egyszerűségében is lényegre törő és erőteljes. Épp oly könnyen írt, ahogy beszélt. Nem törekedett különösebb eredetiségre. Cikkeit is, akár a szavait, mint puskagolyókat bocsátotta útjukra, márpedig tűzpárbajban és támadás közben senki sem törődik azzal, hogy golyói eredetiek legyenek. Szavai, ezek az írott és nyomtatott formájú lövedékek mindenen keresztülhatoltak.

Volodarszkij általában jó szervező volt.

Abból, ahogy nagyszerű, ösztönös könnyedséggel bármilyen témáról azonnal képes volt beszédet mondani és

ehhez rögtön nagy hallgatóságot toborozni, azt gondolom, bármilyen apparátust sikerrel megszervezett volna. De nem adatott meg neki, hogy ezt a képességét teljesen kibontakoztassa, hamarosan merénylet áldozata lett és haláláig az agitáción kívül már csak annyit tehetett nekünk, hogy megszervezte a „Krasznaja Gazeta" című lapot és az akkori Északi Kommunák Szövetségének Végrehajtó Bizottságában a sajtóosztályt vezette. Mint „cenzorát" a burzsoázia mérhetetlenül gyűlölte.

A burzsoázia és lakájai gyűlölték mint politikust is. Azt hiszem, akkor senkit sem gyűlöltek közülünk annyira, mint őt. Az eszerek is ádázul gyűlölték. Miért gyűlölték ennyire Volodarszkijt? Elsősorban azért, mert mindenütt jelenlevő volt, egyik gyűlésről a másikra száguldott, szinte egy időben látták Pétervárott és a környező településeken. A munkások megszokták, hogy úgy tekintsenek rá, mint saját élő újságjukra. Ő pedig kérlelhetetlen volt. Nemcsak október vihara hatotta át egész lényét, hanem a vörös terror is, amely csak halála után bontakozott ki. Mi tagadás, Volodarszkij terrorista volt. Szentül meg volt győződve arról, hogy ha időben nem sújtunk le vasököllel az ellenforradalom hidrájára, akkor nemcsak bennünket fog felfalni, hanem velünk együtt az egész világ októberben felcsillant reménységét is.

Határtalanul lelkes harcos volt, kész a legvégsőkre is. Egyszersmind azonban kíméletlen is volt. Ebben az értelemben volt benne valami Marat-ból. Marat-val ellentétben azonban mindig szem előtt volt, egyáltalán nem akart elrejtőzni, nem akarta a titokzatos földalatti tanítómester szerepét játszani, ellenkezőleg, mindenütt ott volt sasorrával és sastekintetével, mindenütt hallatta érces torokhangját, igazi parancsnok módjára mindig az első sorban menetelt, jó célpontot szolgáltatva az ellenségnek.

S íme, megölték.

Ma visszatekintve, látjuk, hogy ez szinte természetes volt. Az akkori Petrográd élén kétségtelenül Zinovjev állt. Az

ellenség ki nem állhatta, és bizonyára őt is megölték volna, ha adódik rá alkalom. Urickij igazán vasmarokkal fogta az ellenforradalom torkát, de rövidesen őt is megölték. Ám zászlóvivőnk, harci dobosunk, kürtösünk Volodarszkij volt. Nem tábornokként, hanem tamburmajorként, egy titáni méretű mozgalom nagy tamburmajorjaként haladt az élen. Sokan elestek akkoriban, de nyílt harcban. Volodarszkij volt az első, akit gyilkos golyó terített le. Mindnyájan tudtuk, hogy ez az eszerek műve, és ez be is bizonyosodott. Hiszen ők alkották a burzsoázia legelszántabb részét.

De nem burzsoá kéz terítette le Volodarszkijt, az odaadó néptribunt, a proletariátus rettenthetetlen lovagját. Munkáskéz végzett vele. Gyilkosa egy apró termetű, beteges munkás, fellegekben járó idealista volt. Ez a beesett mellű, csendes ember évekig arról álmodozott, hogy saját osztálya forradalmát fogja szolgálni, hőstettet fog végrehajtani, és ha kell, mártírként fog meghalni. És végre megjelentek olyan értelmiségiek, akik megjárták a kényszermunka poklát, s akik, mondhatni, rászolgáltak arra, hogy mellüket forradalmi érmékkel aggassák tele.

Ezeknek az értelmiségieknek a vérükben volt a forradalom, saját ügyüknek tekintették, amely saját csoportjukat, az élcsapatot – a kispolgárságot – juttatta hatalomra. Ezek az értelmiségiek Millerand-ok módjára már bele is ültek a bársonyszékekbe, már egyezséget is kötöttek a burzsoáziával, meg is ízlelték, milyen édes a tőke első számú kiszolgálójának lenni, és forradalmi frázisaik rózsaszínű ernyője alá bújva védelmezik a tőkét az eszmélő proletariátus haragjától. S lám, e haragvó nép élére most olyan néptribunok állnak, akik utat mutatnak, lerántják ezt a rózsaszínű ernyőt, és kihúzzák a mélyen tisztelt Csernovok és Ceretelik alól a bársonyszéket, vaskézzel félresöprik az értelmiségi hősöket és reményeiket, az új rendszerhez szélvész gyorsasággal alkalmazkodó tőkésekkel együtt.

Micsoda gyűlölet, frázispufogtató üres fecsegés, túlcsorduló szentimentális pátosz feszítette belülről az elutasított,

éppen mézesheteiket élő forradalmárokat! És ezek az értelmiségiek, kihasználva a szerencsétlen, beesett mellű kis munkás beléjük vetett hitét, azt mondják neki: „Hőstettet akarsz végrehajtani osztályod nevében, kész vagy a mártírhalálra? Eredj, és öld meg Volodarszkijt! Ez persze nem parancs, majd kiválasztjuk az időpontot, még gondolkodunk rajta, de arról biztosíthatunk, hogy ez olyan igazi hőstett lesz, amiért érdemes meghalni."

Fegyvert adnak neki, lelkét meggyúrva felkészítik az osztálya szeretetétől körülvett néptribun elleni terrorista merényletre. Közben telnek a napok, a hetek, s az eszer urak követik Volodarszkij, a vörös vad nyomát. S lám az egész világ láthatja, a gyilkos egészen más célból tartózkodott azon a helyen, ahol Volodarszkijnak el kellett haladnia. Mindenki láthatja, az eszerek nem bűnösök a meggyilkolásában, mert nem akarták, hogy a gyilkos éppen abban a pillanatban húzza meg a ravaszt! Egyszerűen azért lőtt, mert az autó gumija kidurrant és rendkívül kedvező alkalom kínálkozott, hogy lelője Volodarszkijt. És ő ezt meg is tette. Az eszerek megzavarodtak, sőt felháborodtak és azonnal kijelentették újságjaikban, hogy az egészhez semmi közük.

Idézzük fel azt is, milyen napokban ölték meg Volodarszkijt. Halála napján telefonált Zinovjevnek, hogy járt az Obuhov-gyárban, amely akkoriban félproletár üzem volt, amelyben antiszemita, garázda megnyilvánulásokkal lehetett találkozni és érzékelni lehetett a kispolgári reakció jelenlétét, s elmondta, hogy ott nagy a nyugtalanság.

Azokban a napokban az eszerek, az aknászhadosztály tisztjeivel karöltve, annyira feltüzelték a matrózokat, hogy azon a gyűlésen, amelyen én és Raszkolnyikov mondtunk beszédet, a torpedónaszádok megtévesztett matrózai egyenesen kiadták „A Balti Flotta diktatúrája Oroszország fölött" jelszót. De senki sem szólt ellene, amikor bebizonyítottuk, hogy ez a diktatúra néhány, eszernek maszkírozott tiszt és más, még kevésbé meghatározható személy diktatú-

rájját jelentené, akik a gúnyosan mosolygó Scsasztnij admirálison keresztül építenék ki sötét kapcsolataikat. Az aknászhadosztály akkor az Obuhov-üzem mögött állomásozott, s kezet is nyújtott a gyárnak.

Volodarszkij arra kérte Zinovjevet, hogy személyesen jöjjön ki az Obuhov-gyárba és tekintélyével próbálja meg lecsillapítani a kedélyeket. Zinovjev engem is magával vitt, és együttes erővel két órán keresztül próbáltunk rendet teremteni a felháborodott tömegben, az eszer és a mensevik banda állandó közbekiabálása és fütyülése közepette (akkor az üzemben minden reakciós elem a mensevikek és az eszerek köré tömörült). Az Obuhov-gyárból jövet a Nyevszkij városrészhez közeledve értesültünk arról, hogy Volodarszkijt meggyilkolták.

Bánat és rémület lett úrrá a proletártömegeken. Az a golyó, amely kioltotta Volodarszkij életét, véget vetett az egész aknász-obuhovi zavargásnak is. A pétervári Végrehajtó Bizottság lefegyverezte az aknászhadosztályt, és az Obuhov-gyári vihar azonnal elcsendesedett.

A Tauriai Palota Katalin termében, virágok és pálmaágak között, vörös drapériával körülvéve feküdt a szárnyaszegett sas, Volodarszkij. Soha ilyen élesen nem rajzolódott ki a római császárok bronzportréira emlékeztető büszke arcéle. Méltóságteljesen hallgatott. Ajkai, melyek közül annak idején lázongó, éles, érces zengésű szavak áradtak, most összezáródtak, mintha azt jeleznék, eleget mondtak már. Kitörölhetetlen emlékként él bennem néhány idős munkásasszony viselkedése a halott ravatalánál. Láttam, amint anyai könnyekkel a szemükben odamentek hozzá, hosszasan, szeretettel nézték az elesett hőst, görcsösen zokogva mondogatták: „Jaj, galambocskánk."

Olyan hatalmas tömeg kísérte utolsó útjára Volodarszkijt, amilyet ritkán látott Pétervár. Proletárok tízezrei, de lehet, hogy százezrei kísérték el a sírig, a Mars mezőre. Mit érezhettek ezt látva az eszer gyilkosok? Megértették-e, kire emeltek kezet? Lelkük legmélyén elismerték-e, hogy az

egész pétervári proletariátus vele, velünk, a kommunista párttal tart? Semmiképpen sem. Akkoriban még magasabbra akarták szegezni a revolvert, önkéntes terroristákkal tárgyaltak, megvizsgálták, mennyire alkalmas egy Konopljova vagy egy Kaplan újabb „hőstettekre és áldozatokra".

A Volodarszkijjal szembeni gyűlölet abban is megmutatkozott, hogy a Téli Palotától nem messze felállított ideiglenes emlékművét felrobbantották azokban a napokban, amikor Jugyenyics Pétervár felé közeledett[267]. Legutóbb, amikor Pétervárott jártam, a Forradalmi Múzeum előcsarnokában láttam ezt a felrobbantott, félig összetört emlékművet. Nem mondhatnám, hogy jól sikerült alkotás. Előbb-utóbb úgyis sokkal művészibbre, megfelelőbbre kellett volna kicserélni. De még így is, ilyen szürkén megmintázva, megtépve és összetörve, a sasarc büszkén, győzedelmes homlokkal tekint a jövőbe.

A. V. Lunacsarszkij: Revoljucionnije szilueti. 1923. 56-62.

[1] Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij 1875. november 11-én (23-án) született Poltavában, s 1933. december 26-án hunyt el a dél-franciaországi Mentonban.

[2] *A. V. Lunacsarszkij:* Találkozásaim Vlagyimir Iljiccsel az emigrációban. In: Találkozások Leninnel. Kortársak visszaemlékezései és történelmi riportok. Kossuth Könyvkiadó 1970. 59–61. old.; *A. V. Lunacsarszkij:* Lénin és a művészet. Uo. 132–135. old.; *A. V. Lunacsarszkij* Válogatott esztétikai munkák. Kossuth Könyvkiadó 1968. 332–334. old.; *A. V. Lunacsarszkij:* Művészet és forradalom. Kriterion, Bukarest 1975. 257–266. old.; *A. V. Lunacsarszkij:* Leninről. Élet és Irodalom, 1960. 17. sz.

[3] *A. V. Lunacsarszkij:* Önéletrajz. A pártmúltamról c. önéletrajzi cikkből. In: Én. Szovjet írók önéletrajzai. Gondolat 1968. 41–47. old.

[4] A „Letopisz revoljucii" c. sorozat célját így körvonalazták a szerkesztők: „Bár az Orosz Forradalom útja még nem zárult le, itt az ideje, hogy elkezdjük az anyaggyűjtés hatalmas munkáját a nagy fordulat történetéhez. Nekünk, e grandiózus események kortársainak kötelességünk késlekedés nélkül létrehozni, összegyűjteni, megőrizni a történelmi események menetére, az egyes személyek tevékenységére vonatkozó dokumentumokat, és előkészíteni mindazokat az anyagokat, melyekből a jövő történésze majd épületet emelhet. Ezen anyagok között elsőrendű fontosságúak a történtek cselekvő részeseinek, szemtanúinak feljegyzései, naplói, visszaemlékezései... Mindenekelőtt történelmi célokat követvén helyet kívánunk adni sorozatunkban a legkülönbözőbb politikai nézeteket képviselő szerzőknek – a szélső baloldaltól a jobboldalig. Csak az anyagok ilyen teljes kombinációja ad lehetőséget a hatalmas történelmi fordulat egész eleven gazdagságának megragadására." (Velikij perevorot [Oktjabrszkaja revoljucija.] Cs. l. Peterburg, 1919. Függelékben.)

[5] A. V. Lunacsarszkij: Pregyiszlovije k pervomu izdanyiju. In: Revoljucionnije szilueti. Szbornyik sztatyej. Izd. 2-je. Harkov, GIZ Ukraini, 1924, sztr. 5.

[6] Lunacsarszkij 1923. február 12-i levele Zinovjevhez. In: Lityeraturnoje naszledsztvo (a továbbiakban: LN). T. 80. V. I. Lenin

i A. V. Lunacsarszkij. Perepiszka, dokladi, dokumenti. Moszkva 1971, sztr. 700–701.

[7] A sorozat tervében a következő szerzők szerepeltek: B. V. Avilov, F. I. Dan, O. D. Kamenyeva, L. B. Kamenyev, K. K. Kuzmin-Karavajev, M. J. Levidov, M. I. Liber, A. V. Lunacsarszkij, J. O. Martov, Sz. D. Msztyiszlavszkij, A. N. Potreszov, V. A. Sztrojev, Nyik. Szuhanov, V. M. Csernov, V. B. Sklovszkij.

[8] Lásd L. M. Hlebnyikov: Iz isztorii gorkovszkih izdatyelsztv: „Vszemirnaja lityeratura" i „Izdatyelsztvo Z. I. Grzsebina". In: LN. T. 80. Moszkva 1971. sztr. 676–677.

[9] Lunacsarszkij itt bizonyára nemcsak a „Pravdá"-val támadt konfliktusra utalt, hanem a Forradalmi Katonai Tanács és az OK(b)P KB megbízásaira is, melyek értelmében a fenti szervek s a kormány teljhatalmú megbízottjaként Jaroszlavlba, Kosztromába, Harkovba, Rosztovba, Rjazanyba, Tambovba, Szaratovba, Nyikolajevbe és Odesszába – a frontra és a hátországba – utazott, ahonnan rendszeres jelentéseket küldött Leninnek.

[10] Lunacsarszkij itt N. N. Szuhanov (Gimmer) „Feljegyzések a forradalomról" címmel 1922–1923-ban megjelent hétkötetes munkájára utal. (Nyik. Szuhanov: Zapiszki o revolucii. Kny. 1–7. Izd. Grzsebina, Berlin–Petrograd–Moszkva, 1922–1923.

Szuhanov 1903-tól eszer, majd 1917-től mensevik álláspontot képviselt, 1914-ben a „Szovremennyik", 1915–1917-ben a „Letopisz" c. folyóirat, 1917–1918-ban pedig a „Novaja Zsizny" c. napilap szerkesztőségében jelentős szerepet játszott, s 1917 nyarán közeli kapcsolatban állt Lunacsarszkijjal. „Feljegyzéseit" Lenin is alapjaiban bírálta „Forradalmunkról. N. Szuhanov feljegyzéseivel kapcsolatban" c. írásában. (Lenin Összes Művei [a továbbiakban LÖM] 45. köt. 376–380. old.).

[11] Revoljucionnije szilueti. sztr. 4.

[12] Amint ez a kötetben Kamenyevről közölt írásból is kitűnik, Lunacsarszkij L. B. Kamenyevvel szembeni neheztelése még a reakció korszakából, a korábbi bolsevik frakció „leninistákra" és „vperjodistákra" szakadásának idejéből származott. Nem tudta Kamenyevnek megbocsátani, hogy bár 1905-ben filozófiai nézeteik „rendkívül közel álltak egymáshoz", sőt Kamenyev e tekintetben Lunacsarszkij „tanítványának" vallotta magát, a „Proletarij" 1909. február 12-i (25-i) 42. számában – igaz, aláírás nélkül – éles hangú cikkben bírálta Lunacsarszkij istenépítő nézeteit „Nye po doroge" (Külön úton) címmel. Lunacsarszkij – korábbi nézetazonosságukra utaló – állításának valószerűségét bizonyítja Kamenyev 1908. november 28-án Bogdanovhoz intézett levele, melyben a III. Állami Dumában tevékenykedő szociáldemokrata frakció ügyében közöttük meglevő politikai nézetkülönbség mel-

lett a Bogdanovéval rokon filozófiai nézeteiről tájékoztatta a címzettet, s arról írt, hogy amennyiben a különböző politikai és filozófiai álláspontok között elmérgesedett viták következtében választásra kényszerülne, inkább semleges maradna ebben a harcban. (Piszmo L. B. Kamenyeva k A. Bogdanovu. 28 nojabrja 1908. goda. „Pod znamenyem markszizma". 1932, № 9–10. sztr. 203.) Mint a „Nye po doroge" c. cikk is mutatta, Kamenyev végül határozottan állást foglalt a formailag csak „a párton belül jelentkező istenépítő tendenciák" kapcsán kirobbant, de végeredményben alapvető filozófiai kérdéseket is érintő vitában. Lunacsarszkij említett 1919-es írásában azt tartotta elfogadhatatlannak, hogy Kamenyev főszerepet vállalt ebben a harcban. A szervezeti szakadáshoz vezető polémia nyitányát az ő cikke jelentette; 1909. június 23-án, a „Proletarij" kibővített szerkesztősége értekezletének harmadik ülésén pedig Kamenyev terjesztette elő a leninisták határozati javaslatát, amely szerint „az értekezlet ezt az irányzatot, amelyet különösen Lunacsarszkij elvtárs propagál erősen cikkeiben, olyan irányzatnak tekinti, amely szakít a marxizmus alapelveivel, és amely propagandájának korántsem csak terminológiájával, hanem annak lényegével okoz kárt a munkástömegek felvilágosítására irányuló forradalmi szociáldemokrata munkának; kijelenti továbbá, hogy a tudományos szocializmus ilyen eltorzításához a bolsevik frakciónak semmi köze sincs." (Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai [a továbbiakban: Az SZKP határozatai] I. rész. Szikra 1954. 253. old.) Az idézett határozati javaslathoz Kamenyev az alábbiakat fűzte hozzá: „Számomra az a fontos, hogy az istenépítés a marxizmus elleni harc leplezett formája, és Lunacsarszkij a marxizmus kritikájának legszélsőbb határáig is eljut, amivel kirekeszti magát a pártból. A pártból kizárni őt sajnos nem áll módunkban, de kirekeszthetjük abból az eszmei közösségből, amelyet mi képviselünk. Határozatunkban egyértelműen rá kell mutatnunk, hogy e világnézet nyilvánvalóan ellentmond a marxizmusnak." (Protokoli szovescsanyija raszsirennoj redakcii „Proletarija". Ijuny 1909. Partizdat 1934. sztr. 40–41.)

Lunacsarszkij a „Néhány szó »istenépítésemről«" c. írásában válaszolt e vádakra, tiltakozva a „türelmetlenség", az őt érintő szervezeti intézkedések ellen, és csak a terminológiája ellen felmerült kifogásokat méltányolva megígérte, hogy a jövőben lemond e szó használatáról. (Lunacsarszkij: Nyeszkolko szlov o mojom „bogosztroityelsztve". In: Ko vszem tovariscsam! Parizs [é. n.] sztr. 7–8.) Amikor e nyilatkozat ellenére 1911-ben megjelent Lunacsarszkij „Vallás és szocializmus" c. könyvének második kötete, Kamenyev a „Szocial-Demokrat" 1911. december 8-i

(21-i) 25. számában a „Vallás a szocializmus ellen, Lunacsarszkij Marx ellen" c. cikkében nyilvánított véleményt a kötetről. (L. B. Kamenyev: Religija protyiv szocializma, Lunacsarszkij protyiv Marksza. In: Mezsdu dvumja revoljucijami. Szbornyik sztatyej. 2-je izd. Moszkva 1923. sztr. 267–279.)

Lunacsarszkij véleménye csak a húszas évek végén, a harmincas évek elején változott alapvetően a történtekről: ahogy ez „Az 1908–1910-es filozófiai vita kérdéséhez" c. írásából is kitűnik, lényegében magáévá tette a Lenin és elvtársai által 1908-ban és azt követően képviselt nézeteket. (Vö.: A. V. Lunacsarszkij: Lenin és az irodalomtudomány. In.: Uo.: Válogatott esztétikai munkák. 499–510. old.)

13 Arhiv Gorkovo. T. XIV. Nyeizdannaja perepiszka. Moszkva 1976. sztr. 122.

14 N. A. Trifonov: Lunacsarszkij – memuariszt. In: A. V. Lunacsarszkij: Voszpominanyija i vpecsatlenyija. Moszkva 1968. sztr. 9.

15 Lunacsarszkij levele Gorkijnak, 1932. szeptember 23. In: Arhiv Gorkovo. T. XIV. sztr. 117–118.

16 Erényi Tibor: Az élőknek méltányossággal tartozunk, a halottaknak csak igazsággal. In: Magyar Tudomány, 1985. 10. sz. 756. old.

17 Lásd erről: N. Pijasev: Aresztovannij Ibszen. „Tyeatr" 1966. № 2. sztr. 77–78; N. A. Trifonov, I. F. Sosztak: A. V. Lunacsarszkij i „Moszkovszkoje gyelo" 1899 goda. In: LN. T. 82. A. V. Lunacsarszkij. Nyeizdannije matyeriali. Moszkva 1970. sztr. 587–602.

18 1906-tól tekintik Zinovjevet a Pétervári Pártbizottság tagjának. Lásd Gyejatyeli SZSZSZR i Oktjabrszkoj Revoljucii. Avtobiografii i biografii. Prilozsenyije k 41. tomu Enciklopegyicseszkovo Szlovarja Russzkovo Bibliograficseszkovo Insztyituta Granat. 7-je izd. Moszkva (é. n.) Cs. 1. sztb. 144; Biographical Dictionary of the Comintern. By Branko Lazitch. Stanford 1973. p. 455.

19 Ucsregyityelnoje szobranyije. Sztyenograficseszkij otcsot. Petrograd 1918. sztr. 3–8; Vszerosszijszkoje Ucsregyityelnoje szobranyije. Moszkva–Lenyingrad. 1930. sztr. 3–9.

20 Lunacsarszkij eszmei fejlődésének megítéléséhez fontos szempontokat, megbízható útmutatást talál a magyar olvasó Mihail Lifsic „Lunacsarszkij esztétikája. Bevezetés helyett" című, időállónak bizonyult kiváló tanulmányában. In: A. V. Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák. 5–40. old.

21 Lunacsarszkij anyja férjének a nevét viselte. Édesapja, Alekszandr Ivanovics Antonov 1885-ben meghalt s így fia nevelésével csak tízéves koráig foglalkozhatott.

[22] Az 1839 és 1884 között megjelenő „Otyecsesztvennije Zapiszki" progresszív, narodnyik irányvonalat képviselt a Lunacsarszkij által említett periódusban. Az 1880-tól 1918-ig Moszkvában megjelenő „Russzkaja Miszl" kezdetben szlavofil irányzatú, majd 1885 után a liberális-narodnyik eszmék közvetítője. 1905 után P. B. Sztruve hatására a lap végeredményben a „vehista", kadet irányvonal egyik legtekintélyesebb szócsöve volt.

[23] Lunacsarszkij 1887 és 1895 között tanult az 1. sz. Kijevi Gimnáziumban.

[24] Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt első kongresszusáról van szó, amely 1898. március 1. és 3. (13. és 15.) között ülésezett Minszkben.

[25] M. N. Ljadov több munkát írt az OSZDMP korai történetéről. Lunacsarszkij fejtegetéséből nem világos, hogy konkrétan melyik írásra utal. Valószínűnek látszik, hogy Ljadov 1906-ban Pétervárott megjelent „Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt története" c. munkájának I–II. kötetére hivatkozik. (M. Ljadov: Isztorija Rosszijszkoj Szocialgyemokratyicseszkoj Rabocsej Partyii. Cs. 1. Voznyiknovenyije szocialgyemokratyicseszkovo dvizsenyija v Rosszii. SzPb., „Narodnaja Polza" 1906.; 2. Szozdanyije Rosszijszkoj Szocialgyemokratyicseszkoj Rabocsej Partyii. 1897–1903 goda. SzPb., „Gyelo" 1906.)

[26] Lunacsarszkij elbeszélését más kortársak, J. N. Moszyński (József Konarski), L. Fedorcsenko (N. Csarov) és a később párttörténésszé lett B. L. Ejdelman visszaemlékezéseivel s egyes mai történeti feldolgozásokkal összevetve a következő képet kapjuk az 1890-es évek első felében Kijevben történtekről:

A cári önkényuralommal szembefordult értelmiség, diákság, munkásság helyi szervezkedési kísérletei egyrészt a különböző liberális, narodnyik, marxista (szocialista) irányzatok hatását, másrészt a város és különösen oktatási intézményei sajátos nemzetiségi összetételét tükrözték ebben az időben. A korábbi időszak narodnyik befolyását fokozatosan háttérbe szorította a „Munka Felszabadítása" csoport propagandatevékenységének és a német szociáldemokrata mozgalommal közvetlen érintkezésben álló lengyel szocialista-szociáldemokrata mozgalomnak az eszmei hatása. A lengyel nemzetiségű W. N. és J. N. Moszyński fivérek, A. D. Robczewski és K. A. Petruszevics révén, valamint a kijevi marxista körök megteremtésében döntő szerepet játszó B. A. Kisztyakovszkij közvetítésével megteremtődött kapcsolat igen fontossá vált a többségében orosz nemzetiségű diákokból, egyetemi hallgatókból 1891-től fokozatosan létrejött propagandakörök, sőt az ukrán nacionalista színezetű csoportok fejlődése szem-

pontjából is. A marxista klasszikusok és a német szociáldemokrata teoretikusok egy sor munkája ugyanis korábban vált hozzáférhetővé lengyel, mint orosz nyelven. A W. N. Moszyński, P. L. Tucsapszkij, K. A. Petruszevics, V. G. Krizsanovszkaja-Tucsapszkaja, Szpilioti és mások tevékenységét összefogó „egyetemista szervezet" mellett az ifjabb fivér, J. N. Moszyński kezdeményezésére középiskolás propagandakör alakult a 2. sz. Kijevi Gimnázium 6. osztályában, majd közreműködésükkel más középiskolákban is. Így Lunacsarszkij 1892–1893-ban hozhatta létre gimnáziumi propagandakörét, s akkoriban kapcsolódhatott be az egész hálózatot irányító csoport munkájába. E kezdetben tisztán „középiskolás szervezet" a munkás környezetben élő D. N. Nyetocsajev, M. Pljuscs és A. J. Krovackij révén teremtett kapcsolatot a kijevi elővárosok munkásaival 1893 végén vagy 1894 elején. Lunacsarszkij szerepére emlékezvén elvtársai – kiváló elméleti felkészültsége, a narodnyik elképzelések képviselőivel folytatott gyakori vitái és az említett, munkások számára szervezett szemináriumsorozat mellett – egy kétszáz fős gyűlésen tartott kiváló beszédét és a reáliskolai üldöztetések folytán 1894-ben öngyilkosságot elkövető diák, Knoring tüntetéssé fajult temetésén mondott emlékezetes beszédét emelték ki írásaikban. (J. N. Mosinszkij: Gyevjanosztije godi v kijevszkom podpolje. In: „Katorga i sszilka", 1927, № 5. sztr. 1–27.; № 6. sztr. 35–53.; № 8. sztr. 52–67.; L. Fedorcsenko: Pjervije sagi szocialgyemokratyii v Kijeve. In: „Katorga i sszilka", 1926, № 6. sztr. 21–33.; B. Ejdelman: Po povodu sztatyi t. Fedorcsenko „Pjervije sagi szocialgyemokratyii v Kijeve". In: „Kotorga i szilka", № 6. sztr. 25–32.; Isztorija Kijeva v 3-h tomah. T. 2. Kijev, 1983. sztr. 245–256.)

27 P. B. Sztruve, aki később az OSZDMP első kiáltványát is megfogalmazta, 1894-ben Pétervárott adta ki „Kritikai megjegyzések Oroszország gazdasági fejlődésének kérdéséhez" c. könyvét.

28 M. I. Tugan-Baranovszkij, aki ugyancsak „legális marxista" volt, 1894-ben védte meg „Ipari válságok a mai Angliában, ezeknek okai és hatása a nép életére" c. magiszteri disszertációját.

29 N. N. Novikov, aki akkoriban Kijevben rendőri felügyelet alatt állt és száműzetése helyének kijelölését „várta", szintén részt vett a Lunacsarszkij által említett propagandakörök munkájában.

30 Richard Avenarius, mint ismeretes, Ernst Mach mellett az ún. empíriokriticizmus kiemelkedő képviselője volt. Fő műve, a „Kritik der reinen Erfahrung" 1. és 2. kötete 1888-ban, illetve 1890-ben jelent meg Lipcsében.

31 Itt Lunacsarszkij egyebek között bizonyára V. V. Leszevics 1891-ben Pétervárott megjelent „Mi a tudományos filozófia" c. mun-

kájára utal, amelyet Lenin „divatos, professzori, eklektikus" műként jellemzett (LÖM 18. köt. 44. old.)

[32] Lunacsarszkij 1895–1896-ban folytatott tanulmányokat a zürichi egyetem különböző fakultásain.

[33] P. B. Akszelrod az 1890-es években az orosz szocialista-szociáldemokrata mozgalom egyik legkiemelkedőbb képviselője, a „Munka Felszabadítása" csoport tagja, Plehanov barátja volt. Az OSZDMP egyik alapítója, az „Iszkra" szerkesztője, majd 1903-tól kezdve az egyik legmilitánsabb mensevik, a két oroszországi forradalom között „mensevik likvidátor", 1917-től pedig az októberi fordulat ellenfele.

[34] A lengyel munkásmozgalomban 1892–1894-ben vált szét az internacionalista-szociáldemokrata és a nacionalista-szocialista irányzat. R. Luxemburg, J. Marchlewski, A. Warski, és mások, akik a nemzeti és szociális problémák megoldását egyaránt az oroszországi forradalmi átalakulástól, az orosz mozgalommal való szoros együttműködéstől várták, 1893 augusztusában megalakították a Lengyel Királyság Szociáldemokráciája nevű szociáldemokrata szervezetet, s ez 1899-ben a Litvániai Munkásszövetséggel fuzionálva felvette a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája nevet.

Gyökeresen más úton, az Oroszországtól, Németországtól és a Monarchiától független, újra egységes Lengyelország megteremtése útján kívánta létrehozni az általa elképzelt szociális megújulás lehetőségét a J. Stróżecki, J. Piłsudski, S. Wojciechowski, W. Jodko-Narkiewicz és mások vezette Lengyel Szocialista Párt.

[35] M. M. Kovalevszkij történész, jogtörténész, etnográfus, pozitivista szociológus. 1878–1887-ig a Moszkvai Egyetem Jogi Kara összehasonlító jogtörténeti tanszékének professzora. Miután állásából eltávolították, előadásokat tartott Európa és az Egyesült Államok nagyvárosaiban. 1901-ben egyik alapítója a Párizsban létrehozott Orosz Társadalomtudományi Főiskolának. Marxot és Engelst személyesen ismerte; sok vonatkozásban hatottak műveire, de anélkül, hogy alapvetően pozitivista beállítódását feladta volna.

[36] Lásd „Az 1908–1910-es filozófiai vita kérdéséhez" c. írást kötetünkben és Plehanov „Az úgynevezett valláskeresések Oroszországban" c. írását, mely 1909-ben jelent meg a „Szovremennij Mir" c. pétervári folyóiratban. (In: G. V. Plehanov: A vallásról. Válogatott írások. Kossuth Könyvkiadó 1960. 301–325. old.)

[37] Lunacsarszkij 1896 végétől 1898 nyaráig Nizzában, Reimsben és Párizsban élt beteg bátyjával, Platon Vasziljevics Lunacsarszkijjal. Kapcsolata P. B. Akszelroddal és az „Orosz Szociáldemokraták Külföldi Szövetségével" valójában ekkor sem szakadt meg.

Ezt tanúsítják az amszterdami Internationaal Instituut voor Sociaale Geschiedenis archívumában őrzött korabeli levelei és az a tény, hogy G. Antonov álnéven kisebb írásai, tudósításai, fordításai jelentek meg a szövetség kiadványában, a genfi „Rabotnyik" 1899. évi 5–6. és a „Lisztok Rabotnyika" 1896. évi 2. számában.

38 J. Sz. Gambarov ismert jogászprofesszor, J. V. Anyicskov pedig neves irodalomtörténész, kritikus volt akkoriban.

39 A forradalmi narodnyik gondolkodás kiemelkedő képviselője, P. L. Lavrov filozófus és szociológus 1900. február 6-án hunyt el Párizsban.

40 P. V. Lunacsarszkij felesége második férje nevén, mint Szofja Nyikolajevna Szmidovics ismert személyiséggé vált az oroszországi szociáldemokrata mozgalomban.

41 Valójában 1898. augusztus végén vagy szeptember elején érkeztek Moszkvába. Mozgalmi tevékenységük A. V. Lunacsarszkij 1899. április 13-i letartóztatásáig maradt zavartalan.

42 A valójában Peterszon nevű nyomozótiszt valószínűleg a tapasztalatlan lebukottakkal szemben gyakorta alkalmazott trükkhöz folyamodott Lunacsarszkij szabadon engedésekor: kipróbálta, hátha „nyomra", kapcsolataihoz „vezet" szabadulása néhány napja alatt. Ezt valószínűsíti, hogy Zubatov parancsára 1899. május 24-én Lunacsarszkijt Kijevben ismét letartóztatták és Moszkvába szállították, ahol a Taganka börtön magánzárkájában tartották 1899. október 8-ig. (Lásd N. A. Trifonov és J. F. Sosztak már idézett tanulmányát. In: LN. T. 82. sztr. 587–602.)

43 A. V. Lunacsarszkij nem volt tagja az OSZDMP Moszkvai Bizottságának. 1898–1900-ban M. F. Vlagyimirszkij, A. I. Uljanova-Jelizarova és P. V. Lunacsarszkij tartoztak e testületbe; az ifjabb Lunacsarszkij-fivér M. I. Uljanovával együtt a moszkvai szervezet propagandacsoportjában tevékenykedett. (Lásd Ocserki isztorii Moszkovszkoj organyizacii KPSZSZ. Kny. 1. 1883–nojabr 1917. Moszkva 1979. sztr. 48–49.)

44 Lunacsarszkij eljárásával lehetővé tette, hogy bátyja és sógornője további két évig szabadon tevékenykedjék, s hogy A. I. Uljanova-Jelizarova 1900-ban akadály nélkül külföldre távozzon. (Lásd LN. T. 82. sztr. 592.)

45 A „Religija i szocializm" első kötete 1908-ban, második kötete 1911-ben jelent meg Pétervárott a Sipovnyik könyvkiadónál.

46 Valójában Lunacsarszkij tartózkodási helyei így követték egymást: 1899. október 10-től december 8-ig a poltavai járás Szuprunovka falujában, törvényes apjánál, V. F. Lunacsarszkijnál tartózkodott, majd 1900. január 15-ig az édesanyjánál Kijevben lakott. Január második felétől áprilisig Kalugában élt, majd visszatért édesanyjához Kijevbe, ahol egy Ibsenről tartott előadása során

1900. április 29-én letartóztatták. Június közepéig a város Lukjanovka nevű börtönében tartották fogva, majd visszatért Kalugába, ahol rendőri felügyelet alatt élt ügyének lezárását várva 1900. június 30-tól 1902. január 26-ig, amikor is Bogdanov hívására Vologdába költözött. (Lásd LN. T. 82. sztr. 595–600, 603–604.)

47 A V. Bazarov álnéven ismertté vált V. A. Rudnyev Bogdanov és Lunacsarszkij legszűkebb baráti köréhez tartozott az első világháborút megelőző időszakban. Az 1890-es években Tulában kapcsolódott be a Bogdanov vezette propagandakörök munkájába, majd 1901-ben a moszkvai szociáldemokrata szervezetben játszott figyelemre méltó szerepet. Már 1903-ban csatlakozott a bolsevikokhoz. 1905-ben a Pétervári Pártbizottság tagja, a „Novaja Zsizny" és más bolsevik kiadványok tevékeny közreműködője, majd az év végétől az ismét egységes OSZDMP Központi Lapjának szerkesztőségében a bolsevikok képviselője. Elméleti-filozófiai nézetei egyre inkább a Bogdanov körül tömörült „baloldali bolsevikokhoz" közelítették a mindinkább teoretikus síkra terelődött vitában. Mach és Avenarius ismeretelmélete egyes mozzanatainak a marxizmussal való „ötvözését" kísérelte meg maga is; osztotta társainak a – forradalmi messianisztikus hangulattól befolyásolt – „kollektivista praxis-filozófia" megalkotására irányuló törekvését. Ezért vett részt a Lenin által élesen bírált „Vázlatok a marxizmus filozófiája köréből" (1908), valamint „A kollektivizmus filozófiájának vázlata" (1909) című pétervári gyűjteményekben. Szimpátiával kísérte Lunacsarszkijnak az anarchoszindikalizmus és a bolsevizmus bizonyos elemeinek „házasítására" irányuló elképzeléseit is. Ez különösen 1907-ben, a stuttgarti nemzetközi szocialista kongresszus szakszervezeti vitája kapcsán, a párt és a szakszervezetek viszonyának kérdésében manifesztálódott. „Kollektivista" elkötelezettsége folytán 1908–1910-ben élesen elítélte az individualista „istenkereső" kísérleteket, fenntartással vegyes szolidaritással fogadja Gorkij „Gyónás"-át, az író (és Lunacsarszkij) „istenépítő" törekvéseit. Bár tanulmányaiban mindenekelőtt az „istenépítés" és az „istenkeresés" alapvető különbségét hangsúlyozta, írásai nem igazolják azt a korabeli polémiából a szakirodalomba „átszűrődött" nézetet, hogy Bazarov maga is „istenépítő" volt. A világháború alatt internacionalista álláspontot képviselt. Jelentős szerepet vállalt a Gorkij nevével fémjelzett „Letopisz" c. folyóirat és a „Novaja Zsizny" c. napilap szerkesztőségében. A polgárháború éveiben a front másik oldalán kötelezte el magát, s a Harkovban megjelent mensevik folyóirat, a „Miszl" egyik vezetőjeként hívta fel magára a figyelmet. A harc lezárultával a moszkvai tervhivatalban dolgozott, amíg

1931-ben „mensevik ellenforradalmi szervezkedés" vádjával le nem tartóztatták. (V. Bazarov: Avtoritarnaja metafizika i avtonomnaja licsnoszty. In: Ocserki realisztyicseszkovo mirovozzrenyija. SzPb. 1904. Uő.: Anarhicseszkij kommunyizm i markszizm. SzPb. 1906; Uő.: Bogoiszkatyelszlvo i „bogosztroityelszlvo". In: Versini. Kny. 1. SzPb. 1909; Uő.: Na dva fronta. SzPb. 1910; Uő.: Na putyi k szocializmu. Szb. sztatyej. Harkov 1919. stb.)

[48] I. I. Szkvorcov-Sztyepanov forradalmár, publicista, filozófus. 1891-től vett részt a forradalmi mozgalomban, 1904-től bolsevik. 1917-ben a szovjetek második összoroszországi kongresszusán a Népbiztosok Tanácsának tagjává, a pénzügyek irányítójává választották. 1918-tól haláláig tudományos és publicisztikai tevékenységet folytatott. Legismertebb munkája a Bogdanovval közösen írt, „A politikai gazdaságtan tanfolyama" című, már 1917 előtt több kiadást megért könyv. V. Bazarovval együtt még a század első évtizedében oroszra fordította „A tőke" első három kötetét. A húszas évek filozófiai vitáiban a „dialektikusokkal" szemben a „mechanisták" oldalán exponálta magát.

[49] B. V. Avilov statisztikus, közgazdász, 1900 nyarán érkezett Kalugába. A forradalmi mozgalomba már 1893-ban bekapcsolódott és közel két évtizeden át, 1917 májusáig tevékenyen kitartott forradalmi szociáldemokrata (1903 után bolsevik) álláspontja mellett. Ezt követően a „Novaja Zsizny" c. lap szerkesztőjeként, az októberi forradalommal szembehelyezkedő internacionalista mensevik csoport egyik vezetőjeként tevékenykedett. 1918 áprilisában a szervezet többségével kialakult nézeteltérései folytán – Bazarovval, Gyesznyickij-Sztrojevvel és másokkal együtt – kilépett az internacionalista mensevikek központi bizottságából, majd a „Novaja Zsizny" betiltása után visszavonult a politikától.

[50] Sz. N. Bulgakov, aki a progresszív-radikális, a marxizmussal „kacérkodó" mozgalmaktól az ún. „legális marxizmuson" át, a neokantiánus és a fenomenológiai iskolák „kritikai tisztító tüzén keresztül" idealista, majd nyíltan vallásos-misztikus, ill. vallásos-egzisztencialista irányba „fejlődő", és még inkább N. A. Bergyajev – a velük folytatott polémia révén – rendkívül nagy hatással volt a kalugai szociáldemokrata csoport és különösen Lunacsarszkij gondolkodására. Eszmei fejlődésük, teljes elhatárolódásuk szakadatlan viták folyamatában ment végbe. Egyre élesebben megfogalmazott, de – ha negatív módon is – viszonylag sok érintkezési pontot mutató cikkek, tanulmányok sora bizonyítja: a századfordulótól az 1910-es évekig terjedő időszakban kölcsönösen nagy, de negatív szerepet tulajdonítottak egymásnak.

[51] Bogdanov „Empíriomonizmus. Cikkek a filozófiáról" (Empirio-

monyizm. Sztatyi po filoszofii) c. könyvének három kötete 1904–1906-ban jelent meg először Pétervárott.

52 A Goncsarov családdal a századfordulón közeli kapcsolatban álló D. Razlomalin 1921-ben úgy vélte, hogy a valóban haladó gondolkodású D. D. Goncsarov sohasem volt szociáldemokrata, hanem a Népszabadság Pártja (kadet párt) megalakulása után annak elkötelezett híve volt. A helyi nemesség elöljárója sem ő volt, hanem fivére, Borisz Dmitrijevics Goncsarov. (D. Razlomin: Pervije sagi partyijnoj organyizacii v Kaluge. In: Iz partyijnovo proslovo. Szb. voszpominanyij. Kaluga 1921. sztr. 60–61.)

53 Elképzelhető, hogy Lunacsarszkij tévedett Dehmel-versfordításainak sorsát illetően. 1908-ban ugyanis a „Znanyije" kiadó 24. számú gyűjteményében Richard Dehmel német költő két versének fordítása jelent meg A. L. aláírással, s az ő bevezetőjével.

54 1904 végén Tucsapszkij, Baszok-Melenyevszkij, Mazurenko és mások vezetésével Szpilka (Ukrán Szociáldemokrata Szövetség) néven önállósult a szociáldemokrata, radikális-demokrata és kispolgári-nacionalista elemekből 1900-ban Harkovban alakult Ukrán Forradalmi Párt baloldala. Az új szervezet az OSZDMP akkor „békülékeny" álláspontot képviselő Központi Bizottságával folytatott tárgyalások eredményeként csatlakozott a mensevik frakcióhoz ez utóbbinak az 1905. áprilisi genfi konferenciáján.

55 B. V. Szavinkov, aki később V. Ropsin írói álnéven publikált, az eszer párt egyik legismertebb vezére, 1903 és 1906 között az eszer „Harci Szervezet" egyik vezetője volt. Az októberi forradalomhoz ellenségesen viszonyult: tevékenyen részt vett a szovjethatalom elleni harcban, ezért 1924. augusztus 29-én halálra ítélték, de az ítéletet 10 évi szabadságvesztésre változtatták. 1925. május 7-én önkezével vetett véget életének. Az ismert orosz író, G. I. Uszpenszkij leánya volt a felesége.

56 V. A. Zsdanov pétervári ügyvéd, 1895-ben száműzték Vologdába. I. A. Szammer 1897-ben a kijevi egyetemen kapcsolódott be a forradalmi mozgalomba. Még abban az évben Pétervárott letartóztatták, Szamarába, majd Vologda kormányzóságba száműzték. Szabadulása után a kazanyi pártbizottság egyik vezetője, s a helyi 1905. októberi fegyveres felkelés irányítója. Ezt követően a pétervári fegyveres munkáscsapatok egyik vezetője, majd részt vett az OSZDMP katonai és harci szervezeteinek 1906. novemberi (bolsevik) konferenciáján.

57 II. Miklós cár 1902. december 26-án engedte meg, hogy Lunacsarszkij Vologdában maradjon.

58 A Lunacsarszkij által említett „Problemi igyealizma" című gyűjteményben lépett színre először 1902-ben, „a forradalom és ellenforradalom szélsőségeit egyaránt elvető", „a társadalmat és az

államot egyaránt bíráló", „középutasként szereplő", „a marxizmustól az idealizmus felé" forduló irányzat, hogy azután a Lenin által „a liberális renegátság enciklopédiája"-ként (LÖM. 19. köt. 163. old.) jellemzett „Vehi" (Mérföldkövek) c. cikkgyűjteményben öltsön paradigmatikus, az orosz értelmiség minden rétegét állásfoglalásra késztető formát.

59 1903. március 31-től száműzetésének letöltéséig, 1904. május 15-ig éltek Totymában.

60 A pétervári „Obrazovanyije" és még inkább a moszkvai „Pravda" c. folyóirat akkoriban progresszív irányzatok befolyása alatt állt. Az utóbbinak az irányvonala 1904–1905-ben egyre inkább a marxizmushoz közeledett – s ebben jelentős szerepe volt a tudományos rovatot vezető A. A. Bogdanovnak. Lunacsarszkij 1903–1904-es munkásságát, irodalmi aktivitását jól jellemzi, hogy e két év alatt 72 írása jelent meg a különböző oroszországi orgánumokban, ebből 33 az „Obrazovanyije"-ben és 9 a „Pravda"-ban. A legjelentősebb tanulmányai többségét tartalmazó „Etjudi krityicseszkije i polemicseszkije" c. kötet valójában 1905-ben a „Pravda" kiadásában jelent meg Moszkvában, nem pedig „Mjagkovnál". (V. Poljanszkij: Markszisztszkaja periogyicseszkaja pecsaty 1896–1906. „Krasznij Arhiv", 1925. № 9. sztr. 231–233; 1926. № 5. sztr. 185–194; Russzkaja lityeratura i zsurnalisztyika nacsala XX veka. 1905–1917. Bolsevisztszkije i obscsegyemokratyicseszkije izdanyija. Moszkva 1984. sztr. 83–117.)

61 R. Avenarius. Krityika csisztovo opita v populjarnom izlozsenyii A. Lunacsarszkovo. – Novaja tyeorija pozityivnovo igyealizma (Holzapfel). Krityicseszkoje izlozsenyije A. Lunacsarszkovo. Izd. Sz. Dorovatovszkovo i A. Csarusnyikova. Moszkva 1905.

62 Az élet rövidesen rácáfolt a memoáríró 1919-es várakozására: élete utolsó évtizedét a moszkvai Kis Színház művésznőjével, N. A. Lunacsarszkaja-Rozenellel élte le.

63 V. V. Vodovozov publicista, közgazdász az „eneszek", a népi szocialisták álláspontját képviselte.

64 Bogdanovot 1904 áprilisában Tverben Lenin megbízásából felkereste M. N. Ljadov, s kérte, hogy a legrövidebb időn belül utazzék Genfbe, kapcsolódjék be a bolsevik irodalmárok tevékenységébe. Bogdanov azonnal igent mondott, sőt „kalugai" barátai támogatását is kilátásba helyezte. 1904. május 5-én (18-án) N. K. Krupszkaja már Genfbe érkezéséről adott hírt egy levélben, június 5-én (18-án) pedig arról számolt be, hogy Bogdanov teljesen a bolsevikok oldalára állt, s Plehanovval és Kautskyval polemizáló kiváló levelet írt az immár mensevik „Iszkra" 70. számában „Nakonyec-to!" címmel. Brosúrák sorát írta „Rjadovoj" álnéven, s közelebbről megismerkedett Leninnel is. „Látható volt... – írta

magyarul is megjelent visszaemlékezés-kötetében Krupszkaja (N. K. Krupszkaja: Visszaemlékezések Leninre. 2. kiad. Kossuth Könyvkiadó 1974. 98. old.) –, hogy Bogdanov mozgalmi munkáját központi bizottsági színvonalon végzi. Csak ideiglenesen jött külföldre. Oroszországban igen komoly kapcsolatai voltak." Így „1904 nyarán és őszén – írta Lenin néhány évvel később Gorkijnak – végérvényesen megegyezésre jutottunk Bogdanovval, mint *bolsevikok*, és létrehoztuk azt a hallgatólagos és a filozófiát mint semleges területet hallgatólagosan kikapcsoló blokkot, amely a forradalom egész ideje alatt fennállott és lehetővé tette számunkra, hogy a forradalomban alkalmazzuk a forradalmi szociáldemokrácia (= bolsevizmus) taktikáját, amely... az egyetlen helyes taktika". (LÖM 47. köt. 142. old.) E blokk jegyében azután Bogdanov augusztus végén részt vett az ún. 22 bolsevik tanácskozásán Genfben, ahol a frakció oroszországi irányító szervének, a Többségi Bizottságok Irodájának tagjává s az év végén indult „Vperjod" c. orgánum szerkesztőségének tagjává választották. Ily módon Lenin mellett csak Bogdanov volt mindkét vezető szerv tagja; vitathatatlanul a frakció „második embere" volt akkoriban. (Perepiszka V. I. Lenyina i rukovogyimih im ucsrezsgyenyij RSZDRP sz partyijnimi organyizacijami, 1903–1905. Szb. dokumentov v 3-h tomah. T. 2. Moszkva 1975, sztr. 277, 302, 355–356; M. N. Ljadov: Iz zsiznyi partyii nakanunye i v godi pervoj revoljucii. Voszpominanyija. Moszkva 1926. sztr. 23–24, 32.)

65 Ismeretes, hogy az „Iszkra" szerkesztőségének összetétele kérdésében szakadás következett be az OSZDMP II. kongresszusán (1903. augusztus, London). A kongresszus után a lap 46–51. száma a többség által megválasztott Lenin és Plehanov szerkesztésében jelent meg, mivel az ugyancsak megválasztott Martov elutasította a közreműködést. Plehanov hamarosan – az Orosz Forradalmi Szociáldemokrácia Külföldi Ligájának 1903. októberi II. kongresszusa után – „átállt" a mensevikekhez, s az „Iszkra" valamennyi régi szerkesztőjét „kooptálta" a szerkesztőségbe, így ők ott is, a Párttanácsban is többséghez jutottak. Lenin ekkor a szervezeti szabályzat értelmében az „oroszországi ügyek" vezetésével, a helyi szervezetek irányításával megbízott Központi Bizottságra kívánt támaszkodni, amelyet a kongresszus G. M. Krzsizsanovszkij, F. V. Lengnyik és V. A. Noszkov összetételben választott meg, s amelyet aztán október elején kiegészítettek F. V. Guszarovval, R. Sz. Zemljacskával, L. B. Kraszinnal és M. M. Esszennel. Lenin érvényesíteni akarta az általa helyesnek ítélt irányvonalat, ezért november közepén L. E. Galperin társaságában magát is kooptáltatta a KB-ba, s annak külföldi részlegében, külföldi

képviselőjeként tevékenykedett. S bár lebukások, személycserék következtében az oroszországi KB-nak és különösen végrehajtó bizottságának összetétele többször változott, fokozatosan nyilvánvalóvá vált: Zemljacska és Esszen kivételével a KB oroszországi tagjai a mensevikekkel való megegyezés, a Párttanáccsal és az „Iszkra" szerkesztőségével folytatott tárgyalások útján, nem pedig az OSZDMP II. kongresszusán hozott határozatok Lenin által szorgalmazott érvényesítésének útján keresték a pártegység helyreállításának lehetőségét. 1904 júliusában Noszkov, Galperin és Kraszin de facto kizárták a KB-ból a „leninista" Zemljacskát, s egy „kapituláns deklarációt" fogadtak el. Lenint megfosztották a KB külföldi képviseletének jogától, s felszólították: „térjen vissza" az akkor már mensevik „Iszkra" szerkesztőségébe. Végül álláspontjukat megerősítendő A. I. Ljubimov, L. J. Karpov és Innokentyij (I. F. Dubrovinszkij) személyében három újabb „békülékenyt" kooptáltak a KB-ba. Az így kialakult helyzetben hívta össze Lenin Genfben a „22 bolsevik tanácskozását", s ezen úgy döntöttek, hogy a hivatalos pártközpontoktól függetlenül – – a Többségi Bizottságok Irodájának (TBI) és a „Vperjod" c. újságnak a segítségével – összehívják a párt III. kongresszusát. A TBI sikeres előkészítő munkája, a forradalmi események és egy újabb nagy lebukás folytán a KB 1905 tavaszán feladta korábbi álláspontját, s Kraszin révén március 12-én (25-én) megegyezést kötött a TBI-vel közös Szervező Bizottság felállításáról a III. kongresszus összehívása érdekében.

Az elmondottakból kitűnik, milyen kritikus helyzetben kötötte meg Lenin Bogdanovval az említett politikai blokkot, s milyen komoly segítséget jelentett számára a „kalugaiak": a TBI-tag Bogdanov, Rumjancev s a „Vperjod" körül segédkező Lunacsarszkij, Bazarov és barátaik közreműködése. De az is nyilvánvaló a fentiekből, hogy Lunacsarszkij emlékezetében összemosódtak az 1904 nyarán történtek: Krzsizsanovszkij, Karpov és Dubrovinszkij nem egy időben voltak a KB tagjai. S valóban: Lunacsarszkij egy 1925-ös visszaemlékezésében közölte, hogy Krzsizsanovszkijjal korábban, még Szmolenszk előtt Kijevben találkozott 1904-ben. (Litye raturnoje naszledsztvo. T. 80, sztr. 600; L. B. Kraszin: K voproszu o szoglasenyii BKB sz CK. In: „Proletarszkaja revoljucija", 1925. № 1. sztr. 83–84; A. Sz. Halipov: Borba V. I. Lenina za vihod iz partyijnovo krizisza poszle II. szjezda RSZDRP. Minszk, 1971.)

[66] Lenin és Lunacsarszkij első személyes találkozására 1904. december 4-én Párizsban került sor.

[67] Ez utalás a szervezeti szabályzat első pontjának martovi értelmezésére.

[68] Sz. A. Szuvorov szociáldemokrata, bolsevik publicista, statisztikus; közreműködött a Bogdanov szervezte „Vázlatok a realista világnézetről" (1904) és a „Vázlatok a marxizmus filozófiája köréből" (1908) c. gyűjteményben.

[69] Lunacsarszkij 1904 decemberében költözött Genfbe.

„Vperjod" – illegális bolsevik hetilap, 18 száma jelent meg Genfben, 1904. december 22. (1905. január 4.) és 1905. május 5. (18.) között.

„Proletarij" – a párt központi orgánuma, amelyet az OSZDMP III., bolsevik kongresszusának határozata alapján hoztak létre; 26 száma jelent meg Genfben 1905. május 14. (27). és november 12. (25.) között.

[70] Valójában Lunacsarszkij alig több mint fél évet töltött Genfben. Kimerültsége folytán már 1905 júniusában Olaszországba utazott, s előbb Firenzében, majd Viareggióban lakott.

[71] V. V. Vorovszkij szociáldemokrata-bolsevik pártmunkás, publicista, irodalomkritikus, esztéta. Küldöttként részt vett az OSZDMP III. és IV. (egyesülési) kongresszusán. 1907 és 1912 között az odesszai bolsevik szervezetet irányította. Az 1907–1910-ben a bolsevikok körében kibontakozott politikai-filozófiai vitában Lenin egyik fegyvertársa. Recenzióban üdvözölte a „Materializmus és empiriokriticizmus" megjelenését, s írásaiban szembeszállt Gorkij (és Lunacsarszkij) „istenépítésével". Tevékenysége súlyát, értékét jól jellemzi, hogy Lenin 1913-ban „A bolsevizmusról" című írásában Lenin, Zinovjev és Kamenyev mellett „P. Orlovszkij", azaz Vorovszkij is szerepel „A fontosabb bolsevik szerzők" között (LÖM 22. köt. 275. old.), s hogy 1917-ben Vorovszkij tagja lett az OSZD(b)MP KB Külföldi Irodájának. Az októberi forradalom után a szovjet állam egyik legfrekventáltabb diplomatája. 1923-ban Lausanne-ban fehérgárdista emigránsok meggyilkolták.

[72] M. Sz. Alekszandrov, aki egyebek között a „Galjorka" álnevet használta, Olminszkij néven vált ismertté az oroszországi munkásmozgalomban. Pétervárott, majd Bakuban, aztán ismét Pétervárott, valamint Szaratovban s Moszkvában tevékenykedett. Jelentős szerepet játszott a párt legális kiadványainak: a „Zvezdá"-nak, a „Pravdá"-nak, a „Proszveszcsenyijé"-nek, valamint a „Nasa Gazetá"-nak a megjelentetésében. 1917-ben Moszkvában a „Szociál-Demokrat", Pétervárott a „Pravda" szerkesztőségének a munkájában vett részt, s tagja volt az OSZD(b)MP KB Irodájának, valamint a Moszkvai Pártbizottságnak. A VI. kongresszus elnökségének tagja volt, majd 1917 decemberétől a Pénzügyi Népbiztosság kollégiumában tevékenykedett. 1918–1920-ban a „Pravda" szerkesztőbizottságának tagjaként, 1920-tól a párttör-

téneti intézet első igazgatójaként és a „Proletarszkaja Revoljucija" alapítójaként és szerkesztőjeként végzett emlékezetes munkát.

73 Lunacsarszkijnak a „Vperjod"-ban 17, a „Proletarij"-ban 23 írása jelent meg.

74 A „Többségi Bizottságok Irodája" (TBI) elnevezésű oroszországi vezetőség tagjaira először a „22 bolsevik tanácskozásán" tettek javaslatot 1904 augusztusában (lásd 65. jegyzet). Az A. A. Bogdanov, M. N. Ljadov, R. Sz. Zemljacska, E. E. Esszen, P. A. Kraszikov, M. M. Litvinov és Sz. I. Guszev nevét tartalmazó listát azután október–decemberben Oroszországban regionális konferenciákon vitatták meg és módosították. A többszöri változtatások után a TBI összetétele – A. Sz. Halipov szerint (Borba V. I. Lenina za vihod iz partyijnovo krizisza... sztr. 112–116.) a következőképpen alakult: Lenin és Bogdanov mellett Ljadovot, Zemljacskát, Kamenyevet, Rikovot és Litvinovot választották a testület tagjává, ám az utóbbi két bolsevik vezető helyére – lebukásuk folytán – Rumjancevet és Guszevet kooptálták. Lenin sok vonatkozásban elégedetlen volt a TBI tevékenységével. Különösen Bogdanovval és Zemljacskával voltak vitái a TBI feladatait illetően: ők ugyanis a bolsevik bizottságok napi munkájának irányítását tekintették alapvető feladatuknak, s nem a III. kongresszus összehívását; a „megegyezés" útját keresve, sokáig nem, ill. csak vonakodva vállalták az OSZDMP – akkor mensevik kézben levő – központi szerveivel és különösen az oroszországi „békülékeny" KB-val való nyílt konfrontációt. (A Lenin és Bogdanov között az 1904–1907-es időszakban megfigyelhető – de kapcsolatukban akkoriban semmiképp sem domináns – konfliktusok egyik döntő okát az utóbbi, úgy két évtized múltán azzal magyarázta, hogy ő mindig is elhibázottnak tartotta a „Mi a teendő"-nek a két pártközpontra: a külföldi Központi Lap szerkesztőségére és az oroszországi KB-ra vonatkozó elképzelését. (LÖM 6. köt. 141–164. old.) Bogdanov a munkásmozgalom egyetlen kívánatos politikai központjának az oroszországi KB-t tartotta, illetve 1904-ben mutatis mutandis: a TBI-t. E meggyőződés vezette Bogdanovot – és L. M. Knunjancot – egy év múltán is, amikor a Pétervári Szovjettől az oroszországi szociáldemokraták programjának hivatalos elismerését és az OSZDMP KB politikai irányításának elfogadását követelték ultimatív formában, nyilvános elhatárolódásra késztetve Lenint e kérdésben. (LÖM 12. köt. 55–66. old.) Így azután Lenin csak a legnagyobb erőfeszítések árán tudta elérni, hogy a TBI 1905. január 21-én (február 3-án) végre kibocsássa a III. kongresszus összehívására vonatkozó felhívását, s még így is tudomásul kellett vennie, hogy Bogdanov sokhelyütt „lekerekítette" egy 1904 decemberi tervezetének (LÖM

9. köt. 48–52. old.) határozott, éles megfogalmazásait. (A. Bogdanov: Tektologija. Vszeobscsaja organyizacionnaja nauka. Cs. I, II, III. Berlin–Peterburg–Moszkva 1922, sztr. 354–355; Isztorija Szovjeta Rabocsih Gyeputatov g. Sz.-Peterburga. Izd. N. Glagoleva, SzPb. (é. n.) sztr. 12–21; 150–151; Isztoricseszkij opit trjoh rosszijszkih revoljucij. Generalnaja repetyicija Velikovo Oktjabrja. Pervaja burzsuazno-gyemokratyicseszkaja revoljucija v Rosszii. Moszkva 1985, sztr. 386–403 stb.)

75 L. B. Kamenyev (Rosenfeld) a Lunacsarszkij által említett időszakban jutott először „főszerephez" az OSZDMP történetében. Korábban elsősorban a tifliszi, a moszkvai, a párizsi, a genfi helyi szervezetekben s egyes diákmozgalmakban tevékenykedett. Csak miután 1904 júliusában – néhány havi fogság után – kiszabadult a moszkvai börtönből és Tifliszbe utazott, választották meg az OSZDMP Kaukázusi Szövetségi Bizottságának tagjává, és küldték képviselőjükül a TBI-be. Részt vett az OSZDMP III. kongresszusán, majd a KB utazó ügynökeként érvelt Oroszországszerte a bolsevik álláspont helyessége mellett. A forradalmi időszakban javarészt Pétervárott és környékén a Lenin által irányított bolsevik orgánumokban dolgozott. A moszkvai szervezet delegátusa volt az OSZDMP V. kongresszusán, ahol a „Proletarij" kibővített szerkesztőségének, azaz a Bolsevik Központnak a tagjává választották. Zinovjevhez, I. P. Goldenberg-Meskovszkijhoz, N. A. Rozskovhoz hasonlóan egy ideig ő is Pétervárott maradt az 1907. június 3-i „sztolipini államcsínyt" követően. A III. Állami Duma választásain való részvétellel kapcsolatos vitában „bojkottista" álláspontot képviselt. Nézeteit – az akkor „antibojkottista" lenini taktika motívumait összefoglaló írással együtt megjelentetett – brosúrában fejtette ki. (LÖM 16. köt. 1–34. old.; Kamenyev: Za bojkot. In: Uő. Mezsdu dvumja revoljucijami. 2-je izd. Moszkva 1923. sztr. 234–243.) Fokozatosan felülvizsgálta álláspontját, s 1908 végén, Genfbe érkezése után rövidesen Lenin irányvonalához csatlakozott a „baloldali bolsevikokkal" folytatott vitában (lásd 12. jegyzet). A bolsevik „Proletarij" egyik szerkesztőjeként és az OSZDMP Központi Lapja, a „Szocial-Demokrat" munkatársaként Kamenyev – Zinovjev mellett – Lenin legközelebbi munkatársai közé tartozott egészen 1914-ig, Pétervárra utazásáig. Mindazonáltal – ahogy a „Két párt" c. kötetében erről maga is igen önkritikusan számott adott – Zinovjevvel együtt Lenintől eltérően ítélte meg a Trockij reprezentálta „pravdistákkal" és a Martov meg Dan vezette, a „Golosz Szocial-Demokrata" körül tömörült mensevikekkel megvalósítható együttműködés lehetőségét. Az 1909 nyarától-őszétől érzékelhető irányvonaleltérés kb. egy éven át, az 1910. januári KB-

plénum teremtette status quo tarthatatlanságának felismeréséig, a párizsi „Rabocsaja Gazeta" megjelentetéséig, 1910. október 30-ig (november 12-ig) nyomon követhető a forrásokban. (Z. Kamenyev: Dve partyii. Sz pregyiszlovijem N. Lenina. Izd. red. „Rabocsej Gazeti". Parizs 1911; Az SZKP határozatai. I. rész. 240–279. old.)

1914 elején a bolsevik KB Kamenyevet Pétervárra küldte a „Pravdá"-nak, a KB oroszországi részének és a bolsevik dumafrakciónak a támogatására. 1914. november 4-én Ozerkiben a bolsevik duma-képviselőkkel folytatott tanácskozáson azokkal együtt letartóztatták. Az 1915. májusi bírósági tárgyalást követően Szibériába száműzték. A februári forradalom után Pétervárra sietett; az OSZDMP áprilisi konferenciáján a KB tagjává választották. Emellett a „Pravda" egyik szerkesztője s a bolsevikok képviselője lett a Pétervári Szovjet Végrehajtó Bizottságában, majd a szovjetek Központi Végrehajtó Bizottságában. Mint ismeretes, az 1917. év során Kamenyev – Zinovjevhez hasonlóan – többször is Lenintől eltérően ítélte meg a politikai helyzetet, a forradalom lehetséges perspektíváit. A legélesebb összetűzésekre az októberi forradalmat megelőző időszakban, illetve közvetlenül azt követően került sor. Először a bolsevik fegyveres felkelés terve (időzítése) ellen léptek fel a sajtóban, majd – a novemberi válság során – mindkettőjüket a szovjetben képviselt pártokból alakítandó koalíciós kormányt követelő bolsevikok között találjuk.

Mindazonáltal kétségtelen: Kamenyev jelentős szerepet játszott a párt és a kormány vezető szerveiben a Lunacsarszkij-memoárok érintette 1917 és 1922 közötti időszakban. A szovjetek II. összoroszországi kongresszusának elnöke, majd a bolsevik többségű Központi Végrehajtó Bizottsága elnöke volt, míg e funkciót át nem adta – a kötetünkben külön portrévázlatban jellemzett – J. M. Szverdlovnak. Rövidesen (a tárgyalások kezdeti fázisában) a breszt-litovszki delegáció tagjai közt tűnt fel, majd – angliai utazását és finnországi fogságát követően – 1918 őszétől a Moszkvai Szovjet elnöke, s a Honvédelmi Tanács meghatalmazottja volt a polgárháború frontjain. S végül 1922-ben, Lenin betegsége idején a Népbiztosok Tanácsának és a Munka- és Honvédelmi Tanácsnak egyik elnökhelyettese lett.

76 V. D. Boncs-Brujevics hivatásos forradalmár, irodalmár, történész volt. 1896-ban emigrált, s különösen a különböző szociáldemokrata, majd bolsevik kiadványokban való részvételével, anyagi-technikai ügyeik intézésével s 1903-tól a párt központi archívumának megteremtésében játszott szerepével hívta fel magára a figyelmet. Az Oroszországban akkoriban igen elterjedt vallási szekták tudós ismerőjeként tartották számon. 1917-ben

aktívan részt vett a februári és októberi forradalomban, majd 1920 októberéig Lenin közvetlen munkatársa, a Népbiztosok Tanácsának ügyvezetője. Később a „Zsizny i Znanyije" kiadó, a moszkvai Irodalmi Múzeum és a leningrádi Vallástörténeti és Ateista Múzeum igazgatójaként tevékenykedett.

77 Sz. I. Guszev (J. D. Drabkin) már 1896-ban bekapcsolódott a pétervári „Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására" szervezet munkájába. 1900-tól 1903-ig az OSZDMP Doni Bizottságának tagjaként folytatta munkáját, s a szervezet delegátusaként – a lenini álláspontot támogatva – részt vett a párt II. kongresszusán. 1904 decembere és 1905 májusa között Pétervárott a bolsevik bizottság titkáraként s egyidejűleg a TBI tagjaként játszott figyelemre méltó szerepet. Ezt követően Odesszában, Moszkvában, ismét Odesszában, s végül 1909 őszén három hónapig Pétervárott tevékenykedett, majd 1917-ig megvált a mozgalmi munkától. (1906-ban a moszkvai szervezetet képviselte az OSZDMP IV. kongresszusán. 1917 októberében, mint a Petrográdi Forradalmi Katonai Bizottság titkára, majd a polgárháború éveiben mint különböző hadseregek és frontok Forradalmi Katonai Tanácsának tagja vett részt a szovjethatalom megteremtéséért, illetve megvédéséért folyó küzdelemben. 1921-től a Köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsának tagja.

78 L. B. Kraszin, a „Winter", „Zimin", „Nyikolajev", „Nyikityics" mozgalmi neveket használó tehetséges mérnök, kétségtelenül az OSZDMP korai történetének egyik legfigyelemreméltóbb alakja. 1890-től vett részt a szocialista mozgalomban. Az OSZDMP II. kongresszusa után kooptálták a KB-ba, ahol kezdetben „békülékeny" álláspontot képviselt, majd 1905 márciusában megállapodott a „leninistákkal", s így az 1905-ös III. (bolsevik), és az 1906-os IV. (egyesülési) kongresszuson választott KB-nak is tagja lett. Fő szerepet játszott a bolsevik frakció pénzügyeinek intézésében, az adományozók és adományok „felhajtásában" és – Litvinovval, Ljadovval együtt – a forradalmi célú „kisajátítások" megszervezésében, valamint a katonai-technikai műhelyek, „bombagyárak" stb. létrehozásában. Az 1907. június 3-i államcsíny után a bolsevik irányvonal meghatározásáért folytatott harc során különösen a Bolsevik Központnak a „forradalom utáni" helyzetben megváltozott „pénzügyi politikáját" és a „kisajátítások" betiltását bírálta. A „Proletarij" kibővített szerkesztőségének 1909. nyári értekezletét – a hivatalos szakítást – követően csaknem egy évtizedre eltávolodott a mozgalomtól, így nem vett részt a „Vperjod"-csoport tevékenységében sem. Csak 1918-tól kapcsolódott be újra a mozgalom, a párt „főáramába": egyebek közt részt vett a breszt-litovszki tárgyalásokon, kereskedelmi, iparügyi,

közlekedésügyi, majd külkereskedelmi népbiztos volt. 1924-ben ismét a párt Központi Bizottságának tagjává választották.

79 A. I. Rikov 1899-től volt a párt tagja, s először a kazanyi és a szaratovi szociáldemokrata szervezetben játszott vezető szerepet. 1902-től az illegális pártmunkások életét élte. Genfben még ugyanabban az évben megismerkedett Leninnel, s 1903 végén, 1904 elején ismét a svájci városban tartózkodott néhány hónapig. Oroszországba visszatérve először az OSZDMP Északi-, és Nyizsnyij Novgorod-i Bizottságában, majd augusztustól a Moszkvai Bizottságban munkálkodott a bolsevik irányvonal sikeréért.

Az északi bizottságok területi konferenciáján Rikovot a TBI tagjává választották, de valójában nem vett részt a testület munkájában. Küldött volt az OSZDMP III. kongresszusán, s ott a KB tagjává választották (kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a harmincas évek elejéig tagja is maradt).

1909 nyarán a „Proletarij" kibővített szerkesztőségének értekezletén a capri pártiskolával kapcsolatos napirendi pont előadójaként exponálta magát, s lényegében egyetértett a tanácskozás alapgondolatával: a bolsevik frakciónak is taktikát kell váltania a „forradalom utáni", a „forradalomközi" helyzet követelményeinek és lehetőségeinek megfelelően. Mindazonáltal Rikov a reakció éveiben (az „oroszországiakhoz" és a Bolsevik Központ tagjainak egy részéhez hasonlóan) Lenintől eltérően arra törekedett, hogy a „Golosz Szociáldemokrata" köré tömörült mensevikek és a „baloldali bolsevik vperjodisták" bevonásával teremtsék meg az OSZDMP egységét az oroszországi militáns mensevik „likvidátorokkal" szemben.

Ez a taktikai nézetkülönbség különösen 1911 tavaszán–nyarán került előtérbe azáltal, hogy Rikovnak mint az oroszországi KB szabadon élő bolsevik tagjának kulcsszerepe volt abban, hogy 1911. május–júniusban összeült „az OSZDMP központi bizottsági tagjainak tanácskozása". Mivel Rikovot Moszkvában 1911 augusztusában lefogták, „békülékeny" álláspontja nem zavarhatta a prágai konferencia előkészítését. Ezt követően száműzetésben élt 1917. februárig.

A pétervári „Pravda" és a KB oroszországi része (Irodája) körül tömörült bolsevikok csoportjához (Sztálinhoz, Kamenyevhez stb.) hasonlóan Rikov fenntartásokkal fogadta Lenin „áprilisi téziseit". 1917 októberében Pétervárott segítette a bolsevik fegyveres felkelést, s így az első szovjet kormány belügyi népbiztosa lett. A novemberi válság idején Rikov is a „koalíciós kormány" jelszava mellett tört lándzsát: társaihoz hasonlóan demonstratíve lemondott a KB-ban és a Népbiztosok Tanácsában viselt tisztségeiről. 1918 februárjától ő szervezte a városok és a

Vörös Hadsereg élelmiszerrel való ellátását, irányította a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács munkáját. A szovjet köztársaság egész gazdasági erejét a polgárháború, majd a helyreállítás szolgálatába állította. E cél vezette akkor is, amikor – Lenin betegsége idején – 1921-ben a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettesévé, majd Lenin halála után, 1924-ben elnökévé választották. 1919-től 1929-ig Rikov a párt KB Politikai Irodájának is tagja volt.

[80] A. V. Gyesznyickij általában Sztrojev vagy Szosznovszkij néven szerepelt az oroszországi munkásmozgalomban. Már 1897-től forradalmi munkát végzett Szormovban, majd 1902-től tagja az OSZDMP Nyizsnyij Novgorod-i Bizottságának; ez delegálta a párt II. kongresszusára. A tanácskozáson mégsem vehetett részt, mert 1903. június 22-én (július 5-én) az osztrák határon letartóztatták, s október 25-ig (november 7-ig) fogva tartották, majd rendőri felügyelet alá helyezték. Bolsevikként folytatta pártmunkáját Nyizsnyij Novgorodban, Moszkvában, az Urálban és Dél-Oroszországban, s így vett részt az OSZDMP III., IV. és V. kongresszusain is. Az ún. egyesülési kongresszuson a mensevik többségű Központi Bizottság bolsevik tagjává választották. Nehezen rekonstruálható Gyesznyickij álláspontja a bolsevik frakción 1907–1909-ben megosztó viták során: úgy tűnik, hogy személyes kapcsolatai az egyik (a „baloldali"), a politikai helyzet megítélésére vonatkozó nézetei ellenben egyre inkább a másik (a leninista) táborhoz közelítették akkoriban. Talán ezzel magyarázható, hogy 1909 augusztusában elutazott ugyan a régi barátja, Gorkij szervezte capri pártiskolába, de ott mindössze néhány – az akkori politikai-filozófiai viták szempontjából teljesen semleges témájú – előadást tartott, majd politikai és/vagy személyi ellentétek folytán kurzusát megszakítva elhagyta az iskolát. Eltávolodott a párttól is. 1917 áprilisában az „internacionalista szociáldemokraták" Központi Bizottságában vállalt szerepet, s ott találjuk őt a „Novaja Zsizny" szerkesztőségében, valamint a Grzsebin-féle könyvkiadó tanácsában is. 1919-ben visszavonult a politikai élettől; tudományos és pedagógiai munkát végzett.

[81] Miha néven működött a mozgalomban M. G. Chakaja, akit már 1886-ban szocialista propaganda miatt zártak ki a tifliszi papi szemináriumból. 1892 decemberében egyike volt az első grúz szociáldemokrata szervezet, a „Meszame-daszi" megalakítóinak, s ebben még néhány évig komoly propagandatevékenységet folytatott. 1897-ben öt évre kitiltották a Kaukázus területéről, ezért a következő években Harkovban, Jekatyerinoszlavban a helyi szervezetekben és az akkor talán legjelentősebb oroszországi szocialista lap, a „Juzsnij Rabocsij" körül tevékenykedett. 1900

júliusától 1902 februárjáig börtönben ült. 1903 márciusától az OSZDMP Kaukázusi Szövetségi Bizottságának egyik vezetője lett, s delegátusa a párt III. (bolsevik) kongresszusán. A forradalmi napokban a bakui szovjet egyik szervezője volt, majd 1906-ban ismét börtönbe került. 1907-ben részt vett az OSZDMP V. (londoni) és a II. Internacionálé VII. (stuttgarti) kongresszusán. Emigránsként Genfben élt 1907-től 1917-ig, s a „baloldali bolsevikokkal" szolidáris „Genfi Bolsevik Eszmei Kör" (GBEK), 1912-től a Genfi Bolsevik „Vperjod" Eszmei Kör – egyik vezéralakja volt. 1908. június 5-én G. A. Alekszinszkij mellett Chakaja is aláírta azt a Leninnek küldött levelet, melyet a GBEK június 1-jei határozatához mellékeltek, s melyben tiltakoztak a „Tíz kérdés az előadóhoz" alapján fellépő I. F. Dubrovinszkij azon kijelentése ellen, mely szerint „a bolsevik frakciónak semmi köze sincs a machizmushoz". (Alekszinszkij-memoár. Hoover Inst. Arch. B. I. Nicolaevsky Collection. № 230. p. 286–287.; LÖM. 18. köt. 5–6. old.) A háború alatt – a genfi vperjodistákhoz és Lunacsarszkijhoz hasonlóan – internacionalista álláspontot képviselt, s egyre közeledett a lenini állásponthoz. Leninnel együtt érkezett Pétervárra, s részt vett az OSZD(b)MP VII. (áprilisi) konferenciáján, majd májusban Grúziába utazott. A következő három évben a párt Kaukázusi Területi Bizottságában és a Tifliszi Pártbizottságban tevékenykedett. (Közben a mensevik kormány majdnem egy évre börtönbe zárta.) Később a grúziai párt KB tagja lett, s a köztársaság képviselője a központi szovjet kormánynál. Komoly tisztségei voltak a különböző szovjetszervekben is. 1920-ban a Komintern VB tagja lett.

82 Az OSZDMP III. kongresszusának küldöttei között senkit sem találunk, akit akár valódi, akár álnevén Raszkolnyikovnak hívtak volna. Az 1917-ben Pétervárott ismertté vált F. F. Raszkolnyikov pedig – lévén akkor alig 13 éves – még csak véletlenül sem „keveredhetett" Lunacsarszkij 1905-ös emlékei közé. Nem világos tehát, hogy kire gondolt itt a memoáríró. Lehet, hogy arra a Raszkolnyikovra, aki az „Iszkra" zürichi tudósítójaként szerepelt 1903 januárjában. De az sem kizárt, hogy Lunacsarszkij I. A. Rasszkazovra gondolt, ő ugyanis 1893-tól 1899-ig Párizsban élt (s ott megismerkedhetett Lunacsarszkijjal), majd a francia fővárosból Szamarába utazott. (Perepiszka V. I. Lenina i redakcii gazeti „Iszkra" sz szocialgyemokratyicseszkimi organyizacijami v Rosszii, 1900–1903 gg. T. 3. Moszkva 1970, sztr. 197.; Perepiszka V. I. Lenyina i rukovogyimih im ucsrezsgyenyij RSZDRP sz partyijnimi organyizacijami, 1903–1905 gg. T. 3. Moszkva 1977, sztr. 529.; Tretyij szjezd RSZDRP. Aprel–maj 1905 goda. Protokoli. Moszkva, 1959.)

[83] Valószínűleg a „Vagyim" álnevet viselő D. Sz. Posztolovszkijról (1876–1948) van szó, aki az OSZDMP Északnyugati Bizottságát képviselte a III. kongresszuson. 1895 óta vett részt a munkásmozgalomban, Pétervárott, Vilniusban és Tifliszben tevékenykedett. 1904-től a „békülékeny" KB megbízottja volt, majd 1905 márciusától a KB képviselője lett a Párttanácsban. A III. kongresszuson a KB tagjává választották, s a testület hivatalos képviselője volt a Pétervári Szovjet Végrehajtó Bizottságában. A „reakció éveiben" felhagyott a politikai tevékenységgel. 1917-ben a Pétervári Szovjet jogi bizottságában, majd az októberi forradalom után a kormány törvény-előkészítő bizottságában dolgozott.

[84] Lenin koncepciója szerint: a „proletariátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája". Lásd hasonló című cikkét (LÖM 10. köt. 19–29. old.).

[85] A „Novaja Zsizny", az első legális bolsevik napilap 1905. október 27. és december 3. között jelent meg Pétervárott. Az újság 27 száma legálisan, majd a betiltást követően a 28. szám illegálisan jelent meg. A lap hivatalos kiadó-szerkesztője N. M. Minszkij (Vilenkin) volt, a „dekadens" költő, aki akkoriban lelkesedett a forradalomért és „a munkás–értelmiségi szövetség" eszméjét hirdette; kiadóként pedig M. F. Andrejeva, Gorkij bolsevik élettársa szerepelt. Ám de facto Pétervárra érkezése után – a 9. számtól kezdve – Lenin irányította a Vorovszkij, Bazarov, Bogdanov, Lunacsarszkij, Olminszkij és Rumjancev összetételű szerkesztőséget, melyből fokozatosan kiszorították az eredeti Minszkijféle szerkesztőség tagjait. Az adminisztratív-kiadói ügyeket valójában M. M. Litvinov irányította, míg a szerkesztőségi titkár teendőit I. E. Gukovszkij látta el. A lap állandó munkatársai között ott találjuk Gorkijt, Boncs-Brujevicset, Goldenberg-Meskovszkijt, Kraszint, Krupszkaját, Knunjancot, Ljadovot, Pokrovszkijt, Szkvorcov-Sztyepanovot, Sancert és másokat.

[86] A „Volna" c. bolsevik napilap (1–25. sz.) Pétervárott jelent meg 1906. április 26. (május 9.) és május 24. (június 6.) között. Betiltását követte a „Vperjod" c. lap (1–17. sz.) 1906. május 26. (június 8.) és június 14. (27.) között, majd – június 22. (július 5.) és július 7. (20.) között – az újság „Eho" (1–14. sz.) címmel jelent meg. Mindhárom lapot lényegében azonos szerkesztői-szerzői gárda irányította Leninnel az élén: Vorovszkij, Olminszkij, Lunacsarszkij, Goldenberg-Meskovszkij, Szkvorcov-Sztyepanov és mások.

[87] Az első letartóztatás 1905. november 26-án sújtotta a Pétervári Szovjet elnökségét: elfogták a mensevik G. Sz. Hrusztaljov-Noszart, a szovjet elnökét. Másnap új vezetőség alakult: a hárommtagú elnökségbe az akkor a mensevikektől valamelyest eltávolo-

dott L. D. Trockij (Bronstein), a szovjet alapítói közé tartozó D. F. Szvercskov és az Obuhov-gyárat képviselő P. A. Zlidnyev került be. Ám ők sem sokáig tevékenykedhettek szabadon: december 3-án a szovjet épületét körülzáró karhatalmi erők elfogták őket.

88 F. I. Dan (Gurvics) 1894-től vett részt a szocialista mozgalomban. A pétervári „Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására" szervezetben, majd az „Iszkra" szervezeteiben dolgozott. 1902-ben az utóbbi képviselőjeként részt vett a belosztoki konferencián, majd – immár a mensevik frakció elismert vezetőjeként – az OSZDMP IV. (egyesülési) és V. kongresszusán. A frakció képviselője a párt Központi Lapjánál s egyben a mensevik orgánumok, így a külföldön megjelenő „Golosz Szocial-Demokrata", az oroszországi „Nasa Zarja" és egyéb kiadványok egyik szerkesztője, illetve vezető közreműködője. A reakció éveiben a mensevik jobbszárny egyik prominens képviselője, a háború alatt „honvédő", majd 1917 februárja után a Pétervári Szovjet Végrehajtó Bizottságában az ideiglenes kormánnyal való együttműködés támogatója. Ellenségesen viszonyult az október után kialakult kormányzathoz, ezért 1922-ben száműzték. 1923-ban egyike a Szocialista Munkásinternacionálé alapítóinak, s az emigráns mensevik orgánum, a „Szocialisztyicseszkij Vesztnyik" szerkesztőinek.

89 1906. július 17-ről 18-ra virradó éjszaka spontán felkelés tört ki a Helsingfors (Helsinki) közelében levő sveaborgi erődben; ezt július 20-án hadihajók bevetésével leverték.

90 J. O. Martov (Cederbaum) már 16 éves korában kapcsolódott be a progresszív diák-önképzőkörök munkájába. Egy narodnyik proklamáció terjesztése miatt már egyetemi évei alatt, 1892-ben letartóztatták. 5 hónapot töltött börtönben, majd rendőri felügyelet alatt Vilnóba küldték, ahol kapcsolatba lépett a helyi szervezet vezetőivel: A. I. Kremerrel, aki később a Bund egyik alapítója volt, és I. L. Eisenstadttal. 1894-ben Pétervárott ismerkedett meg az „öreg" szocialisták csoportjához tartozó Leninnel. 1895. május 1-jén beszédet mondott egy munkásgyűlésen; ez 1900-ban „Fordulópont a zsidó munkásmozgalomban" címmel brosúraként is napvilágot látott s a Bund egyik legismertebb korai kiadványa lett. Novemberben Leninnel és Krzsizsanovszkijjal együtt lépéseket tettek a „Rabocseje Gyelo" c. szociáldemokrata orgánum megjelentetéséért, de társait már decemberben letartóztatták. A lefogatásáig hátramaradt egy hónapban Martov megjelentette a „Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására" szervezet általa összeállított programját. 1897–1900-ban Turuhanszkban volt száműzetésben. Rendszeres kapcsolatot tartott Leninnel és A. N. Potreszovval: akkoriban jött létre ismert „hármas szövetségük" a revizionizmus és az ökonomizmus ellen. 1899-ben Martov

is aláírta a száműzött szociáldemokraták tiltakozását a J. D. Kuszkova- és Sz. N. Prokopovics-féle „Credo" ellen. (LÖM 4. köt. 151–163. old.) 1900-ban ott volt Pszkovban, amikor Lenin, Potreszov, Sztruve, Tugan-Baranovszkij és mások egy szociáldemokrata orgánum létrehozásáról tanácskoztak. A következő évet a különböző helyi szervezetek és a „Juzsnij Rabocsij" felkeresésével, az 1900 decemberétől megjelenő „Iszkra" bázisának kiszélesítésével töltötte Oroszországban. 1901 márciusában maga is csatlakozott a lap szerkesztőségéhez, s egy sor cikket, tanulmányt közölt az újságban és a „Zarja" c. folyóiratban. Részt vett az „Iszkra" programjának kimunkálásában és az ezzel kapcsolatban Lenin és Plehanov között támadt konfliktusok elsimításában. Nem így az OSZDMP II. kongresszusán: ott „zászlóvivőként" exponálta magát a szervezeti szabályzat és a szerkesztőség új összetétele körül kirobbant vitákban, s ettől kezdve a mensevik frakció egyik elismert vezetője, „a lenini ostromállapot" elleni küzdelem egyik élharcosa lett. 1905. január 9-e után újabb nézeteltérés hatott az OSZDMP-n belüli két frakció további megszilárdulása irányában: az Oroszországban zajló polgári forradalom jellegének és perspektíváinak, a kívánatos szocialista taktikának a gyökeresen különböző megítélése. Mindazonáltal a szovjetekbe szerveződött munkások törekvése és a forradalom „logikája" az együttműködés, a megegyezés, a IV. (egyesülési) kongresszus felé hajtotta az OSZDMP vezetőit. Így Martov, aki 1905 októberétől Pétervárott maga is tagja volt a szovjet Végrehajtó Bizottságnak, és részt vett a mensevik Szervező Bizottság (a frakció központi szerve) és lapja, a „Nacsalo" munkájában, bekerült a közös központi lap szerkesztőségébe is. 1907-ben részt vett az OSZDMP V. és a II. Internacionálé stuttgarti kongresszusán. 1908 elején egyike a mensevik „Golosz Szociál-Demokrata" létrehozóinak, szerkesztőinek. Szerkesztője volt „A társadalmi mozgalmak Oroszországban a XX. század elején" címmel 1909–1914-ben Pétervárott megjelent, akkoriban nagy port felvert mensevik sorozatnak is. S bár egy párizsi mensevik gyűlésen 1909. október 6-án még úgy nyilatkozott, hogy „nem tudjuk, létezik-e valóban »likvidátor« mozgalom vagy a dolog csak a régi mensevik tradícióknak ellentmondó szavakban rejlik" (Stanford University. Hoover Institution Archives, B. I. Nicolaevsky Collection, № 55. it. 14.), az 1910. januári KB-plénumon – bár a ködös trockiji megfogalmazásban – maga is kötelezettséget vállalt a „likvidátor" tendenciák elleni harcra, valójában azonban sosem szánta rá magát erre. Sőt a következő években szolidárisnak mutatkozott a pétervári és moszkvai „likvidátor" csoportokkal. Rövid intermezzónak bizonyult Martovnak és Dannak a központi lapban, a „Szocial-

Demokrat"-ban való közreműködése is, s így a KB Külföldi Irodájának „mensevik kézbe kerülése" után a két frakció ismét egy-egy „legitim" központi pártszervre támaszkodhatott az OSZDMP irányvonalának meghatározásáért folytatott harcban. A két forradalom között talán 1911–1912-ben került Martov a legtávolabb a lenini frakciótól: a „Megmentők vagy megszüntetők" (Szpaszityeli ili uprazdnyityeli) című bolsevikellenes brosúráját még Kautsky is „förtelmesnek", Zetkin pedig „a gazemberség és a hülyeség keverékének" minősítette. (D. Geyer: Kautskys russisches Dossier. Deutsche Sozialdemokraten als Treuhänder des russischen Parteivermögens, 1910–1915. Campus Verlag, Frankfurt/New York 1981. S. 416, 439.) 1912-ben Martov egyike volt a Lenin-ellenes koalíció létrehozására szánt ún. augusztusi blokk megteremtőinek. 1913 végén – amnesztia révén – visszatért Pétervárra, s a helyi mensevik orgánumokban tevékenykedett. 1914 júniusában részt vett a Nemzetközi Szocialista Iroda által „az OSZDMP egységének helyreállítása" céljából szervezett brüsszeli tanácskozáson. A világháború éveiben a párizsi „Golosz", a „Nase Szlovo", valamint az „Izvesztyija Zagranyicsnovo Szekretariata OK RSZDRP" hasábjain internacionalista álláspontot képviselt. A zimmerwaldi és kienthali tanácskozásokon a „centrumhoz" csatlakozott. 1917 májusában tért vissza Svájcból Petrográdra. Az internacionalista mensevik szervezetekben, orgánumokban és a „Novaja Zsizny" hasábjain exponálta magát. Részt vett a Petrográdi Szovjet Végrehajtó Bizottságának, s a szovjetek központi Végrehajtó Bizottságának munkájában, valamint a Demokratikus Tanácskozáson. Internacionalista mensevik álláspontja révén esetenként még a bolsevik vezetők körében is felmerült a Martovval való együttműködés gondolata. Elutasította az októberi forradalmat, s bár részt vett az 1918-tól illegális mensevik szervezet munkájában és fellépett a breszti béke ellen, szembehelyezkedett a külső intervencióval és a különböző ellenforradalmi próbálkozásokkal (így pl. Gyenyikinnel). 1920 októberében a mensevik KB képviselőjeként külföldre utazott, s ott részt vett a „Szocialisztyicseszkij Vesztnyik" c. lap és a Kétésfeles Internacionálé létrehozásában.

[91] A fejtegetésből nem világos, hogy melyik lapról van szó; lehetséges, hogy a mensevik „Nacsalo" és a bolsevik „Novaja Zsizny" betiltása után Pétervárott – a két frakció közötti megegyezés alapján – 1905 decemberében napvilágot látott legális napilapról, a „Szevernij Golosz"-ról (1–3. sz., december 6–8.), s az azt felváltó „Nas Golosz"-ról (1. sz., december 18.). Ezt valószínűsíti a lap betiltására utaló megjegyzése. De az sem kizárt, hogy az 1906-ban két számot megért közös központi lapra, a „Partyijnije Izvesz-

tyija"-ra (1. sz. február 7.; 2. sz. március 20.) gondolt itt Lunacsarszkij, mely illegálisan jelent meg Pétervárott Lenin, Lunacsarszkij, Bazarov és Dan, Martov, Martinov szerkesztésében.

92 Az OSZDMP IV. (egyesülési) kongresszusáról van szó, amelyet 1906. április 10. és 25. (április 23. és május 8.) között tartottak meg Stockholmban. Ezen a tanácskozáson, amely szentesítette a nemzetiségi szociáldemokrata pártokkal való egyesülést és a két nagy frakció további közös munkálkodását a párton belül, 112 küldött (közülük 62 mensevik és 46 bolsevik) vett részt.

93 G. A. Alekszinszkij az OSZDMP történetének egyik legellentmondásosabb alakja volt. Diákszervezkedésben való részvétele folytán kétszer is (1899-ben és 1902-ben) kizárták a Moszkvai Egyetem bölcsészkaráról. 1905-ben a moszkvai bolsevik szervezet agitátora volt, majd Pétervárott a pártbizottság tagja, a „Novaja Zsizny", a „Vesztnyik Zsiznyi", a „Volna" és egyéb bolsevik orgánumok munkatársa lett. Részt vett a párt IV. és V. kongresszusán, s az utóbbin már a II. Állami Dumában működő szociáldemokrata képviselőcsoport bolsevik kisebbségének küldötteként tartott korreferátumot. A dumában a pétervári munkáskúria képviselőjeként szereplő Alekszinszkij idejében vonult illegalitásba, s így elkerülte a „sztolipini államcsíny" során letartóztatott, majd elítélt képviselőtársainak a sorsát. A bolsevik frakcióban a megváltozott politikai helyzet kapcsán kirobbant vitában előbb „bojkottista", majd „ultimatista" nézetet képviselt. 1908 decemberében – sikertelen – kísérletet tett arra, hogy álláspontját elfogadtassa a lengyel szociáldemokraták VI. kongresszusán. (Varsó, CA KC PZPR [LEMP KB Központi Pártarchívuma] 9/I. t. 22. k. 140–141.) 1908 nyarán egyike volt a filozófiai konfliktust szervezeti útra terelőknek, majd szeptemberben a capri pártiskola kezdeményezőinek. (Alekszinszkij-memoár. Hoover Inst. Arch. B. I. Nicolaevsky Collection, № 230, p. 286–290.) Részt vett a „baloldali bolsevik" „Vperjod" csoport megalakításában és szinte valamennyi vállalkozásában, így a „Vperjod" és a „Na tyemi dnya" c. gyűjteményekben, valamint a második, bolognai pártiskolában is. Ugyanakkor – szélsőséges természete folytán – nagy szerepe volt a csoport szétzüllesztésében, abban, hogy Bogdanov, Pokrovszkij és mások rövidesen eltávolodtak a csoporttól (Bibliothéque Publique et Universitaire. Genève. Vperjod Archivum, MS suppl. 1329.) 1912-ben Bécsben a vperjodistákat képviselte a prágai konferenciát opponálni hivatott ún. augusztusi konferencián, de mivel „baloldali" álláspontja élesen különbözött a mensevik többség elképzeléseitől, elhagyta a konferenciát, és igen kritikus beszámolót adott közre az ott történtekről. 1913-ban átmenetileg a „bolsevik egység" szószólójává vált (Vperjod

Archivum, MS suppl. 1329.) és cikkek sorát tette közzé a pétervári „Pravdá"-ban. Ám rövidesen, 1914 júliusában ismét a Lenin-ellenes koalíció tagjaként lépett fel a Nemzetközi Szocialista Iroda szervezte brüsszeli ún. egyesítő tanácskozáson. A háború alatt Plehanovhoz hasonlóan honvédő álláspontra helyezkedett, s a párizsi „Priziv" c. lap titkára volt.

A februári forradalom után visszatért Pétervárra. Miután felajánlott szolgálatait – kétes múltja miatt – a városi szovjet végrehajtó bizottsága elutasította, a „Jegyinsztvo" c. lap munkatársa, és a plehanovista szervezet központi bizottságának tagja lett. A júliusi napokban aláírásával publikálta a Lenint és a bolsevikokat a német fővezérséggel fenntartott illegális kapcsolatokkal vádoló – az ügyészség által fabrikált – „dokumentumokat". Nem válogatva az eszközeiben, harcolt a szovjethatalom ellen.

94 Valójában az OSZDMP IV. (egyesülési) kongresszusának utolsó, 27. ülésén, 1906. április 25-én (május 8-án) egyszerre szavaztak a mensevik Sarov (I. B. Baszovszkij) és a bolsevik Voinov (Lunacsarszkij) által közösen előterjesztett KB-listáról, s azt 60 szavazattal 10 ellenében, 24 tartózkodás mellett elfogadták. (Csetvjortij [objegyinyityelnij] szjezd RSZDRP, aprel [aprel–maj] 1906 goda. Protokoli. Moszkva 1959. sztr. 470.)

95 Az OSZDMP bolsevik és mensevik frakciója a forradalomhoz való viszonya, illetve a különböző forradalmi harci módszerek alkalmazása tekintetében igen eltérő álláspontot képviselt. Az egyik vitapont közöttük 1906 és 1910 között az ún. „kisajátítások", „partizánakciók" kérdése volt. A bolsevik frakció, amely erélyesen szorgalmazta a fegyveres felkelés előkészítését, a párt katonai és harci szervezeteinek fejlesztését, a forradalom alatt megerősödött, nagy létszámú párt megnövekedett kiadásainak fedezéséhez 1905–1907-ben megengedhetőnek tartotta a kisajátítást, elsősorban kincstári eszközök kisajátítását, ilyen célú partizánakciók szervezését. Az OSZDMP 1906-os – mensevik többségű – IV. kongresszusa erősen szűkítette az ilyen akciók lehetőségét, az 1907-es V. (londoni) kongresszus pedig Lenin és mások (35 fő) ellenében úgy döntött, hogy „a párttagoknak tilos partizánakciókban és kisajátításokban bármiféle módon is részt venniök, s tilos azokat támogatniok... a pártszervezetek mellett fennálló összes speciális harci csoportokat fel kell oszlatni..." (Az SZKP határozatai. I. rész 194. old.) Az ezután történtekről szívesen és sokat írnak a nyugati szak-, illetve memoárirodalomban. L. Sapiro (Schapiro) és W. Gautschi egymásnak szögesen ellentmondó verzióval állnak elő a Lunacsarszkij reprezentálta „baloldaliaknak" a „kisajátításokhoz" való viszonyát illetően. Sapiro és Alekszinszkij szerint Kraszin és Bogdanov – Lenin

mellett – a kisajátítások fő szervezői voltak, míg Gautschi szerint a „baloldaliak" éppen a kisajátítások miatti felháborodásukban fordultak szembe Leninnel, aki mindkét variációban az egyik „fő szervező". Igen kevés megbízható adattal rendelkezünk a kérdés tisztázásához. Tény, hogy a bolsevik frakciónak 1909-ben pl. havonta kb. 3000 rubelre volt szüksége kiadásai fedezésére, a KB és a nemzetiségi pártok támogatására. Azt megelőzően, hogy N. P. Schmit, egy fiatal gyártulajdonos, aki a szociáldemokraták soraiba állt, majd az 1905-ös moszkvai felkelés után börtönbe került és ott meghalt, jelentős vagyont hagyott a pártra, a bolsevikoknak kétségtelenül komoly anyagi gondjaik voltak. Így kerülhetett sor 1907. június 13-án a tifliszi „kisajátításra" Ter-Petroszjan (Kamo) vezetésével. Az ott zsákmányolt 280 000 (más források szerint 340 000) rubelnek mintegy fele ötszáz rubeles bankjegyekben került a forradalmárok kezébe, s ezek beváltására tett nyugat-európai és amerikai kísérleteknél – a provokátor Zsitomirszkij közreműködésével – 1908 januárjában sok orosz forradalmárt letartóztattak. Mivel Berlinben Kamót már korábban lefogták, a nyugat-európai közvéleményt és a szociáldemokrata pártokat erősen foglalkoztatta a „kisajátítások" ügye.

A mensevikek jó alkalmat láttak ebben a bolsevikokkal való leszámolásra: 1908 első felében a KB, illetve megbízottai vizsgálatot kezdtek, s ezt a bolsevikoknak csak nagy üggyel-bajjal sikerült leállítaniuk. Ettől kezdve a kisajátítás túlságosan nagy kockázattal járt, hiszen – bizonyítás esetén – a pártból való kizárást vonhatott volna maga után. Ezért, s mivel belátták, hogy az 1905–1907-es forradalomnak vége, a Lenin vezette bolsevikok lemondtak további kisajátítások szervezéséről és lépéseket tettek az önálló harci osztagok feloszlatására. Helyenként törekvésük az érintettek ellenállásába ütközött. Így az Urálban is, különösen a dél-uráli ipari városok, települések egyikében-másikában (Zlatouszt, Minjar, Szim). A helyi pártszervezeteknek a harci osztagok feloszlatását sürgető követelése ellenére 1909. július 22-én megalakult az „OSZDMP uráli harci szervezete" mintegy 20–30 résztvevővel, s augusztus 26-án Miassz város vasútállomásán komoly kisajátítást hajtottak végre. A négy halálos áldozatot (őrök) követelő akcióban kb. 75 000 rubelt zsákmányoltak, s ebből később 16 000 frankot átadtak a második, bolognai vperjodista iskola szervezőinek annak fejében, hogy az akció négy résztvevője is helyet kapott az iskolában. L. erről: LÖM 14. köt. 1–11., 18. old.; Pjatij (londonszkij) szjezd RSZDRP, aprel–maj 1907. g. Protokoli. Moszkva 1963. sztr. 582–583; L. Sapiro: Kommunyisztyicseszkaja Partyija Szovjetszkovo Szojuza. Firenze 1975. sztr. 164–175; W. Gautschi: Lenin als Emigrant in der Schweiz.

Zürich, Köln 1973. S. 65–80.; Protokoli szovescsanyija raszsirennoj redakcii „Proletarija", ijuny 1909. g. Partizdat 1934. sztr. 126–127, 130–131; L. Saumjan: Kamo. Zsizny i gyejatyelnoszty professzionalnovo revoljucionyera Sz. A. Ter-Petroszjana. Moszkva 1959. sztr. 60–117; Alekszinszkij-memoár. Hoover Inst. Arch. p. 254–273; L. Martov: Szpaszityeli ili uprazdnyityeli? (Kto i kak razrusal RSZDRP) Párizs, 1911. sztr. 22–27. A miasszi vasútállomáson történtekről s a „vperjodisták" urális kapcsolatairól lásd: E. I. Rjabuhin: Bolsevisztszkije organyizacii Urala v borbe za nyelegalnuju partyiju proletariata: uprocsenyije jejo szvjazej sz masszami, 1907–1914. Cs. 2. Period reakcii. 1907–1910 gg. Izd. Szaratovszkovo Unyiverszityeta 1972. sztr. 455–460, 267–472; M. N. Kokovihin: Minjarszkoje podpolje. Cseljabinszk 1957. sztr. 85–108; T. Sz. Krivov: V leninszkom sztroju. Voszpominanyija: sztatyi. Csebokszari 1969. sztr. 58–80.

96 I. F. Dubrovinszkij (Innokentyij) 1904-ben kooptálás utján került a „békülékeny" KB tagjai közé. Vezető szerepet játszott az 1905. januári pétervári eseményekben, majd a forradalom csúcspontján, a moszkvai felkelésben is. 1906-ban előbb a pétervári pártbizottság tagjaként segítette az OSZDMP IV. (egyesülési) kongresszusának előkészítését, majd tavasszal a moszkvai szakszervezetek létrehozásában működött közre, júliusban azután a sveaborgi felkelők között tűnt fel fáradhatatlan alakja. Az V. (londoni) kongresszuson ismét a KB tagjává választották, majd 1908-tól bekerült a bolsevik „Proletarij" szerkesztőségébe is. A „forradalom utáni" helyzetben követendő taktika tekintetében „Innokentyij" tevőlegesen szembehelyezkedett a „baloldali bolsevikok" által képviselt politikai-filozófiai törekvésekkel, annál is inkább, mert – ahogy ez az 1910. januári KB-plénum körüli vitákban kiderült – a bolsevik frakció irányvonalát még inkább a „centrum" felé kívánta eltolni, mint ahogy azt Lenin szükségesnek és lehetségesnek tartotta. Az ily módon ismét „békülékeny" Dubrovinszkijt 1910-ben letartóztatták. A turuhanszki száműzetés halálos ítélettel volt egyenértékű a tüdőbeteg, idegileg is megviselt forradalmár számára.

97 Az említett moszkvai csoport „otzovista" (visszahívó) fellépésére valójában a III. Állami Dumába delegált szociáldemokrata képviselők sorozatos ballépéseit követően, 1908 első negyedében került sor.

Sztanyiszlav Volszkij (A. V. Szokolov) a „baloldali bolsevik" csoport egyik vezéregyénisége volt. 1904–1905-ben előbb egyes moszkvai kerületekben munkálkodott, majd a bolsevik KB megbízottjaként és a városi agitátorkollégium vezetőjeként tevékenykedett. Részt vett a felkelésben, 1906-ban egy ideig a pétervári

pártbizottságon is dolgozott. A moszkvai szervezetet képviselte az OSZDMP V. kongresszusán. 1908–1909-ben a párt Központi Iparvidéki Területi Irodájának titkára volt. E funkciójában a „baloldali" törekvések prominens képviselőjének bizonyult: Otzovista határozati javaslatot terjesztett elő (1908 májusában, a moszkvai városi konferencián, melyet 18:14 arányban elvetettek), majd decemberben Párizsban, az OSZDMP V. konferenciáján. 1909 májusi letartóztatásáig részt vett a capri pártiskola előkészítésében, majd – miután az ohrana az „otzovista" törekvések bomlasztó hatását felismerve, a „divide et impera" elv alapján rövidesen lehetővé tette számára, hogy külföldre utazzék – októbertől előadóként bekapcsolódott az iskola munkájába. Az ott szerveződött „Vperjod"-csoport alapító tagja, vállalkozásai (kiadványok, bolognai iskola) egyik fő részese volt. „A harc filozófiája" (Filoszofija borbi. Moszkva 1909) című könyve bizonyítja: Volszkijt elméleti útkeresései is a „baloldaliakhoz", az „empíriosatöbbisekhez" (Lenin kifejezése) közelítették. 1911-ben – Lunacsarszkijhoz hasonlóan, politikai-filozófiai ellentétek miatt – megszakította kurzusát a Lenin-szervezte longjumeau-i pártiskolán. 1912-től baloldali narodnyik folyóiratokban, majd a Gorkij-féle „Letopisz"-ben és „Novaja Zsizny"-ben publikált. Az internacionalista mensevik állásponttal rokon pozícióból elvetette az októberi forradalmat, s előbb a Kaukázusba, majd Párizsba távozott. 1920-ban francia nyelven könyvet publikált „Az éhség és a gyűlölet országában. Bolsevik Oroszország" címmel. Hazatérte után elítélték. Szabadulása után irodalmi, fordítói munkát végzett.

98 A forradalom felfelé ívelő szakaszában, 1905-ben a Buligin-féle duma előkészítésekor, s a további forradalmi hullámok reményében, 1906 elején, az I. Állami Duma választásain is a bolsevikok az „aktív bojkott" jelszavát állították tevékenységük középpontjába. 1907 elején, a „baloldali blokk" létrehozására törekedve, részt vettek az II. Állami Dumában, s az V. pártkongresszuson elvszerűbb magatartásra ösztönözték a mensevik többségű szociáldemokrata képviselőcsoportot. Amikor a „sztolipini államcsíny" során a feloszlatott duma szociáldemokrata képviselőinek többségét letartóztatták és új választási törvényt bocsátottak ki, a bolsevik vezetők jelentős része a „bojkott-taktikához való visszatérést" sürgette. Bogdanov, Kamenyev, Lunacsarszkij és a bolsevik delegátusok valamennyien szembehelyezkedtek Lenin álláspontjával az OSZDMP 1907. júliusi–augusztusi III. konferenciáján. Csak „bojkottista" határozati javaslatuk elvetését követően szavaztak – mint „kisebbik rosszra" – a lenini „antibojkottista" előterjesztésre. (Az SZKP határozatai. I. rész 198–207.

old.) A cári hatóságok megakadályozták, hogy prominens bolsevik vezetők a dumába kerülhessenek, így a mensevikekből és a gyakorlatlan bolsevik politikusokból rekrutálódott szociáldemokrata képviselőcsoport kezdetben „gyengének" bizonyult a jobboldali duma-többséggel és a cári kormányzattal elkerülhetetlen konfrontációk során: „tompította" a KB által javasolt politikai deklaráció hangnemét, egy sor esetben de facto eltért a párt direktíváitól, s egyes kérdésekben nem az OSZDMP programjának szellemében nyilvánított véleményt. 1907 decemberében aztán – bizonyára a II. Állami Duma munkásképviselőinek sorsát szem előtt tartva – a frakció határozatot hozott, mely szerint „nem tekinti magára nézve kötelezőnek a párt vezető testületeinek állásfoglalásait"; e „javaslatokat" mérlegelve „önállóan dönt" lépéseiről a dumában. Az illegális OSZDMP legális duma-frakciójának döntése a párttól „emancipálódott" nyugati parlamenti csoportok eljárásmódjára emlékeztette a korábban „bojkottista" bolsevikokat, s heves reakciót váltott ki körükben. A militáns kisebbség (az „otzovista" Volszkij, Ljadov és mások) e „parlamenti kretenizmus" láttán igazolva érezte korábbi „bojkottista" álláspontját és a szociáldemokrata képviselőknek a dumából való azonnali visszahívását követelte. Bogdanov, Lunacsarszkij, Alekszinszkij, Marat-Sancer (s talán Pokrovszkij és Kraszin is), különböző érvekkel ugyan, de „megelégedett" azzal, hogy a frakciót „ultimatív formában emlékeztessék" a párt iránti kötelességére, és csak további „engedetlenség" esetén követelte a képviselők visszahívását a dumából. Lenin, mint ismeretes, a „forradalom utáni" helyzetben nagyra értékelte a „duma szószéke" teremtette legális és a hozzá kapcsolódó féllegális, illetve illegális agitációs lehetőségeket, s a képviselők nyilvános kritika és rendszeres támogatás révén történő, elvszerű, de türelmes befolyásolásának, „nevelésének" útját javasolta a pártnak. (LÖM 17. köt. 280–286. old.).

99 Plehanov korabeli nézeteiről magyarul lásd Sziklai L.: Plehanov öröksége; Plehanov társadalomfilozófiájának alapvonásai. In: Uő: Történelmi lecke haladóknak. Magvető 1977. 119–196. old.; Mucsi F.: Plehanov. In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1981. Kossuth Könyvkiadó 1980. 247–251. old.

100 Itt mindenekelőtt bizonyára a „Materializmus és empíriokriticizmus"-ban olvasható lenini bírálatra utalt a szerző. LÖM 18. köt. 324–325. old.

101 Az 1905–1907-es forradalom bukását követő reakció éveiben emigrációban élő Lunacsarszkij az Oroszországból érkező lehangoló hírek demoralizáló hatása ellen – barátaihoz: Bogdanovhoz, Gorkijhoz hasonlóan – a történtek „alulértékelésével", „távolabbi perspektívába helyezésével" és (Leninnel ellentétben) nemegyszer

a hőn áhított JÖVŐ és a jelen közötti történelmileg szükséges és lehetséges közvetítések, „kerülőutak" kiiktatásával, negligálásával védekezett. Mindhárman egyetértettek abban, hogy az oroszországi forradalom – a reakció korának rövid intermezzója után – folytatódik és a polgári demokratikus átalakulás végigviteléhez vezet. Hibásnak vélték Lenin álláspontját, amely szerint az orosz szociáldemokráciának hosszú évekre alkalmazkodnia kell a forradalomközi időszak viszonyaihoz és „a direkt forradalmi akciók" helyett – a legális és illegális munka új kombinációja révén – a munkásosztály szervezeti-politikai-ideológiai felkészítésének feladatát kell a mozgalom figyelmének középpontjába állítani. A Lenin–Plehanov szövetséget, „az erős OSZDMP-centrum" politikáját a dumával, a szakszervezetekkel kapcsolatos bolsevik álláspontot „Lenin jobbratolódásával", „mensevizálódásával" magyarázták, s azzal, hogy – a II. Internacionálé jobboldalához és centrumához hasonlóan – „mindketten hisznek a történelmi fatalizmusban és hirdetik azt."

Ezzel szemben – állították – ők e „nagyon fontos és mélyreható vitában" „az aktivitás filozófiáját" hirdetik, maroknyi csoportjukkal felszínen tartják és a forradalom folytatása felé, végső soron(!) a totális társadalmi forradalom célja, a szocializmus felé kormányozzák a „kompromisszummentes", „tiszta bolsevizmus" hajóját.

Ebben az összefüggésben a proletár kultúra, tudomány, művészet, filozófia stb. kidolgozásának és terjesztésének programja, mint az általuk „ökonomistának, fatalistának, mechanikus materialistának" ítélt „ortodox marxizmus" ellenpontja jelent meg azon elképzelés részeként, mely a bogdanovi értelemben vett „társadalomszervező ideológia" tudományos kimunkálása, alkalmazása révén vélte megvalósíthatónak „a polgári társadalom spontán folyamatainak megzabolázását és tervszerűvé tételét" egy új „kollektivisztikus társadalomban". Mindezen túlmenőleg, vélték, a proletár kultúra középpontba állítása révén a munkásosztály folyamatosan megőrzi a „végcélra" irányultságát, forradalmi hangulatát, s e kultúra újabb és újabb elemeinek kimunkálásával közvetítő mozzanatokat teremt a jelen és a kívánatos JÖVŐ között.

Ez a meggyőződés mint „A jelenlegi helyzet és a párt feladatai" (1909) c. politikai platformból kitűnik, egyesítette – a „proletárkultúra" elképzelést elvető Alekszinszkij, Volszkij és Pokrovszkij kivételével – a capri pártiskolán 1909 decemberében szerveződött „Vperjod"-csoport tagjait. (Szovremennoje polozsenyije i zadacsi partyii. Platforma, virabotannaja gruppoj bolsevikov. Izd. gruppi „Vperjod", Paris [1909].)

[102] Lunacsarszkij említett vitapartnerei viszonylag progresszív árnyalatokat képviseltek a korabeli oroszországi „eszmei-politikai palettán". B. G. Sztolpner, az ismert orosz-szovjet filozófiatörténész, már 1902-től részt vett a szociáldemokrata mozgalomban. K. M. Agejev és G. Sz. Petrov lelkészek a társadalmi-vallási „megújulásért" indult mozgalom képviselői voltak. Petrov „szocialista színezetű" előadásai révén különösen a munkások és az egyetemi hallgatók körében tett szert bizonyos népszerűségre. 1907-ben, miután a II. Állami Duma képviselőjévé választották, egyházi elöljárói megfosztották a papi hivatás gyakorlásának jogától.

[103] Lunacsarszkijt rövid, mindössze háromoldalas előszaváért a cári hatalom elleni tiszteletlenséggel, a fennálló kormányzati forma elleni lázítással stb. vádolták. (K. Kautszkij: Russzkij i amerikanszkij rabocsij. SzPb. 1906. sztr. 3–5).

[104] Lunacsarszkij legalábbis „túlzott" a „Vallás és szocializmus" fogadtatását illetően: valójában a párthoz tartozó marxisták mindenekelőtt a könyv és az „istenépítő" kísérlet „fideista", vallásos mozzanatait érzékelték és támadták, míg az „istenkeresők" jelentős része egy bizarr módon tálalt marxizmust, harcos materializmust, esetleg sajátos revizionizmust látott Lunacsarszkij kísérletében. (Lásd erről bővebben M. Lifsic említett tanulmányában, valamint a „Dokumentált tézisek az ún. istenépítés tanulmányozásához" c. írásban. (In: Donáth P.: Elmélet és gyakorlat. Adalékok a „Materializmus és empiriokriticizmus" történelmi hátteréhez: Gorkij és a „baloldali bolsevikok", 1907–1910. „A filozófia időszerű kérdései" 70. Bp. 1987. 57–66., 121–128. old.).

[105] Bizonyára a Bolsevik Központ (a „Proletarij" kibővített szerkesztősége) 1909. június 8–17-én (21–30-án) Párizsban tartott értekezletén történtekről van szó. Ezen a tanácskozáson elítélték az „otzovizmust", az „ultimatizmust", az „istenépítést", a „baloldali bolsevikok" szervezte NN-i (capri) pártiskolát, s külön határozatot fogadtak el „Makszimov [Bogdanov] elvtárs kiválásáról". (Lásd Az SZKP határozatai. I. rész, 241–262. old.).

[106] 1908 végén–1909 elején Plehanov – formailag – egy „A társadalmi mozgalmak Oroszországban a XX. század elején" c. mensevik vállalkozás számára készült Potreszov-tanulmány kapcsán keveredett konfliktusba a sorozat többi szerkesztőjével (Martovval, Potreszovval) és a „Golosz Szocial-Demokrata" szerkesztőbizottságának tagjaival (a fentieken kívül Dannal, Akszelroddal, Martinovval, Maszlovval), minek következtében kivált mindkét testületből, s rövidesen felújította a „Dnyevnyik Szocial-Demokrata" kiadását. Egyrészt a „likvidátor" tendenciák erősödése a mense-

vikek körében, másrészt Lenin szakítása a „baloldali bolsevikokkal", akik a „plehanovi ortodoxia" filozófiai és politikai ellenlábasainak vallották magukat, bizonyos együttműködésre késztette az oroszországi szocialista mozgalom e két kiemelkedő egyéniségét. Korlátozott szolidaritást vállaltak „az illegális párt megőrzéséért" és „a filozófiai revizionizmus ellen" folytatott harcban, ami 1910–1913-ban a „Szocial-Demokrat"-ban, a „Rabocsaja Gazetá"-ban, a pétervári „Pravdá"-ban megjelent Plehanov-cikkekben és az Internacionáléval, a német szociáldemokratákkal való kapcsolatokban manifesztálódott.

107 L. D. Trockij (Bronstein), akit Lenin és Martov javaslatára 1903-ban kooptáltak az „Iszkra" szerkesztőségébe, az OSZDMP II. kongresszusán és az azt követő időszakban militáns mensevik nézeteket vallott, 1904 augusztusától fokozatosan távolodott ettől a frakciótól, s az első orosz forradalom alatt egyre inkább a parvusival rokon „saját" álláspontot képviselt. Az oroszországi történelmi folyamatok, perspektívák megítélésében Trockij talán 1907-ben, az OSZDMP V. kongresszusán került a legközelebb Lenin és Luxemburg szemléletmódjához. Mindamellett az 1908 őszétől Lvovban, majd Bécsben megjelenő „Pravda" körül tömörült elvtársaival együtt ún. „frakción kívüli" álláspontra helyezkedett, s a „széles értelemben vett pártegység" szószólójaként exponálta magát. Talán éppen ezért 1909 nyarától a „békülékeny bolsevikok" (Kamenyev, Zinovjev, Dubrovinszkij, Goldbenberg-Meskovszkij stb.) a „Pravdá"-val való megegyezést szorgalmazták, s azt, hogy részesítsék rendszeres anyagi támogatásban a lapot. Bár a bolsevikokkal végül nem jutott megegyezésre, Trockij említett támogatói révén sok tekintetben kulcsszerepre tett szert az OSZDMP KB 1910. januári plénumán. Igaz, a „Pravdá"-t végül is nem ismerték el a KB lapjának (az erre vonatkozó döntést elnapolták), de rendszeres támogatást kapott, míg politikailag nem szakított Kamenyevvel (sógorával), aki a szerkesztőségben a KB-t képviselte. A „likvidátorokkal" szemben kívánatos stratégiát illetően ugyanis Torckij gyökeresen más álláspontra helyezkedett, mint a plénum teremtette status quóban csalódott, így ismét Lenin köré tömörülő bolsevikok. Ez aztán 1912-ben a prágai konferencián konstituálódott OSZDMP ellensúlyaként megszerveződött mensevik-bundista dominanciájú ún. augusztusi blokkba sodorta (a Lenin-ellenes vperjodistákkal is időközben kapcsolatot kereső) Trockijt.

108 Az 1910. január 2. és 23. (január 15. és február 5.) között Párizsban tartott KB-plénumon a „Vperjod"-csoportot elismerték ugyan „a párt kiadói csoportjaként", de olyan viszonyok megteremtését szorgalmazták, melyek között „a különálló csoport fenn-

tartása fölöslegessé válik", s a „baloldaliakat" képviselő Bogdanovot nem választották be az új testületbe. (Az SZKP határozatai. I. rész. 275. old.).

109 Az 1909. augusztus–decemberben működő capri pártiskolára Lunacsarszkij itt kissé egyoldalúan emlékezett vissza. Az ugyanis nemhogy a harc „ellenpontja" lett volna akkoriban, hanem bizonyos értelemben annak „gyújtópontja" volt. Már a szervezés időszakában leszögezte a kérdés előadója, A. I. Rikov a „Proletarij" kibővített szerkesztőségének értekezletén: „az iskola kérdése frakciónk szakadásának kérdésére korlátozódik... Iskolát szervezni annyi, mint kapcsolatot teremteni a helyi szervezetekkel, szakadatlan levelezésben állni velük, megbízottakkal rendelkezni. Ez nem más, mint egy központ, mely még erősebb is a KB-nál, hiszen a KB-nak nincs húsz megbízottja, az iskola pedig rendelkezni kíván velük..."

A vita hevében Bogdanov óvatlanul elismerte taktikai okokból egyébként mélyen titkolt várakozásukat: „Fel kell frissíteni erőinket. Így a pártegyetem kérdése aktuális kérdés. Előre megjósolom, hogy ha az iskola megvalósul, az irányító központ összetétele más lesz..." „Kamenyev azt mondja, hogy mi antibolsevik tendenciákat merészelünk érvényesíteni bolsevik zászló alatt. Csakhogy összekeveri a bolsevik frakciót Leninnel. Ezt nem szabad összekeverni, mivel a bolsevik lobogó és Lenin nem azonos egymással..." „Szakadás lesz... De, hogy hol a bolsevizmus, arról majd akkor beszélünk, amikor... számba vesszük az erőket" – mondta még az iskola megnyitása előtt Bogdanov. (Protokoli szovescsanyija raszsirennoj redakcii „Proletarija", ijuny 1909 g. Partizdat 1934. sztr. 48–49, 51, 58–59.) Ezek után aligha véletlen, hogy a Bolsevik Központ határozatban leszögezte: „a bolsevik frakció semmiféle felelősséget sem vállal ezért az iskoláért". (Az SZKP határozatai. I. rész. 260. old.)

110 Lunacsarszkij, Bogdanov és a „Proletarij" ellenzékének más tagjai taktikai megfontolásokból Gorkijt és N. J. Vilonovot, alias Mihailt, ezt a „frakción kívüli bolsevik" hírében álló munkást szerepelteték mint az iskola kezdeményezőit. Mindazonáltal az egymásnak is ellentmondó forrásokból úgy tűnik, hogy Volszkij, Ljadov Moszkvában, illetve Alekszinszkij és a Bolsevik Eszmei Kör Genfben már Vilonov Caprira érkezése, 1909. január 6. előtt felvetette a „külföldi pártiskola" gondolatát. A capri iskola előkészítésében pedig Gorkij és Mihail egyfelől, Alekszinszkij, Bogdanov, Lunacsarszkij, Ljadov és Volszkij másfelől együtt, bár közel sem azonos célból és azonos motívumok alapján vett részt. Míg a népszerű író és a lenini pártelképzelésekhez, „reálpolitikához", valamint a bogdanovi filozófiához egyaránt vonzódó Vilo-

nov az OSZDMP-t megosztó viták forrását az értelmiségi pártvezetők „skolasztikus civódásaiban" látta, s ezért „megfékezésüket" munkáskáderek kiképzésével és a vezetésbe juttatásával vélte megoldhatónak, addig Bogdanov és társai a „baloldali irányvonal" frakción belüli érvényesítésére láttak lehetőséget a helyi szervezetek delegálta munkások megnyerésével és hazaküldésével. Mivel az utóbbiak taktikai megfontolásból kezdetben tagadták azt, amit Lenin és a Bolsevik Központ hangsúlyozott, ti. hogy „frakciós céljaik lennének", s mivel „proletkultos" elképzeléseiknek volt bizonyos „ouvrier-ista" zöngéje is, kezdetben viszonylag kevéssé manifesztálódott a két „irányvonal" különbsége. Amikor azonban az iskola működése során, a leninista támadások pergőtüzében mindenki állásfoglalásra kényszerült s elkezdődött a „Vperjod"-csoport önálló, hivatalos bolsevik irányvonallal konfrontált politikai platformjának a kidolgozása, Vilonov szembeszállt ezekkel a törekvésekkel. November elején 5 hallgatóval együtt Leninhez utazott Párizsba, s onnan kemény csapást mért a Caprin maradt „baloldaliakra": politikai ellenérveit és az iskola jellegét leleplező beszámolóját kiadta a „Proletarij" 50. számának függelékében. S bár a Bolsevik Központ javaslatára Mihailt az 1910 januári plénumon a KB tagjává választották, nem tevékenykedhetett a testületben. A tüdőbaj végül is legyűrte; Davosban hunyt el 1910. május 1-jén.

111 Az OSZDMP hivatalosan semmilyen formában sem támogatta a capri pártiskolát. A létrehozásához szükséges összeget Gorkij és élettársa, M. F. Andrejeva adták össze ismerőseik, barátaik (köztük F. Saljapin és L. B. Kraszin) segítségével.

112 Valójában Vilonov révén csak 12 hallgató érkezett az iskolára a moszkvai, Moszkva környéki és a központi iparvidéki szervezetből, s egy grúz meg egy bundista munkás csatlakozott hozzájuk „teljes jogú", tehát oroszországi munkát vállaló hallgatóként. A capri kolónia szociáldemokrata tagjai közül további 13 „önkéntes" hallgató látogatta saját költségén a foglalkozásokat.

113 A felsoroltakon kívül M. N. Pokrovszkij, az ismert történész és Sz. Volszkij is tanított a capri iskolán.

114 Sztarover (I. I. Pankratov) a lenini irányvonal iránt elkötelezett bolsevik munkás volt, akit Alekszinszkij nevezett több alkalommal is „Lenin ügynökének". S bár e denunciáló célzatú megfogalmazást kétségtelenül a politikai ellentétek szította szenvedély sugallta, tény, hogy Sztarover már az iskola megnyitását követő napokban (1909. augusztus 10-én) arról írt egy levelében, hogy hamarosan valószínűleg Párizsba utaznak egy Lenin vezette pártiskolára. („Krasznij Arhiv", 1934. № 1. sztr. 219.)

115 Ezen az értékelésen később maga Lunacsarszkij is változtatott;

lásd ebben a kötetben az „Előszó helyett" és „Az 1908–1910-es filozófiai vita kérdéséhez" c. írásokat.

116 Az 1909 novemberében Vilonovval együtt Párizsba érkező hallgatók számára a Bolsevik Központ háromhetes előadás-sorozatot szervezett Lenin, Dubrovinszkij, Zinovjev, Kamenyev, Lozovszkij, Vlagyimirov, Ljubimov és Krupszkaja közreműködésével, majd a „leninista" munkások visszatértek Oroszországba. Lunacsarszkij itt megfeledkezett arról, hogy decemberben mindez megismétlődött azokkal a „vperjodista" hallgatókkal is, akik a capri pártiskolán maradtak és az ottani kurzus végeztével Párizsba utaztak.

117 F. I. Kalinyin (1882–1920) Lunacsarszkij egyik legközelebbi híveként, a bolognai iskola szervezőjeként, a „Vperjod"-csoport titkáraként, a proletárirodalom, a proletárkultúra ápolására létrejött párizsi kör egyik legtevékenyebb tagjaként hívta fel magára a figyelmet az 1909 és 1914 közötti időszakban. Az októberi forradalom után a Művelődésügyi Népbiztosság kollégiumának tagjaként, osztályvezetőjeként, a Proletkult-mozgalom egyik irányítójaként és kritikusaként tevékenykedett.

118 V. M. Koszarev, bár az iskoláról megjelent terjedelmes visszaemlékezésében ezt természetesen nem hangsúlyozta, az egyik legmilitánsabb „vperjodistaként" exponálta magát a capri pártiskolán. A húszas években egy ideig tagja volt a párt Központi Ellenőrző Bizottságának is. (V. Koszarev: Partyijnaja skola na osztrove Kapri. „Szibirszkije Ognyi", 1922. № 1. Novonyikolajevszk, sztr. 63–75.)

119 Jakov álnéven az iskola titkára, a „vperjodista" platformot is aláíró K. A. Alferov szerepelt Capriban. Úgy látszik, Lunacsarszkij 1919-ben még nem tudta, hogy Alferov 1918 decemberében a kommunista párt tagja lett.

120 A stuttgarti kongresszuson (1907. augusztus 18–24.) a párt és a szakszervezetek viszonyával foglalkozó albizottság üléséről készült jegyzőkönyvben a következőképpen rögzítették Voinov (Lunacsarszkij) állásfoglalását: „Én itt az OSZDMP-t képviselem, amelynek többsége inkább a belga indítványt támogatja. De ha Belgium kombinálja indítványát az osztrákokéval, akkor megszavazom a módosítást." (Jemnitz János tett közzé jegyzőkönyvrészleteket; lásd „A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1982. Kossuth Könyvkiadó 1981. 87–91. old.)

121 Lunacsarszkijnak a kongresszusról készült beszámolóját kéziratban a New York-i Columbia Egyetem Könyvtárában őrzik. A beszámoló „Bevezetése" a genfi „Raduga" c. orosz nyelvű folyóirat 1907. évi 3. számában jelent meg Voinov aláírással.

122 A kortársi véleményekhez hasonlóan a szakirodalom sem egysé-

ges Lunacsarszkij akkori álláspontjának megítélésében, s ennek gyökere minden bizonnyal ambivalens megnyilatkozásaiban keresendő. Lunacsarszkij ugyanis, miközben elvetette Plehanov és a mensevikek álláspontját a „szakszervezetek semlegességét" illetően, s a szindikalisták szociáldemokrácia-ellenességét is, a párt és a szakszervezetek közötti együttműködést szorgalmazta. De ezt az együttműködést korántsem teljesen a szakszervezetek pártirányítását körvonalazó lenini koncepció szellemében képzelte el, hanem – a szindikalisták egyes észrevételeit méltányolva és az OSZDMP addigi gyakorlatát bírálva – fontosnak tartotta, hogy valamilyen par excellence munkásfórum, „tiszta osztályfórum": a szakszervezetek vagy valamilyen „munkáskongresszus" gyakoroljon bizonyos fajta „ellenőrzést" az „értelmiségi vezetésű szociáldemokrata párt fölött". Álláspontját esetenként – így a New Yorkban őrzött említett kézirat tanúsága szerint 1907 szeptemberében is – igen kétértelműen körvonalazta: „...anélkül, hogy osztanám a szindikalisták hibáit és a marxi álláspontból leszűrt nem marxista következtetéseiket, mélyen, egész lelkemmel hiszek ebben az álláspontban és az ebből adódó konklúziókban" – írta. (Idézi R. C. Williams: Collective Immortality: The Syndicalist Origins of Proletarian Culture, 1905–1910. „Slavic Review", Vol. 39, № 3. 1980, p. 396.) Egy 1907. augusztus 20-i levelében Lunacsarszkij így számolt be Leninnel folytatott aznapi beszélgetéséről: „Majdnem minden elgondolásomat közöltem vele. Arra is rámutattam, hogy a szakítás köztünk – Plehanov szemében – »eretnekek« és a rendíthetetlen bolsevikok között halálos lenne a bolsevizmusra nézve, bennünket pedig minden valószínűség szerint talajtalan irodalmárokká változtatna,... és a kritikátlan szindikalizmus felé taszítana. Lenin nagyon figyelmesen végighallgatott, és azt mondta: »Ez az egész igaznak látszik. Új és fontos«." (Lityeraturnoje naszledsztvo. T. 80, sztr. 625.)

Ez a dokumentum két szempontból is tanulságos számunkra: egyrészt érzékelteti, hogy az 1907. június 3-i államcsíny utáni feszültségek „érezhetőek voltak" Stuttgartban is, másrészt azt is, hogy akkor még mindketten a további együttműködés módozatait, lehetőségét keresték minden területen. Ez a törekvés dominál Lenin „Előszó Voinovnak (A. V. Lunacsarszkijnak) a párt és a szakszervezetek viszonyáról szóló brosúrájához" című írásában is. (LÖM 16. köt. 169–176. old.)

123 Lunacsarszkij itt némi eufemizmussal írta le a „Koppenhága körül" történteket. Az „istenépítő" kísérlet lenini értékeléséről reális képet kaphat az olvasó „Az 1908–1910-es filozófiai vita kérdéséhez" címmel kötetünkben található írásból. A szövetkezeti mozgalom megítélésével kapcsolatos lenini, zinovjevi és lunacsarszkiji

álláspontok különbözősége a megfelelő kongresszusi bizottságban lezajlott polémiában manifesztálódott. Lunacsarszkij – az oroszországi delegátusok többségétől eltérően – Martovval, Trockijjal egyetértésben nagy jelentőséget tulajdonított a szövetkezeti mozgalom „nevelő funkciójának" abból a szempontból, hogy az, úgymond, elősegítheti „a munkásosztály önálló felkészülését" „a gazdaság irányítására a győzelem után", „különösen a fogyasztás megszervezését illetően." Plehanov kezdeményezésére az erre vonatkozó pontot kihagyták az OSZDMP javaslatából. Amikor pedig a kongresszusi határozatot előkészítő albizottság ezt a gondolatot mégis szerepeltette tervezetében, Lenin és Zinovjev kísérletet tett a bizottságban e szövegrész töröltetésére, de eredménytelenül. Így, bár Lunacsarszkij volt az OSZDMP hivatalos előadója a bizottságban, ez – mint korabeli beszámolójában maga is hangsúlyozta – korántsem jelentette azt, hogy álláspontja egybeesett a bolsevik vezetők törekvéseivel. (A. Lunacsarszkij: Mezsdunarodnij szocialisztyicseszkij kongressz v Kopengagenye. „Vperjod", № 2, fevral 1911 g., sztlb. 17–19.)

124 Lunacsarszkij a „Taktikai áramlatok az orosz szociáldemokrata pártban" című cikkében a leninistákat „bolsevik jobbszárnyként" aposztrofálta, s Lenint a belga szocialista (!) lapban következetesen „polgártársazva" azt állította, hogy a bolsevik vezér „meggyőződéses duma-pártivá vált, s egyben ellenfele lett minden, a reakciós erőkkel szembeni nyílt harcra közvetlenül előkészítő formának". A párt számára a „kiutat" egy „új proletár többségű Központi Bizottság megválasztásában" látta – mintegy indirekt módon feltárva a második, bolognai pártiskolával kapcsolatos vperjodista törekvések mozgatórugóit is. (Woinoff: Les courants tactiques dans le parti socialdémocrate Russe. „Le Peuple", 1910; le 23 août, p. 1; Vö.: LÖM 19. köt. 341–343. old.)

125 A „Vperjod" c. gyűjtemény 2. számában (1911. február) Lunacsarszkij külön cikket jelentetett meg „A szociáldemokrata szavazatok megoszlása a koppenhágai kongresszuson" címmel, s ebben tiltakozott az ellen, hogy a bécsi „Pravda" és a párizsi „Vperjod" képviselői (Trockij és Lunacsarszkij) nem kaptak szavazati jogot, hanem csak „tanácskozási joggal" vehettek részt a kongresszus munkájában. (Voinov: O raszpregyelenyii szoc-dem. goloszov na Koppengagenszkom kongressze. „Vperjod", № 2, fevral 1911 g. sztlb. 83–86.)

126 A második vperjodista iskola hivatalosan 1910 novemberétől 1911 márciusáig működött Bolognában, ám a korábban érkezett hallgatók számára már nyártól kezdve különböző „előkészítő" tanfolyamokat szerveztek, mások mellett Lunacsarszkij közreműködésével. (Lásd Otcsot vtoroj viszsej szocial-demokratyi-

cseszkoj propagangyisztszko-agitatorszkoj skoli dlja rabocsih [a továbbiakban: Otcsot...] Nojabr 1910–mart 1911 g. Izd. gruppi „Vperjod" [Párizs] 1911.)

127 N. P. Avilov (N. Glebov) bolognai tanulmányai ellenére sem csatlakozott a „Vperjod"-csoporthoz. 1917-ben Petrográdban jelentős szerepet játszott a városi pártbizottságban, s különösen a városi és az összoroszországi szakszervezeti központban. Az első szovjet kormányban posta- és távíróügyi népbiztos volt, majd honvédelmi, szakszervezeti, és gazdasági területen dolgozott.

128 A. M. Kollontaj, aki hazánkban első népbiztos, illetve nagykövet asszonyként vált ismertté, mensevik álláspontot képviselt egészen 1915-ig. Az iskolatanács felkérésére, saját költségén utazott Bolognába, s a finn munkásmozgalomról, a női munkáról és a nőmozgalomról tartott előadásokat. (Otcsot... sztr. 19.)

129 Trockij, aki a bécsi, „Pravda"-t opponáló párizsi „Rabocsaja Gazeta" megjelenése után minden erejét a Lenin vezette bolsevikokkal szembeni koalíció létrehozásának szentelte, kb. 2–3 hetet töltött Bolognában; az osztrák munkásmozgalomról, Tolsztojról és a „jelenlegi helyzetről" tartott előadásai mellett az újságírással kapcsolatos gyakorlati foglalkozásokat vezetett az iskolán. (Otcsot... sztr. 19–22.)

130 M. P. Pavlovics (M. L. Weltmann) az OSZDMP KB 1910. januári plénumán létrehozott Iskolabizottságban a „Golosz Szocial-Demokrata" képviselője volt; – az októberi forradalomig mensevik. Bár a longjumeau-i iskola előkészítésére létrehozott bizottság többször is felszólította a párt tagjait, hogy ne támogassák a második vperjodista iskolával kapcsolatos terveket, Pavlovics szembehelyezkedett a határozattal, fellépett a bizottság irányvonala ellen, s részt vett a bolognai iskolában is. (Otcsot pervoj partyijnoj skoli v Lonzsjumo. In: „Isztoricseszkij Arhiv," 1962. № 5. sztr. 52–53; Otcsot... sztr. 19.)

131 P. P. Maszlov, mensevik közgazdász; Lenin gyakran élesen bírálta „a föld municipalizálását" szorgalmazó elképzelései miatt. A reakció éveiben a „Golosz Szocial-Demokrata" köréhez tartozott; Bolognában éppen az annyira vitatott „agrárkérdésről" tartott 8 előadást az erre felkért, de a meghívást elutasító Lenin „helyett".

132 A bolognai iskola jellegét mégis döntően a vperjodista előadók határozták meg. Az „előkészítő" kurzusokat kizárólag ők vezették, s az iskola hivatalos programjában szereplő 180 előadásnak is csak alig 15%-át tartották mensevik előadók, illetve Trockij. Bogdanov és Lunacsarszkij külön-külön is több (46–46) előadást tartott, mint a csoporton kívül állók együttvéve. S ha figyelembe vesszük, hogy a „baloldaliak" által fontosnak ítélt valamennyi

kurzust és a gyakorlati foglalkozások zömét vperjodisták vezették, reális képet kapunk a lunacsarszkiji értékelés hátteréről. (Otcsot... sztr. 18–25; Sz. Livsic: Partyijnaja skola v Bolonye, 1910–1911 g. „Proletarszkaja Revoljucija", 1923. № 3. sztr. 124–138.)

133 Lunacsarszkij tévedett a „leninista iskolát" illetően. Valójában létrejött a KB Iskolabizottsága által szervezett iskola, s 1911. május végétől augusztus 30-ig működött Longjumeau-ban. Az Oroszországból érkezett 12 hallgatónak és 4–6 „vendéghallgatónak" 147 előadást tartottak, 56-ot Lenin és 4-et maga Lunacsarszkij (irodalom- és a művészettörténet). Az iskola hivatalos jelentése, a résztvevők memoárjai és a szovjet történetírás értékelése szerint a sikeres iskoláról már működése idején negatív információk terjedtek el az „ellenérdekelt vperjodisták" körében. Így például F. I. Kalinyin 1911. július 31-én G. A. Alekszinszkijhez intézett levelében azt írta, hogy „a leninisták iskolája teljesen szétesett, az előadók 40 előadást elmulasztottak. A hallgatók valamennyien kivétel nélkül nagyon elégedetlenek vele, s elismerik, hogy ez egyáltalán nem sikerült..." (PI Archívum. 508. f. 6/4 ő.e.) Lunacsarszkij 1919-es memoárjában bizonyára e korabeli vperjodista megítélés nyomai „kísértenek". („Isztoricseszkij Arhiv", 1962. № 5. sztr. 36–56; Otcsot... sztr. 25–31; Livsic: Partyijnaja skola v Bolonye, sztr. 138–143; N. Nyelidov–P. Barcsugov: Lenyinszkaja skola v Lonzsjumo. Moszkva 1967. sztr. 31–68 stb.)

134 Bolognában Lunacsarszkij 31 előadást tartott „a munkásmozgalom és a szocializmus története Franciaországban, Angliában és Németországban" címmel, 4 előadást „a szakszervezeti és szindikalista mozgalom Franciaországban, Angliában és Belgiumban" címmel, 8-at „az orosz irodalom történetéről", és 3-at „a művészetek történetéről". (Otcsot... sztr. 19.)

135 1911-ben Lunacsarszkij mind a bolognai, mind a longjumeau-i hallgatókkal felkereste a párizsi múzeumokat.

136 Valójában Lunacsarszkij nem a „Vesztnyik Tyeatrá"-ban, hanem a „Tyeatr i Iszkussztvo" c. hetilapban jelentette meg tudósításait. Az 1919-ben még csak tervezett kötet 1925-ben látott napvilágot Moszkvában és Leningrádban „Kritikai etűdök. Nyugat-európai irodalom." (Etjudi krityicseszkije. Zapadnojevropejszkaja lityeratura) címmel.

137 1912–1914-ben működött Párizsban elnevezéseit váltogatva ez a proletár kultúra és proletár irodalom ápolására, ösztönzésére szerveződött kör, amelyben F. I. Kalinyin, P. K. Besszalko mellett a költő A. K. Gasztyev és M. P. Geraszimov is munkálkodott Lunacsarszkij irányítása alatt.

138 1913 júniusában a genfi vperjodista körnek írt egyik levelében

Lunacsarszkij úgy találta, hogy a „leninista" és a „vperjodista" bolsevikok politikai vonala az 1912-ben megindult újabb forradalmi fellendülés idején teljesen egybeesett. Ami akkor szerinte mégis megkülönböztette őket egymástól, az pártfelfogásuk, illetve a proletárkultúrához való viszonyuk különbözősége volt. Ez azonban, tegyük hozzá, elégtelennek bizonyult egy életképes politikai irányzat fenntartásához: a „Vperjod"-csoportnak 1913–1914-ben alig néhány tucat tagja maradt, oroszországi befolyása pedig egy kis létszámú tifliszi és egy szűk pétervári körre korlátozódott. (Bibl. Publ. Vperjod Archivum, MS suppl. 1329.; „Borba", [Szt. Pétervár] № 5. 16 maja 1914 g. sztr. 24–25.)

139 Bogdanov 1912. március 7-én a következőt írta kiválásáról a genfi vperjodistáknak: „Valójában már a múlt év januárjában kiváltam a kollégiumból, azt remélve, hogy távozásom kielégít néhány kicsinyes, a csoport életét, munkáját tönkretevő becsvágyó embert; ez alatt az év alatt kívülről támogattam a kollégiumot, nem publikálva kiválásomat. De végül kénytelen voltam szembenézni a visszafordíthatatlan hanyatlás szembeötlő jeleivel..." (Vperjod Archivum. MS suppl. 1329.)

140 M. N. Pokrovszkij és V. R. Menzsinszkij elvi és személyi ellentétek miatt váltak ki 1911-ben a „Vperjod"-csoportból. A párizsi „Vperjod"-csoport kettészakadására, Lunacsarszkij és Alekszinszkij szakítására pedig a proletárkultúra kérdésében, a IV. Állami Duma szociáldemokrata frakciójának kettészakadása kapcsán és Lunacsarszkijnak a „Parizsszkij Vesztnyik" c. emigráns polgári lapban vállalt közreműködése miatt 1913 márciusától kibontakozott viták nyomán került sor. A szakítást bejelentő júniusi röplapokban a felek más és más motívumot állítottak előtérbe. Lunacsarszkij „a csoportból való önkéntes kiválása" okaként „Alekszinszkij dezorganizáló magatartását" nevezte meg. („Vperjod" [Parizs], № 3. maj 1911, sztlb. 78; Bibl. Publ. Vperjod Archivum, MS suppl. 1327–1329; Izvescsenyije [röplap]; A. Lunacsarszkij: Vinuzsgyennoje objasznyenyije" [röplap].)

141 P. I. Lebegyev-Poljanszkij 1902-től volt az OSZDMP tagja. 1908-tól 1917-ig Genfben élt, s ott már 1908. december 1-jén a helyi bolsevik kör vezetőségének tagjává választották. (Bibl. Publ. Vperjod Archivum, MS suppl. 1325.) A szervezet „Vperjod" Eszmei Körré alakulása után 1912 és 1917 között (kisebb megszakításokkal) a kör titkára volt. 1917-ben a Petrográdi Szovjet Végrehajtó Bizottsága és az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság tagja volt, majd október után a Művelődésügyi Népbiztosság Kollégiumának tagja, az irodalmi és kiadói osztály vezetője. 1918-tól a Proletkult országos elnökeként és a „Prole-

tarszkaja Kultura" c. folyóirat főszerkesztőjeként tevékenykedett Lunacsarszkijjal közös elképzelésük megvalósításán.

142 Bár a „leninisták" és a „vperjodisták" álláspontja a világháború alatt kétségtelenül sokat közeledett egymáshoz, úgy tűnik, kölcsönösen törekedtek az immár másodrendűvé vált nézetkülönbségek kidomborítására és szervezeti különállásuk megőrzésére. (Lásd ehhez és a háborúról írottakhoz: Lunacsarszkij: Ot redakcii. In: „Vperjod" [Genf], № 1. 25 avguszta 1915 g., sztr. 1–3; G. Zinovjev: Rosszijszkaja szocial-demokratyija i russzkij szocial-sovinyizm. In: „Kommunyiszt" [Genf], № 1–2. 1915. sztr. 141–146; Lunacsarszkij [Voinov]: Ob jegyinsztve. In: „Nase Szlovo", 6–7 marta 1915 g., sztr. 1.)

143 Lunacsarszkijnak az oroszországi „Kijevszkaja Miszl"-ben és a „Gyeny"-ben megjelent internacionalista írásait „Európa haláltáncban" címmel kötetben is megjelentették a Szovjetunióban. (A. V. Lunacsarszkij: Jevropa v pljaszke szmertyi. Moszkva 1967.)

144 V. M. Csernov (J. Gargyenyin) az eszer párt vezetője, egyik legismertebb teoretikusa volt. 1914–1916-ban internacionalista álláspontot képviselt; részt vett a zimmerwaldi és kienthali konferencián. 1917-ben az ideiglenes kormány földművelésügyi miniszterre. 1918. január 18-án az alkotmányozó gyűlés szovjetellenes része a tanácskozás elnökévé választotta. A polgárháború éveiben is a „barikád másik oldalán" fejtett ki aktív tevékenységet. 1920-ban emigrált.

145 A francia háborús kabinet szocialista tagjaival, J. Guesde tárcanélküli államminiszterrel és M. Sembat közmunkaügyi miniszterrel folytatott beszélgetéséről Lunacsarszkij a „Kijevszkaja Miszl" 1914. november 26-i és december 16-i számában számolt be.

146 A Párizsban 1914 szeptemberétől két éven át megjelenő orosz nyelvű, internacionalista-szocialista politikai napilap különböző címekkel jelent meg: 1914 szeptember 1-jén látott napvilágot a „Golosz" 1. száma, majd szeptember 13-tól 17-ig megjelent a „Nas Golosz" 1–5. száma. A folytonosságot hangsúlyozandó a szeptember 18-tól ismét „Golosz" címmel megjelenő orgánum a 6. számmal indult, és ezzel a címmel látott napvilágot a lap utolsó, 108. száma is 1915. január 17-én. A betiltást követően a lap „Nase Szlovo" fejcímmel jelent meg 1915. január 29-től 1916. szeptember 15-ig. (1915. № 1–279, 1916. № 1–213.)

147 D. Z. Manuilszkij, aki hazánkban a Komintern Végrehajtó Bizottságában és a szovjet állam különböző vezető posztjain játszott szerepe révén vált ismertté, 1903-tól volt tagja az OSZDMP-nek. A reakció éveiben az egyik legmilitánsabb „baloldali bolsevik-

ként" hívta fel magára a figyelmet. A következő években a párizsi „Vperjod" kör egyik legtevékenyebb tagja és egy ideig a csoport titkára volt. 1913-ban a vperjodisták között kirobbant vitában „a bolsevik egység" megteremtésének jelszavát hirdetve az akkor konzisztensebb álláspontot képviselő Alekszinszkij mellé állt. Így szembekerült a pétervári „Pravdá"-ban és egyes helyi szervezetekben már-már kibontakozó cselekvési egységet egy „széles értelemben vett OSZDMP-egység" koncepció jegyében veszélyeztető Lunacsarszkijjal. (Lásd erről Manuilszkij [Bezrabotnij] 1913. IV. 13-i és VI. 22-i leveleit a genfi „Vperjod"-körhöz. Bibl. Publ. Vperjod Archivum, MS suppl. 1329.) A háború alatt Manuilszkij – Alekszinszkijjel szakítva, Lunacsarszkijjal kibékülve – kulcsszerepet játszott a párizsi internacionalista lapok szerkesztőségeiben. 1917 májusában tért vissza Petrográdba, s ott a „kerületköziekhez" tartozott, míg e szervezet 1917 augusztusában, a párt VI. kongresszusán be nem olvadt a bolsevik pártba. (Lásd D. Z. Manuilszkij: Iz voszpominanyij o V. I. Lenine. In: O Vlagyimire Iljicse Lenine. Voszpominanyija, 1900–1922 godi. Moszkva 1963. sztr. 107–112; A. E. Senn: The Politics of Golos and Nashe Slovo. In: International Review of Social History. Volume XVII. 1972. p. 675–690.)

148 A 146. jegyzetben említett internacionalista lapok szerkesztőségeiben komoly szerepet játszott V. A. Antonov-Ovszejenko és A. Lozovszkij is.

149 Lunacsarszkij Plehanovnak, Burcevnek és Kropotkinnak a háborúval kapcsolatos álláspontját bíráló írása, Voinov aláírással, jellemző módon a szerző személyes felelősségét hangsúlyozó „Levél a szerkesztőségnek" (Piszmo v redakciju) címmel jelent meg a „Golosz" 1914. november 1-jei számában. A szerkesztőség állásfoglalásának némi változására utal, hogy alig egy héttel később, 1914. november 8-án Voinov már „Feladataink" (Nasi zadacsi) című első oldalas cikkben vázolhatta véleményét a szocialisták aktuális teendőiről.

150 1909–1912-ben valóban viszonylag szoros együttműködés alakult ki a vperjodisták és a bécsi pravdisták között. Mindazonáltal a vperjodistákat képviselő Alekszinszkij 1912 augusztusában elvi és személyi ellentétek folytán a reá jellemző szélsőséges módon az ún. augusztusi blokk megalakulásához vezető bécsi konferencián összeveszett a többi résztvevővel, köztük Trockijjal, és távozott. Amikor Trockij a „Vperjod"-csoportnál panaszt emelt Alekszinszkij magatartása ellen, Lunacsarszkij válaszolt neki 1912. október 11-én. Hangsúlyozta ugyan, hogy személy szerint „nagyon elkeseredett a dolgok ilyen fordulata láttán", de Trockij panaszát visszautasítva közölte, hogy a csoport Alekszinszkij beszámolóját

fogadta el a Bécsben történtekről. (Hoover Inst. Arch. B. I. Nicolaevsky Collection № 119. it. 11/2.) 1912–1914-ben tehát a pravdisták és vperjodisták viszonya korántsem volt felhőtlen.

151 „A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv" 1983. évi kötetében (Kossuth Könyvkiadó 1982. 258–262. old.) részletes Zinovjev-életrajzot talál a magyar olvasó Székely Gábor tollából, ezért itt csak annak hangsúlyozására szorítkozunk, hogy Lunacsarszkij Zinovjevhez fűződő viszonyának történetében ugyanolyan törést tapasztalhatunk, mint a Kamenyevhez való viszonyában (vö. 12. jegyzet). 1904–1907-es „rendkívül jó viszonyukat" 1908-tól komoly elhidegülés, egymás ellen folytatott frakciós harc váltotta fel. A „Proletarij" kibővített szerkesztőségének értekezletén 1909. június 29-én Zinovjev terjesztette elő a leninisták otzovizmusellenes határozati javaslatát, s a következő években is harcosan „Vperjod"-ellenes álláspontot képviselt. (Protokoli szovescsanyija raszsirennoj redakcii „Proletarija" ijuny 1909 g. Partizdat, 1934. sztr. 18–35; G. J. Zinovjev: Szocsinyenyija. T. 1. Iz isztorii bolsevizma. Moszkva–Petrograd 1923, sztr. 209–216, 239–240, 254–256.) Az ilyen harcok természetéből következően a másik fél sem maradt adós a válasszal: a „Vperjod" 2. és 3. számában olvashatunk Zinovjev-ellenes megjegyzéseket. (A. V. Lunacsarszkij: Mezsdunarodnij szocialisztyicseszkij kongressz v Kopengagenye In: „Vperjod", № 2, fevral 1911 g. sztlb. 15–24, 83–85; Nye-otzoviszt: Partyijnij „zvezdonoszec" o szvojej partyii. „Vperjod", № 3, maj 1911 g. sztlb. 72–73.) Bár a forradalmi fellendülés éveiben s különösen a világháború alatt álláspontjuk sokat közeledett egymáshoz, úgy tűnik, kölcsönösen törekedtek az immár másodrendűvé vált különbségek hangsúlyozására, s szervezeti különállásuk megőrzésére. E szervezeti különállást bizonyítja Lunacsarszkij 1916. augusztus 13-án R. Grimmhez intézett levele is, melyben a „Nase Szlovo" nevében önálló képviseletet követelt a „következő [internacionalista] konferencián". (H. Lademacher: Die Zimmerwalder Bewegung. B. II. Korrespondenz. Mouton, Hage, Paris, 1967. S. 600–602.)

152 A rendelkezésre álló forrásokból úgy tűnik, hogy az említett megegyezésre és az ezzel kapcsolatos tárgyalásokra csak az 1917-es februári forradalom után, március végén–április elején került sor Bernben vagy Zürichben. Ezek a tárgyalások időben egybeestek az oroszországba való hazatérés lehetőségeit mérlegelő értekezletekkel. (LÖM 49. köt. 429–432. old.; Leninszkij Szbornyik, t. II. Moszkva–Lenyingrad, 1924. sztr. 317–318.; Y. Collart: A propos de deux lettres d'Anatole Lounatcharski. In: Contributions à

L'Histoire du COMINTERN, Genève, 1965. p. 121–139; Liteyraturnoje naszledsztvo. T. 80. sztr. 628–644.)

153 Lunacsarszkij internacionalista előadásai nem maradtak titokban a cári titkosrendőrség, az ohrana előtt sem. A Hoover Intézet archívumában két jelentés is található ilyen előadásokról: 1915. október 27-én Zürichben tartott előadást „A hazaszeretetről", 1916. december 28-án pedig Genfben „Az értelmiség szerepe a társadalomban" címmel propagálta nézeteit és egyben gyarapította a helyi szociáldemokrata szervezet bevételeit. (Hoover Inst. Arch. Okhrana Collection, Index № XVII. folder 3.)

154 A nevezett valószínűleg M. P. Krisztyi, aki 1898-tól volt a párt tagja. 1917-ben Kercsben, majd Petrográdban tevékenykedett. 1918 és 1926 között a Közoktatásügyi Népbiztosság megbízottja volt Petrográdban.

155 Szovjet szakemberek véleménye szerint az 1918–1919-ben írt drámák: a „Mágusok" (Magi), „A bölcs Vaszilisza" (Vaszilisza Premudraja) és az „Iván a paradicsomban" (Ivan v raju) tükrözik a svájci C. Spitteler Lunacsarszkijra gyakorolt hatását. (A. V. Lunacsarszkij: Dramatyicseszkije proizvegyenyija. T. II. Goszizdat, [é. n.] sztr. 3–42. 157–306.)

156 J. V. Tarle, az ismert orosz-szovjet történész 1896-ban végezte el a kijevi egyetem bölcsészettudományi karát; 1903-ban a pétervári egyetem magántanárává nevezték ki. 1913-tól a jurjevi (tartui), 1917-től a pétervári egyetem professzora, 1927-től akadémikus.

157 M. Sz. Urickij ortodox zsidó kereskedő családban született Cserkasszibán, 1873-ban. Apja korán elhunyt, így csak nagy nélkülözések közepette folytathatta középiskolai és egyetemi tanulmányait. 1897-ben végzett a kijevi egyetem jogi karán. Már középiskolás korától különböző propagandakörökben tevékenykedett. 1898-tól az OSZDMP tagja. Egy év múlva letartóztatták, s előbb börtönbe zárták (1900-ban találkozott vele Lunacsarszkij a kijevi Lukjanovka börtönben), majd Jakutiába száműzték. 1903-tól mensevik. 1905-ben Dr. Ratner álnéven Pétervárott tevékenykedett, majd egy újabb deportálást követően Krasznojarszkban a helyi szovjet elnökévé választották. 1906-ban ismét lefogták, s előbb Vologda, majd Arhangelszk kormányzóságba száműzték. 1914-ben emigrált. Először rövid ideig Berlinben élt, ahol február 23. és 26. között a szorult helyzetbe került Lunacsarszkij segítségére sietett. A háború alatt főként Koppenhágában tartózkodott, ahonnan rendszeresen írt a Párizsban megjelenő internacionalista lapba, a „Nase Szlovó"-ba. A szerkesztőség „balszárnyához" tartozván, Lunacsarszkijjal együtt arra törekedett, hogy a lap szakítson a „honvédőkkel" s mindazokkal a szociáldemokratákkal, akik nem hajlandók e radikális szakításra (Ak-

szelrod, Martov). Oroszországba való visszatérésük után mindketten a pétervári ún. kerületközi szervezethez csatlakoztak, de míg Lunacsarszkij magatartását kisebb-nagyobb megingások jellemezték, Urickij a bolsevikokhoz való csatlakozás feltétlen híveként exponálta magát. Delegálták az OSZD(b)MP VI. kongresszusára, amely kimondta a bolsevik és a kerületközi szervezetek egyesülését, s ott az új KB tagjává választották. Az utóbbi testület 1917. október 16-i (29-i) határozata alapján a párt Forradalmi Katonai Központjának tagja lett. A Petrográdi Szovjet Forradalmi Katonai Bizottságának tagjaként az októberi felkelés egyik irányítója volt, majd az alkotmányozó gyűlés választási bizottsága mellé rendelt biztosként tevékenykedett. Ellenezte a breszti békekötést, de fegyelmezetten tudomásul vette a KB határozatát. Az OK(b)P VII. kongresszusán a KB póttagjává választották. 1918 márciusától a pétervári Cseka elnöke s az Északi Területek Kommunái Szövetségének belügyi népbiztosa volt. 1918. augusztus 30-án egy eszer egyetemi hallgató Petrográdban merényletet követett el ellene; a Mars mezőn helyezték örök nyugalomra.

158 M. N. Ljadov már az 1890-es évek elején bekapcsolódott a forradalmi, illetve a munkásmozgalomba. Az OSZDMP II. kongresszusán bolsevik álláspontra helyezkedett, s a KB megbízottjaként, majd a Többségi Bizottságok Irodájának tagjaként jelentős szerepet játszott a lenini álláspont érvényesítéséért folyó harcban. A frakció képviseletében 1904-ben részt vett a II. Internacionálé amszterdami kongresszusán. 1905 decemberében a moszkvai fegyveres felkelést irányító városi pártbizottság tagjaként tevékenykedett. Küldöttként részt vett az OSZDMP III., IV., V. kongresszusán, 1906 novemberében politikai referátumot tartott az OSZDMP katonai és harci szervezeteinek I. konferenciáján. 1907 júliusában a párt harmadik („második összoroszországi") konferenciáján „bojkottista", a következő időszakban „otzovista" álláspontot képviselt, majd csatlakozott a „Vperjod"-csoporthoz. Tanított a capri és a bolognai pártiskolán. 1911 márciusában elkeseredett hangú brosúrát publikált Párizsban „A pártválságról" címmel. Felhagyott a pártmunkával, Bakuba utazott s a helyi szakszervezetben dolgozott 1917-ig. A februári forradalom után „frakción kívüli szociáldemokrataként" a bakui szovjet alelnöke, lapjának szerkesztője volt mindaddig, amíg a bolsevikok többséget nem szereztek a testületben. Akkor a mensevik Grúziába távozott. 1920-ban visszatért s belépett a bolsevik pártba. Gazdasági munkát végzett, majd 1923-tól 1928-ig a Szverdlov nevét viselő moszkvai Kommunista Egyetem rektora volt.

159 P. N. Lepesinszkij, aki már szibériai száműzetése során összebarátkozott Leninnel, és V. A. Karpinszkij, aki akkoriban az OSZDMP KB archivumát és könyvtárát vezette, a kis létszámú genfi bolsevik kolónia tagjaként 1904–1905-ben aktív szerepet játszottak a párt III. kongresszusának összehívásáért folytatott harcban.

160 G. A. Gapon lelkész, 1898-tól 1903-ig tanult a szentpétervári hittudományi akadémián. Már 1902-től kapcsolatban állt Sz. V. Zubatovval, a titkosrendőrség főnökével, s 1903–1904-ben a rendőri fennhatóság alatt működő úgynevezett zubatovi szervezetekhez hasonlót hozott létre Szentpétervári Orosz Gyári Munkások Gyülekezete néven. Gapon kezdeményezte, hogy a pétervári munkások 1905. január 9-én petícióval a cári palota elé vonuljanak, ahol aztán gyilkos sortűz fogadta őket. A „véres vasárnap" után az eszerek segítségével elrejtőzött, majd külföldre menekült. Kapcsolatot keresett a forradalmi emigrációval, de sikertelenül. Visszatért Oroszországba, s az ohrana titkosügynöke lett. 1906 februárjában az eszer harci szervezet összetételét próbálta felderíteni, de a szociálforradalmár P. Rutenberg leleplezte. 1906. március 28-án, egy titkos munkásbíróság ítélete alapján felakasztották.

161 Lenin 1906 júliusában, „A duma feloszlatása és a proletariátus feladatai" című brosúrájában írt arról, hogy az utcai harcba, a partizánháborúba közvetlenül be kell vonni a tömegeket, mégpedig „egészen kicsi, önkéntes egyesülések, tízes, ötös, sőt esetleg hármas csoportok" formájában. (LÖM 13. köt. 317. old.)

162 Leninnek a pártszakadással kapcsolatos elvi állásfoglalásáról lásd LÖM 15. köt. 284–285. old.

163 V. L. Sancer és M. N. Pokrovszkij a Bolsevik Központon belül a baloldali „ellenzékhez" tartozott, de 1908–1909-ben pozíciójuk mégsem esett egybe Bogdanov vagy Lunacsarszkij álláspontjával.

Sancer már 1900-tól részt vett a moszkvai pártszervezet munkájában. 1905 őszétől Marat néven az OSZDMP KB moszkvai képviselőjeként, a sztrájkról, felkelésről döntő városi pártkonferencia elnökeként, valamint a forradalmi pártok koordinációs bizottságának tagjaként játszott döntő szerepet. Az OSZDMP V. kongresszusán a KB póttagjává s a Bolsevik Központ tagjává választották. 1908–1909-ben a bolsevik „Proletarij" és a központi lap, a „Szocial-Demokrat" szerkesztőségében is dolgozott. A „baloldaliak" és a „leninisták" konfliktusában „békülékeny-ultimatista" álláspontra helyezkedett s szolidárisnak mutatkozott a „bogdanovisták" akcióival; Bogdanov 1908. júniusi kiválása után ő volt az „ellenzék" képviselője a bolsevik végrehajtó testületben. Ugyanakkor tevékenyen szembehelyezkedett Lunacsarszkij és

Gorkij „istenépítő" elképzeléseivel. Az 1909. júniusi párizsi értekezleten nem követte a tanácskozás döntéseinek legitimitását kétségbe vonó, azok végrehajtását megtagadó Bogdanov példáját, s továbbra is a Bolsevik Központ tagja maradt. Mindazonáltal aláírta „A Bolsevik Központ eltávolított tagjainak jelentését"-t, majd a „Vperjod"-csoport platformját is.

Pokrovszkij, az ismert történész szintén idegenkedve fogadta Lunacsarszkij és Bogdanov filozófiai törekvéseit. Nem volt sem „otzovista", sem „ultimatista". Visszaemlékezésében három olyan mozzanatot emelt ki, amely álláspontját a „vperjodistákéhoz" közelítette: *1.* Úgy vélte, hogy „rövidesen" – a közelinek vélt világháború következményeként – folytatódik a forradalmi folyamat, s ezért nem „éri meg" a párt egész taktikáját átrendezni a kurta „forradalomközi időszak" miatt. *2.* Úgy vélte, hogy Lenin helytelenül járt el, amikor fellépett a „vperjodista" pártiskolák ellen. *3.* A Bolsevik Központban akkor kiemelkedő szerepet játszó V. K. Taratutát – a többi „baloldalihoz" hasonlóan, megalapozatlanul – provokátornak tartotta. (Lásd O. D. Szokolov: M. N. Pokrovszkij i szovjetszkaja isztoricseszkaja nauka. Moszkva, 1970. sztr. 67.)

164 Lásd LÖM 19. köt. 303. old.

165 Valójában csaknem két hónap telt el aközött, hogy a vperjodisták egyesültek a „kerületköziekkel", „az egyesült szociáldemokraták kerületközi szervezetével", és hogy velük együtt aztán egyesültek a bolsevikokkal. A petrográdi „kerületközi" szervezet hetilapjának, a „Vperjod"-nak az első, 1917. június 2-i (15-i) számában az alábbi közleményt találjuk: „A »Vperjod« Eszmei Csoport az OSZDMP-ben kialakult abnormális helyzet következtében kénytelen volt egy kis önálló frakció szerepét játszani. Manapság ez nem szükséges. A »Vperjod« csoport mint politikai egység megszűnik. Tagjai belépnek az »egyesült szociáldemokraták« szervezetébe, fáradhatatlanul síkraszállva azért, hogy az internacionalista-forradalmi szociáldemokrácia eszméit elfogadó összes csoport, frakció és önálló személy mihamarabb egyesüljön az egységes és egyetlen ... OSZDMP-ben – összoroszországi kongresszus útján. A »Vperjod«-csoport csak mint eszmei egység marad fenn. Erőit a proletár kultúra fejlesztésének és a szocialista felvilágosító munka tervszerű ... megszervezésének szenteli. A »Vperjod«-csoport megbízásából A. Lunacsarszkij". A „kerületközi" szervezet az OSZD(b)MP 1917. július 26. és augusztus 3. (augusztus 8. és 16.) között tartott VI. kongresszusán olvadt be a bolsevik pártba.

166 Lunacsarszkij 1909-ben is csak az általa használt „terminológia" vitathatóságát ismerte el. A „Néhány szó »istenépítésemről«"

címmel megjelent riposztjában így írt erről: „Terminológiám igen alkalmasnak mutatkozott arra, hogy vele kapcsolatban a proletár ateizmus elárulásáról s a társadalom vallásosan gondolkodó elemeivel való kacérkodásról kiabáljanak." (In: Ko vszem tovariscsam! Nyeszkolko szlov o mojom „bogoszlroityelszlve". Röplap. Párizs. é. n.) Lásd még 12. jegyzet.

167 Lunacsarszkij 1931 végén vetette papírra az 1908–1910-es filozófiai vitával kapcsolatos gondolatait „A reakció atmoszférájában" című tanulmánya első részeként, a „Lityeraturnoje naszledsztvo" gyűjteményes sorozat 1932-ben megjelent 2. kötete számára. Ám az írás csak majdnem négy évtizeddel később, „A Lunacsarszkij irodalmi hagyatékához való viszonyról" 1962 októberében megjelent nevezetes „Kommunyiszt"-állásfoglalás nyomán, 1970-ben látott napvilágot a sorozat 82. kötetében.

Az írás sorsa – s részben hangneme is – az ország és Lunacsarszkij helyzetében bekövetkezett radikális változással hozható kapcsolatba. 1929 szeptemberében felmentették közoktatásügyi népbiztosi tisztéből, s az Össz-szövetségi Központi Végrehajtó Bizottság tudományos bizottságának elnökévé nevezték ki, majd 1930. február 1-jén a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának rendes tagjává választották. A kormányzati politikusból vezető tudóssá, diplomatává lett Lunacsarszkij megrendült helyzetét kihasználva és tovább gyengítve, a RAPP (Proletárírók Oroszországi Egyesülete) egyes szektás vezetői időszerűnek látták, hogy az „útitársak" iránti túlzott tolerancia, „rohadt liberalizmus" vádjával támadást indítsanak a kultúrpolitikus és esztéta ellen. Jó lehetőséget láttak erre az akkor immár több mint két évtizedes „eretnekséget", az „istenépítést" elítélő 1909-es tanácskozás dokumentumainak közreadásában, hiszen így alkalom nyílt a Lenin és Lunacsarszkij közötti összecsapások, viták „felidézésére", az „ex-istenépítő" bolsevizmusának, leninizmusának megkérdőjelezésére. A „Proletarij" kibővített szerkesztősége 1909. június 10-i (23-i) ülésének jegyzőkönyvét (vö. 12. jegyzet) éles hangú bevezetővel 1931 novemberében a „Lityeraturnoje naszledsztvo" 1. kötetében tették közzé, amely a RAPP és a Kommunista Akadémia Irodalmi, Művészeti és Nyelvi Intézete közös vállalkozásaként indult. Paradox s egyben jellemző tény, hogy az utóbbi intézmény igazgatója akkor éppen a megtámadott Lunacsarszkij volt.

168 Lunacsarszkij és Gorkij „istenépítése" a kulturális tradíció sajátos elemeinek, a vallásos hagyományoknak kritikai elsajátítására, „kisajátítására" tett kísérletként fogható fel. Olyan törekvésként, amellyel kapcsolatban talán a tradíció nem elég következetesen kritikai elsajátítása vethető a szemükre, az, hogy bizonyos értelemben „visszaléptek" egy korábban már meghaladott

– vagy annak vélt –, elvont antropológiai megalapozású utópikus szocialista álláspont felé: Marxtól Dietzgen, Moses Hess, Kriege, Weitling, Feuerbach, Fichte, Comte, Saint-Simon és Avenarius, Sorel, Nietzsche stb. irányába.

169 Félrevezető, téves minden olyan elképzelés, amely az „istenépítést" és az „istenkeresést" azonosítja. Az „istenkeresés" és az „istenépítés" gyökeresen más tradíció, alapvetően különböző intenció: társadalmi, politikai törekvés kifejezői, hordozói voltak. Míg az „istenkeresés" a vallásos-szlavofil hagyományok tudatos folytatója, az „Istenember" szószólója, a politikában pedig a liberális, kadet, októbrista („vehista") törekvések támogatója volt, gyakran öntudatos plebejusellenes felhangokkal, addig az „istenépítés" a nyugatos (zapadnyik), demokratikus, ateista, materialista, pozitivista tradíciók örököse, az „Emberisten" prófétája volt, hangsúlyozottan plebejuspárti: forradalmi szocialista, „kollektivista". Ez persze korántsem zárta ki némi belső kapcsolat lehetőségét a két jelenség között.

170 A „Vallás és szocializmus" című könyvön (lásd 45. jegyzet) kívül Lunacsarszkij a következő cikkekben fejtette ki „istenépítő" nézeteit: „Buduscseje religii", in: „Obrazovanyije", 1907. № 10. otgy. 2. sztr. 1–25; № 111, otgy. 2. sztr. 30–67; „Atyeizm", in: Ocserki po filoszofii markszizma. SzPb. 1908. sztr. 107–161; „O XXIII szbornyike »Znanyija«", in: Litycraturnij raszpad, kny. 2. SzPb. 1909. sztr. 84–119.

171 Lunacsarszkij a nagy port felvert „Ateizmus" című tanulmányában, amely a „Materializmus és empíriokriticizmus"-ban Lenin által bírált „Vázlatok a marxizmus filozófiája köréből" című kötetben jelent meg 1908-ban, megkísérelte elmagyarázni, mit is ért „vallásos ateizmuson". (Ocserki po filoszofii markszizma. Filoszofszkij szbornyik. SzPb., 1908. sztr. 156–157.)

172 G. V. Plehanov, aki már 1905-től élcelődött a bolsevik vezetőknek „a burzsoá ideológia iránti fogékonyságán", „Mi és ők" című 1907-es brosúrájának előszavában például azt állította, hogy „...valahányszor egyes irodalmárok a »bolsevikok« táborából filozófiai témákat érintettek, a tudományos szocializmus megalapítóinak, materialista filozófiájuknak az ellenfeleiként jelentkeztek... Filozófiai értelemben bolsevizmusunk teoretikusai kétségtelenül revizionisták... Taktikai értelemben pedig a bolsevikok a blanquizmus, bakunyinizmus képviselői, akiknek meg a revideált marxizmushoz sincs közük" – hangzott a frakciós szenvedélytől fűtött ítélet. (G. V. Plehanov: Szocsinyenyija. T. XV. Moszkva–Lenyingrad, 1926, sztr. 401–402.) A. Gyeborin 1908 áprilisában a mensevik „Golosz Szocial-Demokrata" 4–5. kettős számában megjelentette „Mach filozófiája és az orosz forrada-

lom" című cikkét, amelyben nem kevesebbet állított, mint hogy „a »szubjektivizmus« és »voluntarizmus« bélyege van az ún. bolsevizmus egész taktikáján, melynek filozófiai kifejezése a mechanizmus".

173 Vö. LÖM 18. köt. 172. és 324. old.

174 Lenin 1908 és 1913 között Gorkijnak írt levelei 1924-ben a „Lenyinszkij Szbornyik" I. kötetében jelentek meg először L. B. Kamenyev szerkesztésében. (92–159. old.) Az „istenépítésről" írt két legfontosabb levelet lásd LÖM 48. köt. 237–244. old.

175 Lenin és Lunacsarszkij 1917. március végi–áprilisi levelei arról tanúskodnak, hogy korántsem ment minden olyan simán, ahogy azt visszaemlékezéseiben Lunacsarszkij állítja. (Lásd LÖM. 49. köt. 429–432. old.) Lunacsarszkij 1917. március 28-án a genfi vperjodistáknak írt levelében a bolsevikokat képviselő G. Zinovjevvel folytatott eredményes tárgyalásairól számolt be, majd hozzátette: „A KB-val való eszmei önállóságunk megőrzésével történő politikai egyesülésünk speciális feltételeiről nem beszéltem Zinovjev elvtárssal. Erről Lenin elvtárssal beszélek majd." (Yves Collart: À propos de deux lettres d'Anatole Lounatcharski. In: Contributions a l'Histoire de COMINTERN. Genève, 1965. p. 136.)

176 Az egyesült szociáldemokraták internacionalista kerületközi szervezete Lunacsarszkij Pétervárra érkezésekor már négyéves múltra tekintett vissza. A februári napokban alig néhány száz, július végén a bolsevikokkal való egyesülés idején kb. négyezer tagot számlált. Akkor már évek óta kapcsolatban állt a „Vperjod"-csoporttal, illetve a „Nase Szlovo" köré tömörült emigráns szociáldemokratákkal. Lunacsarszkij egy 1916. augusztus 13-i, Robert Grimmhez írt levelének tanúsága szerint „a pétervári egyesült csoport saját orgánumának ismerte el a »Nase Szlovó«-t, mivel – állította célzatos túlzással – az elvtársak legalább harmadrészének elege van a frakciózásból, és a párt egyesítéséért küzdenek". (H. Lademacher: Die Zimmerwalder Bewegung, T. II. Korrespondenz. Mouton, Hage, Paris, 1967. S. 601.).

177 Lásd A. V. Lunacsarszkij: Ot Szpinozi do Marksza. Ocserki po isztorii filoszofii kak miroszozercanyija. „Novaja Moszkva", 1925.

178 Lunacsarszkij könyve utolsó mondatában maga is jelezte: „lehetséges, hogy többé-kevésbé éles kritika fogadja" majd könyvét, nézeteit. Így is történt. Most nem volt ugyan hivatalos pártállásfoglalás az ügyben, mint 1909-ben, de elutasító fogadtatásra talált a könyv a tekintélyes „Pod Znamenyem Markszizma" című folyóirat és a „Pravda" recenzensei részéről. (K. Milonov: Sztaraja pogudka na sztarij lad. „Pod Znamenyem Markszizma"

1925. № 10-11, sztr. 47–63.; I. Luppol recenziója, „Pravda", 1925. 27. szentjabrja, sztr. 7.)

179 Lásd „Lenin és az irodalomtudomány". In: A. V. Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák. Kossuth Könyvkiadó 1968. 495–566. old.

180 Nem tudni, milyen előadást tartott Lunacsarszkij Berlinben Gorkijról. A capri pártiskola idején megromlott kapcsolatuk következtében Lunacsarszkij évekig igen kritikusan viszonyult Gorkij újabb műveihez. Egy 1911. április 11-én Párizsban tartott előadásának a „Parizsszkij Vesztnyik" c. lap 44. számában, április 8-án megjelent tézisei szerint Lunacsarszkij Gorkij pályáján a negyedik, „értelmiségi korszakot" követő ötödiket „proletár korszaknak" nevezte, melyet szerinte a hatodik, a „hanyatlás korszaka" követett. (Lásd Arhiv Gorkovo, t. XIV., sztr. 54–74.).

181 Justinus Pranaitis litván katolikus pap volt. Az 1911-ben „rituális gyilkossággal" vádolt zsidó M. T. Bejlisz ügyében „szakértőként" lépett fel, de csak hozzá nem értését demonstrálta a tárgyalásokon, amelyek azután 1913-ban a vádlott felmentésével végződtek.

182 A. F. Kerenszkij a februári forradalom után igazságügy-miniszter, majd hadügyi és tengerészeti miniszter volt, később az ideiglenes kormány miniszterelnöke és legfelsőbb főparancsnoka lett. Az októberi forradalmat követő napokban sikertelen kísérletet tett Petrográd elfoglalására, és a status quo (ante) visszaállítására.

183 L. G. Kornyilov tábornok, a hadsereg monarchista főparancsnoka 1917. augusztus 25. és 30. (szeptember 7. és 12.) között próbálkozott egy sikertelen lázadással az ideiglenes kormány ellen.

184 A mensevik N. Sz. Csheidze a Munkás- és Katonaküldöttek Petrográdi Szovjetjének elnöke és az első Központi Végrehajtó Bizottság elnöke volt.

185 I. G. Cereteli a mensevik jobbszárny egyik vezetője, a Petrográdi Szovjet Végrehajtó Bizottságának és a szovjetek első Központi Végrehajtó Bizottságának tagja volt. 1917 májusától az ideiglenes kormány posta- és távíróügyi, majd júliustól belügyminisztere lett.

186 Karl Gruber (Steinhardt) Ausztria Kommunista Pártjának képviselője volt a Komintern I. kongresszusán.

187 Lunacsarszkijt 1917. július 22-től augusztus 8-ig (augusztus 4-től 21-ig) tartották fogva a Kreszti börtönben az eszer A. Sz. Zarudnij miniszter irányította „igazságügyi" apparátus 1917. július 21-i (augusztus 3-i) vádirata alapján. Ebben Lenin, Zinovjev, Trockij, Kollontaj és mások mellett mint negyedrendű vádlottat azzal vádolták, hogy „1917-ben orosz állampolgárként ... megállapodtak ellenséges (az Oroszországgal szemben ellenséges – D. P.) államok ügynökeivel abban, hogy közreműködnek a had-

sereg és a hátország dezorganizálásában..., minek érdekében az ezektől az államoktól kapott pénzeszközökből a lakosság és a katonák között propagandát folytattak, az ellenség elleni katonai cselekmények azonnali megtagadására buzdítottak, s ugyanezen célból az 1917. július 3. és 5. közötti időszakban Petrográd városában a legfelső hatalom ellen fegyveres felkelést szerveztek, melyet egész sor gyilkosság és erőszak kísért..." (3-vo–5-vo ijulja 1917 g. po nyeizdannim matyerialam szugyebnovo szledsztvija i arhiva Petrogradszkovo Komityeta RKP. Petrograd, 1922. sztr. 47–48.)

188 Lunacsarszkij elbeszélésében állandóan keveri az 1917. június 19-én (július 2-án) a kerületi dumák tagjai által megválasztott Petrográdi Ideiglenes Központi Városi Dumában és az augusztus 20-i (szeptember 2-i) választás eredményeként létrejött Petrográdi Központi Városi Dumában annak összeülte, szeptember 1-je (14-e) után történteket.

189 Az augusztus 20-án (szeptember 2-án) megválasztott duma 200 fős testületében a korábbi városi dumához képest jelentősen megnőtt az aránya a bolsevikoknak (18,5%-ról 33,5%-ra) és az eszereknek (27%-ról 37,5%-ra), alig változott a kadetoké (23,5%-ról 21%-ra), s jelentősen csökkent a mensevikeké (20%-ról 4%-ra). Ily módon bolsevik-eszer, illetve eszer-kadet többség kialakítására nyílt lehetőség a „szocialista többségű" (77%) önkormányzati szervezetben. (V. M. Krucskovszkaja: Centralnaja Gorodszkaja Duma Petrograda v 1917 g. Leningrád, 1986. sztr. 53. 126–127.)

190 Az eszer G. I. Schreider polgármester javaslatára Lunacsarszkij mellett a kadet F. M. Knyipovicsot és a „párton kívüli szocialista" N. A. Artyomot választották polgármester-helyettessé a szeptember 4-i (17-i) ülésen. A nagy harc után a baloldali eszerek segítségével kialakított 22 tagú elöljáróságba 7 eszer, 6 bolsevik, 3 kadet, 2 mensevik internacionalista, 2 népi szocialista és a „Jegyinsztvo"-csoport egy képviselője mellett egy pártonkívüli került be. A bolsevikokat e testületben M. K. Vlagyimirov, P. A. Kobozev, D. Z. Manuilszkij, Sz. Sz. Piljavszkij, M. N. Szmit-Falkner és I. A. Tyeodorovics képviselte.

191 G. I. Schreider polgármester a duma szeptember 4-i (17-i) ülésén azt javasolta, hogy szólítsák fel a Kerenszkij-kormányt a korábban felfüggesztett, majd helyreállított halálbüntetés végleges eltörlésére. A. I. Singarjov és V. D. Nabokov „a különleges helyzetre", az „állam veszélyeztetettségére", a háborúra hivatkozva a legsúlyosabb büntetésnem fenntartása mellett érveltek. Lunacsarszkij az ellenforradalmi lázadás keltette helyzetre utalva hangsúlyozta: „Most, amikor Kornyilov új frontot nyitott velünk szemben, amikor kiderült, hogy a főhadiszállás rosszindulatúan rágalmazta

a hadsereget..., ismét azt akarják elhitetni velünk, hogy a félelem és a szörnyűségek nélkül a hadsereg nem létezhet. Ha megőrzik a halálbüntetést az imperialista háború nevében, ha a kormány azt akarja, hogy testvér testvért gyilkoljon, akkor az ilyen kormány tűrhetetlen, s a nép egy másikat állít a helyére." („Rabocsij Puty", № 3. 6.-vo szentjabrja 1917. g.)

192 F. E. Dzerzsinszkij a lengyel és orosz munkásmozgalom kiemelkedő képviselője, 1895-től volt a párt és az OSZDMP IV. kongresszusától a KB tagja. 1917-ben egyik irányítója az októberi forradalom fegyveres előkészítésének és az ellenforradalmi kísérletek elleni harcnak.

193 Sz. V. Panyina grófnő, a kadet párt központi bizottságának tagja, 1917 júniusától népjóléti, majd augusztustól közoktatásügyi miniszterhelyettes. Tagja volt a városi duma Lunacsarszkij elnökletével működő, a népházakkal foglalkozó bizottságának.

194 Lásd A. V. Lunacsarszkij: Az egységes munkaiskola alapelvei. Tankönyvkiadó, Budapest 1973.

195 V. L. Burcev narodovolecként kezdte pályáját, majd a forradalmi mozgalom történetével, dokumentumainak gyűjtésével, közzétételével foglalkozott színvonalas történeti folyóiratában, a „Bilojé"-ben. A forradalmi mozgalomba beépült provokátorok üldözésében, lebuktatásában elért sikerei révén szerzett tekintélyt a progresszív emigráció körében. A háború alatt militáns honvédő álláspontra helyezkedett, s hazatérve, 1917-ben lapjában, az „Obscseje Gyeló"-ban élesen támadta a bolsevikokat, „hazafiatlansággal, árulással" vádolta őket. Amikor az ideiglenes kormány a pétervári tömegek nyomásának engedve megfontolta, „mit tehetne a háború befejezéséért", Burcev még Kerenszkijt is megtámadta; lapját betiltották.

196 1917. március 5-től (18-tól) jelent meg a „Pravda" Petrográdban mint az OSZD(b)MP Központi és Pétervári Bizottságainak lapja. A „júliusi napok" után betiltották, így októberig „Lisztok »Pravdi«", „Rabocsij i Szoldat", „Proletarij", „Rabocsij" és a már említett „Rabocsij Puty" címmel adták ki. 1917. október 27-től (november 9-től) ismét eredeti címével, a KB lapjaként jelent meg Pétervárott, majd Moszkvában.

Lunacsarszkij, bár egy 1917. április 2-i, feleségéhez intézett levelében még azt írta: „Lehet, hogy közreműködöm ebben az újságban is, és a »Pravdá«-ban is. A »Novaja Zsizny« minden tekintetben szabadabb lesz. De a »Pravda« közelebb lesz a munkásokhoz", mégsem írt a bolsevik lapba az OSZD(b)MP VI. kongresszusáig. (Lityeraturnoje naszledsztvo. t. 80. sztr. 638.)

197 Ivor Smilga (I. T. Szmilga), aki akkor már egy évtizede bolsevik, 1917-ben az OSZD(b)MP kronstadti bizottságának tagja lett, s a

finnországi hadsereg, hajóhad és munkások területi végrehajtó bizottságának elnöke volt.

198 A „Rabocsij", majd „Rabocsaja Gazeta" a kommunista párt KB tömeglapjaként 1922-től jelent meg 1932-ig. A „Bednota" a KB parasztok számára kiadott tömeglapja volt 1918 és 1931 között.

199 A Gorkij által finanszírozott s részben szerkesztett „Novaja Zsizny" az 1915-től Petrográdban kiadott „Letopisz" című folyóiratot irányító értelmiségi csoport napilapjaként jelent meg Petrográdban 1917. április 18-tól (május 1-jétől). A szovjetellenes álláspontja miatt többször betiltott újságot (egy ideig „Szvobodnaja Zsizny" fejléccel jelent meg) 1918 júliusában tiltották be véglegesen.

200 A. G. Gojhbarg 1904-től 1917-ig mensevik, a „Novaja Zsizny" társszerkesztője. Az októberi forradalom után azonnal a szovjethatalom mellé állt. 1919-től 1924-ig volt a bolsevik párt tagja. 1921-től 1923-ig a Népbiztosok Kis Tanácsának elnöke, majd jogtanácsosként működött.

201 Lunacsarszkij az alábbi nyilatkozattal indította rovatvezetői tevékenységét a lap június 11-i (24-i), 46. számában: „Ezzel a cikkel kezdem közreműködésemet a »Novaja Zsizny« kulturális-szociális rovatában. A mai felelősségteljes időkben kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy általános politikai vonalam könnyen eltérhet az újság egyes szerkesztőinek egyes cikkeitől. Csak az általam aláírt cikkekért vállalok felelősséget, ezekért viszont egyszemélyi felelősséget." Ugyanakkor, már a politikai különállását rögzítő nyilatkozattal azonos oldalon megjelent „A munkásosztály kulturális feladatai" című cikkből megtudhatjuk, hogy Lunacsarszkij mégis miért vállalta el e rovat vezetését Gorkij lapjában. Az íróval közös, mintegy évtizedes álmuk megvalósításán kívánt munkálkodni, hiszen mint írta: „a proletár kultúra természetesen egyelőre a politikai és gazdasági szférákban mutatkozott meg elsősorban a harc és a szervezetek formáiban – a kultúra még gyerekcipőben jár... A »Novaja Zsizny«-ben az emberiség élenjáró osztálya, a proletariátus kulturális tevékenységének egy sor tervét ajánljuk az olvasó figyelmébe, melyek megvalósításában ... a haladás minden barátjának részt kell vennie..." E program jegyében tevékenykedett tehát Lunacsarszkij a „Novaja Zsizny"-ben, a kulturális témákon kívül kizárólag külpolitikai kérdéseket érintve írásaiban. Mindazonáltal csak bizonyos „fogalmi csúsztatással", a kerületközi szervezetre vonatkozóan igaz, hogy „a párt" nem emelt kifogást a lapban való közreműködése ellen. Hiszen Lunacsarszkij csak a VI. kongresszustól volt a bolsevik párt tagja, s az OSZD(b)MP KB alig három héttel az egyesülés után augusztus 20-án (szeptember 2-án) határozatot hozott, melyben kötelezte a párt tagjait: hivatalosan mondjanak le a „Novaja Zsizny"-

ben való közreműködésről. Urickij már augusztus 26-án (szeptember 8-án) eleget tett a felszólításnak, míg Lunacsarszkij, A. Lozovszkij, F. Drabkina, M. Szmit és mások levelet írtak a KB-ba, melyben leszögezték: „Kellemetlennek érezzük, hogy a KB ilyen ...határozatot hozott anélkül, hogy tanácskozott volna a párt tagjaival az őket ilyen közelről érintő kérdésben." Majd hangsúlyozván, hogy „mi a legkevésbé sem igazoljuk a »Novaja Zsizny« szerkesztőségének (egyikünk sem tagja) fellépését a legutóbbi választási kampány során", közölték: „úgy gondoljuk, hogy a »Novaja Zsizny« és a »Proletarij« közötti éles polémia talán átmeneti lényegtelen epizódnak bizonyul majd a jövőben. Ha a mostani (mensevik – D. P.) »egyesítő« kongresszus szakadással végződik, akkor újra megerősödik az összes internacionalista egységének esélye, melynek pártkongresszusunk oly nagy jelentőséget tulajdonított... Ha pedig ... a »Novaja Zsizny« végleg a jobboldali szociáldemokráciához csatlakozik, akkor természetesen nem lehet helyünk a lapban. E megfontolások jegyében kérjük, bízzák kollégiumunkra, hogy önállóan döntsön ebben a kérdésben" – írták, eredménytelenül. A KB augusztus 30-i (szeptember 12-i) és szeptember 6-i (19-i) ülésén helybenhagyták a korábbi határozatot – ám Lunacsarszkij maradt. Még a lap szeptember 14-i (27-i) számában is cikke jelent meg „Mivé legyen a Népi Palota?" címmel, s újabb beadványában azzal érvelt, hogy a rovat minden munkatársa távozik, ha neki mennie kell. Ám a KB hajthatatlan maradt: október 5-én (18-án) alig húsz nappal a fegyveres felkelés előtt immár végleg megerősítette korábbi határozatát.

Az októberi forradalom közeledtével Lunacsarszkij végül kénytelen volt belátni helyzete tarthatatlanságát. Különösen azután, hogy a „Novaja Zsizny"-ben 1917. október 15-én (28-án) „Álláspontunk" címmel B. V. Avilov tollából vezércikk jelent meg, melyben közölték: véleményük szerint „megvalósíthatatlan a forradalmi kisebbség diktatúrája". A küszöbönálló II. szovjetkongresszus – állították – a honvédők távolmaradása miatt nem lesz „elég tekintélyes" ahhoz, hogy kézbe vegye a hatalmat. Meg kell várni az alkotmányozó gyűlést – hangsúlyozták, s ezzel egyértelművé tették, hogy az utak szétválnak, választani kell. (Protokoli Centralnovo Komityeta RSZDRP(b), avguszt 1917–fevral 1918. Moszkva, 1958. sztr. 27., 33., 36., 47., 75., 255., a továbbiakban: Protokoli Ck...

202 Szuhanov memoárjában azt állítja, hogy az eszmecsere végén Trockij kijelentette: „Most látom, nem maradt más a számomra, mint Leninnel együtt alapítani egy lapot." (Szuhanov: Zapiszki o revoljucii. Kny. 4. sztr. 193.)

[203] F. D. Batyuskov irodalomtörténész, 1917-ben az ideiglenes kormány megbízásából a petrográdi színházak irányítója. Nem ismerte el a szovjethatalmat, ezért Lunacsarszkij – immár népbiztosként – előbb „szép szóval" próbálkozott, majd adminisztratív intézkedéssel kényszerítette hivatala s a nála lévő pénzeszközök átadására. („Isztoricseszkij Arhiv", 1959. № 1. sztr. 50–60.)

[204] V. D. Nabokov a kadet párt egyik alapítója, vezetője. A februári forradalom után az ideiglenes kormány kabinetfőnöke. Október után aktív szovjetellenes tevékenységet folytatott, majd emigrált.

[205] Valóban, a fegyveres felkelés előtt mintegy 10 nappal Lunacsarszkij, Volodarszkij és Szokolnyikov beszéde után „a Modern Cirkuszban összegyűlt katonák, matrózok, munkások és parasztok" határozatot fogadtak el: „Kijelentjük, hogy mindannyian az utolsó emberig kiállunk amellett, hogy a hatalom a munkás-, katona- és parasztszovjetek kezébe menjen át. Ez az egyetlen út a békéhez, a földhöz, s általában az egyetlen út a forradalom megmentéséhez." (Rjabinszkij, id. mű, sztr. 93.)

[206] Miután a szovjetek első Központi Végrehajtó Bizottsága által összehívott ún. Demokratikus Tanácskozáson 1917. szeptember 20-án (október 3-án) a bolsevik frakció tiltakozását előterjesztő Lunacsarszkij felszólalását követően a résztvevők 829 szavazattal 106 ellenében, 69 tartózkodás mellett hozzájárultak ahhoz, hogy „a vagyonos elemek képviselőit" is bevonják az ideiglenes kormányba és az utóbbinak a legitimitását biztosítani, a szovjetekben kialakult baloldali többséget ellensúlyozni hivatott ún. előparlamentbe, a bolsevikok úgy döntöttek, hogy ez utóbbi testület első ülésén nyilatkozatuk felolvasása után kivonulnak az intézményből. A második ülésen, október 7-én (20-án) így is történt: Trockij beszéde után a bolsevik delegátusok egyszer s mindenkorra elhagyták az előparlamentet. Kamenyev a KB október 5-i (18-i) ülésén a bojkottdöntés ellen szavazott, s tiltakozásul a KVB-ből való visszahívását kérte. (V. Vlagyimirova: Revoljucija 1917 goda. T. IV, avguszt–szentjabr, Lenyingrad, 1924, sztr. 246–247; Protokoli CK... sztr. 75–79.)

[207] V. Volodarszkij egyes források szerint 1890-ben, mások szerint egy évvel később látta meg a napvilágot szegény zsidó család sarjaként Osztropol faluban (Volhinia kormányzóság). Az 1905-ös forradalom hatására csatlakozott a zsidó munkásszövetséghez, a Bundhoz, majd az ugyancsak a mensevikekhez közel álló ukrán szociáldemokrata szervezet, a Szpilka tagja lett. A dubnói gimnázium 6. osztályát végezte, amikor „politikai megbízhatatlansága miatt" kizárták az intézményből. 1908-ban letartóztatták, de csak rövid ideig maradt börtönben. 1908 és 1911 között Volhinia

és Podolszk kormányzóságban végzett agitációs munkát. 1911-ben ismét lefogták, s három évre Arhangelszk kormányzóságba száműzték. Ott készült fel érettségi vizsgájára, s 1913-ban le is tette. Amnesztiával szabadult, s az Egyesült Államokba emigrált. Philadelphiában egy ruhagyárban dolgozott, s a szabók nemzetközi szakszervezeti szövetségének és a szocialista pártnak is tagja lett. Az első világháború alatt internacionalista álláspontra helyezkedett, s New Yorkba települve N. Buharin és G. Csudnovszkij mellett a „Novij Mir" című újság közeli munkatársa lett. 1917 májusában tért vissza Petrográdba. Előbb a „kerületközi", majd rövidesen a bolsevik szervezetben tevékenykedett. Tagja lett az OSZD(b)MP Pétervári Bizottságának, a Munkás- és Katonaküldöttek Petrográdi Szovjetje elnökségének s a szovjetek Központi Végrehajtó Bizottságának. Küldöttként részt vett az OSZD(b)MP VI. kongresszusán, a II., a III. és a IV. szovjetkongresszuson. Az októberi forradalom után főként Petrográdban tevékenykedett: a sajtó-, propaganda- és agitációs ügyek komisszárja volt, s a „Krasznaja Gazetá"-t szerkesztette. 1918. június 20-án egy eszer munkás merényletének áldozata lett. A Mars mezőn helyezték örök nyugalomra.

208 I. P. Flerovszkij a Kronstadti Pártbizottság és a Kronstadti Szovjet elnökségének, valamint a Petrográdi Szovjetnek a tagja volt akkoriban.

209 A proletár kulturális felvilágosító szervezetek 1917. október 16. és 19. (október 29. és november 1.) között megtartott első petrográdi konferenciáján, melyen megalakították a Proletkult szervezetet, 208 szavazati jogú küldött vett részt mintegy 120 városi szervezet képviseletében. Az elnökségbe beválasztott Lunacsarszkij „A proletariátus kulturális-művelődési mozgalmának általános feladatairól" beszélt. Előadása végén a konferencia határozatot fogadott el, melyben hangsúlyozta: „A proletariátus kulturális-művelődési mozgalmát harcos szocialista eszmeiségnek kell áthatnia, s célja, hogy ismeretekkel fegyverezze fel a munkást, művészettel szervezze érzéseit az új társadalomért folytatott titáni küzdelmében, abból kiindulva, hogy a proletariátus önállóan alkot majd mind a művészetben, mind a tudományban, de ehhez birtokba kell vennie a múlt és a jelen minden kulturális értékét. A proletariátus szívesen együttműködik a kulturális-művelődési munkában a szocialista, sőt a párton kívüli értelmiséggel is, de kritikával fogadja a régi kultúra minden termékét, s nem mint tanuló sajátítja el, hanem mint építő, aki a régi kövekből új, fényes épületet emel..." („Rabocsij Puty", № 38.) A Lunacsarszkij által említett Kerzsencev (valódi neve P. M. Lebegyev)

publicista, O. M. Brik kritikus, irodalomesztéta, P. K. Besszalko író, Szamobitnyik (valódi neve A. I. Masirov) költő, N. N. Nyikityin író és a többiek a Proletkult-mozgalom kiemelkedő képviselői voltak.

210 A. A. Mgebrov színész és rendező, 1918-ban a petrográdi Proletkult Művészi Arénája nevű színház szervezője volt. Az ugyancsak színész és rendező V. Sz. Szmisljajev pedig a Moszkvai Proletkult színházi osztályát és a Proletkult Központi Arénája nevű színház művészeti részlegét vezette.

211 1917. október 11-én (24-én) Kamenyev és Zinovjev a következőképpen összegezték álláspontjukat az előparlamentből való bolsevik kivonulás utáni helyzetről: „Mélységes meggyőződésünk, hogy a fegyveres felkelés meghirdetésével most nemcsak pártunk, hanem az orosz és nemzetközi forradalom sorsát is kockára tennénk... Azt mondják: *1.* Oroszország népének többsége mögöttünk áll már, s hogy *2.* mögöttünk áll a nemzetközi proletariátus többsége. No hiszen! – sem ez, sem az nem igaz, s ez a dolog lényege..." (Protokoli CK... sztr. 87–88.)

212 A munkás- és katonaküldöttek szovjeteinek II. összoroszországi kongresszusa 1917. október 25. (november 7.) 22 óra 45 perctől október 27. (november 9.) 5 óra 15 percig ülésezett a Szmolnijban. A mandátumvizsgáló bizottság jelentése szerint megnyitáskor 390 bolsevik, 160 eszer, 14 „internacionalista" szociáldemokrata, 6 „egyesült" szociáldemokrata, 7 ukrajnai és 72 mensevik, összesen 649 küldött volt jelen. Az október 25-én (november 7-én) kezdődött első ülésen Lunacsarszkij felolvasta a „Munkások, katonák és parasztok!" című, Lenin által megfogalmazott felhívást, melyet elfogadván a kongresszus kimondta: „minden hatalom mindenütt a munkás-, katona- és parasztküldöttek szovjetjeinek kezébe megy át..." (LÖM 35. köt. 11. old.)

213 Az októberi forradalom idején mindhárman a Petrográdi Forradalmi Katonai Bizottság (PFKB) tagjai voltak. V. A. Antonov-Ovszejenko, aki korábban mensevik volt, májusban csatlakozott az OSZD(b)MP-hez. Az októberi napokban a PFKB titkára volt, részt vett a Téli Palota elfoglalásában s az ideiglenes kormány lefogásában. A II. szovjetkongresszuson bekerült az első Népbiztosok Tanácsába mint a háromfős hadügyi és tengerészeti bizottság tagja.

N. A. Szkripnyik a februári forradalom után az üzemi bizottságok Központi Tanácsának titkáraként, majd elnökeként tevékenykedett. Az OSZD(b)MP VI. kongresszusán a KB póttagjává választották. A PFKB tagjaként Pulkovónál részt vett a Kerenszkij és Krasznov tábornok szervezte ellenforradalmi támadás leverésében.

A. A. Joffe a „kerületköziekkel" együtt az OSZD(b)MP VI. kongresszusán csatlakozott a bolsevik párthoz. A Petrográdi Szovjet és a Központi Végrehajtó Bizottság tagjaként tevékenykedett akkoriban.

214 B. O. Bogdanov az első Központi Végrehajtó Bizottság tagjaként a II. kongresszust megnyitó elnökség tagja, mensevik likvidátor. Az első világháború alatt honvédő, a hadiipari bizottságok egyik szervezője.

215 A kongresszus második ülésén hoztak határozatot a Népbiztosok Tanácsának összetételéről. (Lásd LÖM 35. köt. 26–27. old.)

216 Lenin „A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében" c. írásáról van szó, amely K. Tulin álnéven jelent meg 1895-ben. (LÖM 1. köt. 319–491. old.)

217 A. N. Potreszov szociáldemokrata, a kilencvenes években csatlakozott a marxistákhoz, részt vett az „Iszkra" és a „Zarja" megalapításában. Akkoriban szoros barátság fűzte Leninhez. Az OSZDMP II. kongresszusa után elváltak útjaik. Potreszov a mensevik jobbszárny, a reakció éveiben a „likvidátor", majd a háború alatt a „honvédő" irányzatok vezéregyénisége lett. Az októberi forradalom után emigrált.

218 A „Rabocseje Gyelo" az Orosz Szociáldemokraták Külföldi Szövetségének az „ökonomizmussal" rokon irányvonalat képviselő folyóirata volt 1899 és 1902 között.

219 V. I. Zaszulics 1869-ben kapcsolódott be a forradalmi mozgalomba, tagja volt a „Zemlja i Volja" és a „Csornij Peregyel" narodnyik szervezeteknek, majd marxista álláspontra helyezkedett. 1883-ban egyike volt a „Munka Felszabadítása" csoport megalakítóinak. 1900-tól az „Iszkra" és a „Zarja" szerkesztőségének tagja. Az OSZDMP II. kongresszusa után mensevik: „likvidátor", majd „honvédő". Plehanovhoz hasonlóan elutasította az októberi forradalmat.

220 Az 1905. október 17-i cári manifesztumról elnevezett, a kadet párttól jobbra álló, esetenként az ún. feketeszázasokkal választási szövetségre lépő politikai csoportosulásra, az „Október 17. Szövetség" tagjaira utalt akkor Bogdanov.

J. K. Malinovszkaja 1905-től volt bolsevik. 1908-tól 1917 februárjáig a párt moszkvai bizottságának gazdasági csoportjában tevékenykedett. A „reakció éveiben" egy ideig a vperjodistákhoz tartozott, részt vett a bolognai iskolában. A Lunacsarszkij által említett beszélgetésre bizonyára ott került sor. Az iskola befejeztével Párizsba utazott, s Lenin hatására szakított a „baloldali bolsevikokkal".

221 Valójában Lunacsarszkij a bolognai iskola után, 1911 tavaszán költözött Párizsba, s Lenin is ott lakott 1912 júniusáig, onnan

pedig az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Krakkóba költözött. Lenin csak 1908-ig és az első világháború alatt élt Svájcban.

222 Plehanov 1884-ben írta a narodnyik ideológiával polemizáló művét, a „Nézeteltéréseink"-et. (Plehanov válogatott filozófiai írásai. Kossuth Könyvkiadó 1972. 33–254. old.)

223 Hermann Greulich Svájc Szociáldemokrata Pártja egyik alapító tagja, a szakszervezeti és szövetkezeti mozgalom vezetője. 1902-től parlamenti képviselő. Az első világháború alatt „szociálsoviniszta".

224 Valójában a stockholmi találkozás (az OSZDMP IV., egyesülési kongresszusa) természetesen megelőzte a II. Internacionálé stuttgarti kongresszusát.

225 Lásd erről Béládi–Krausz: Életrajzok a bolsevizmus történetéből. ELTE, Budapest 1987. 57. old.

226 Lásd erről Lenin: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. LÖM 11. köt. 1–121. old.

227 Lunacsarszkij e megfogalmazásából nem derül ki, hogy az októberi forradalmat követő napokban ő is határozottan az „egynemű szocialista kormány" mellett tört lándzsát, ha nem is vált ki emiatt a kormányból, amint ezt 1917. november 4-én (17-én) a hozzá hasonló álláspontot képviselő népbiztosok tették. A vita decemberben a bolsevik és baloldali eszer kormány megalakításával zárult. (Protokoli CK... sztr. 126, 136–137.)

228 A. G. Sljapnyikov és A. M. Kollontaj 1920–1921-ben az ún. munkásellenzék tagjai voltak. Lásd erről LÖM 43. köt. 80–106. old.

229 Lenin az OK(b)P X. kongresszusán fejtette ki a „terménydóval" kapcsolatos tervezetét, s ennek kapcsán mérlegelte az ismét teret nyerő árucsere révén feltámadt „kapitalizmus" és a proletárdiktatúra viszonyát, a szocializmus, a kommunizmus perspektíváit. Lásd LÖM 43. köt. 52–77. old.

230 Plehanov és Lunacsarszkij szóváltásai végighúzódtak a kongresszuson, s nem voltak mentesek az ironikus, „erős" kifejezésektől sem. Lunacsarszkij Plehanovot „szinte kadet"-nak nevezte, Plehanov viszont „utópizmussal", „blanquizmussal" vádolta bolsevik ellenfelét.

231 Paul Lafargue és felesége Laura, Marx lánya csak később, 1911. november 16-án vetettek önkezükkel véget életüknek.

232 R. Grimm svájci szociáldemokrata, 1891-től parlamenti képviselő. 1909-től 1918-ig a „Berner Tagwacht" szerkesztője. A zimmerwaldi és a kienthali konferencia egyik szervezője, a Nemzetközi Szocialista Bizottság tagja. A német imperializmus érdekeit szolgáló orosz–német különbéke létrehozására tett kísérlete robban-

totta ki az ún. Grimm-ügyet, amelynek következtében 1917-ben megfosztották NSZB-tagságától.

233 G. Noske német szociáldemokrata, az első világháború alatt „szociálsoviniszta". 1918-ban próbálta leszerelni a „novemberi forradalom" kezdetét jelentő kieli matrózfelkelést. A forradalom idején, majd 1919–1920-ban mint hadügyminiszter véresen leverte a munkások forradalmi megmozdulásait.

234 L. D. Bronstein 1879-ben született Herszon Kormányzóságban, egy kis faluban, Janovkában. 1888-tól Odesszában kezdte, majd a 7. osztálytól Nyikolajevben folytatta középiskolai tanulmányait. A második évben, egy diáktiltakozás szervezése miatt egy évre kizárták az oktatásból. 1897-ben került kapcsolatba a nyikolajevi munkásokkal, s jelentős szerepet játszott az ún. Délorosz Munkásszövetség létrehozásában. 1898 elején letartóztatták. Csaknem három évet különböző börtönökben töltött, majd 1900 őszétől Szibériában volt száműzetésben. Ott intenzív tanulmányokat és színvonalas publicisztikai tevékenységet folytatott. A Szibériai Szövetséggel fenntartott kapcsolatai révén fontos tapasztalatokat szerzett az orosz szociáldemokraták körében a századforduló után kialakult áramlatokról, az „ökonomizmusról" és a politikai tevékenység fontosságát felismerő tendenciáról, az „iszkrás" irányzatról. 1902 nyarán száműzetéséből megszökött, s egy korábbi fegyőrének nevére, „Trockij" névre kiállított hamis papírokkal Európai-Oroszországba utazott. Az „Iszkra" szervezet megbízásából augusztus–szeptemberben Harkovban, Kijevben tevékenykedett, Poltavában pedig a „Juzsnij Rabocsij" szerkesztőivel tárgyalt a két lap együttműködéséről. Lenin hívásának engedve azután külföldre utazott: Bécs és Zürich érintésével Párizson át érkezett Londonba 1902 októberében. Hosszú beszélgetések során tisztázták Leninnel az oroszországi helyzetre, a szociáldemokrata mozgalomra vonatkozó elképzeléseiket, s örömmel konstatálták, hogy nézeteik igen közel állnak egymáshoz. Mivel az ifjú forradalmárral egy szálláson lakó Martov és Vera Zaszulics is hasonlóan vélekedtek, Trockij cikkei rövidesen helyet kaptak az „Iszkrá"-ban. Előadásokat is tartott Londonban és más nyugat-európai városokban az „iszkrás" nézetek képviselőjeként, így neve az emigráns kolóniák körében már az OSZDMP II. kongresszusát megelőző hónapokban ismertté vált. 1903. március 2-án Lenin levéllel fordult a Genfben élő Plehanovhoz, javasolva, hogy „mint teljesen egyenrangú tagot" kooptálják a szerkesztőségbe. „Kétségtelenül átlagon felüli képességekkel rendelkező ember, meggyőződéses, energikus, aki még sokra viszi" – írta (LÖM 46. köt. 278. old.). S bár javaslatát Martov és Zaszulics is energikusan támogatta, Plehanov határozott elutasítása

folytán Trockij mégsem lett a szerkesztőség tagja. Néhány hónap múlva a II. kongresszuson kitűnt, hogy Trockij nem fogadja el a „Mi a teendő"?-ben vázolt lenini pártkoncepció lényegét; militáns mensevik álláspontra helyezkedett. Így Lenin „Egy lépés előre, két lépés hátra" c. munkájában már Trockij „opportunizmusát" elemezte (LÖM 8. köt. 251. old.).

235 Trockij Plehanov iránti ellenszenve valóban befolyásolhatta kongresszusi állásfoglalását. Szerepe lehetett ennek abban is, hogy az 1905–1907-es forradalom bukását követő átrendeződési folyamatban, amikor Lenin és a bolsevikok – az új helyzetnek megfelelően – taktikai értelemben a „centrum" irányába mozdultak valamelyest, szövetségre lépve Plehanovval és a „pártigenlő mensevikekkel", végül is nem került sor szövetségkötésre a „centrista" Trockijjal és körével. Nem véletlen, hogy az OSZDMP 1912-es prágai konferenciája utáni harcokban sem alakult ki együttműködés a plehanovista „pártigenlő mensevikek" és a bécsi „pravdisták" között: ebben Plehanov személyes motívumokkal is átszőtt, militáns likvidátorellenes fellépése mellett bizonyára a Trockijjal való „hagyományosan" rossz viszonyának is része volt.

236 Trockij a „Russzkaja Gazetá"-t adta ki Parvusszal együtt, emellett mindketten közreműködtek az ugyancsak Pétervárott megjelenő mensevik „Nacsaló"-ban is.

237 Trockij 1907-es álláspontjáról lásd Krausz T.: Az első orosz forradalom és az oroszországi szociáldemokrácia „második" szakadása. (Adalékok a forradalom tapasztalatainak korabeli értékeléséhez.) „Századok", 1983. 4. sz. 843–871. old.

238 Sz. J. Szemkovszkij és M. I. Szkobelev a bécsi „Pravda" szerkesztőségének tagjai, Trockij közeli munkatársai voltak. Később „jobbra tolódtak", s az előbbi a mensevik Szervező Bizottság titkára lett, az utóbbi pedig a IV. Állami Duma képviselőjeként az oroszországi mensevikek „centrista" vezetője és 1917-ben az ideiglenes kormány munkaügyi minisztere volt.

239 Véleményünk szerint egyebek között az 1917 előtt történtekben található annak magyarázata is, hogy Lenin halála után Trockij miért nem volt képes igazán ütőképes, nagylétszámú frakciót verbuválni törekvései érvényesítésére. Ebben ugyanis nemcsak a párt iránti „lojalitása" akadályozta meg, hanem a személyével kapcsolatos több évtizedes tapasztalat is: Trockij minden nagyobb létszámú, szervezett frakció szempontjából „egyénieskedőnek", „megbízhatatlannak" bizonyult az OSZDMP történetének egyes fordulópontjain. Másfelől Trockij elszigeteltsége, az a körülmény, hogy 1917-ben még „saját" csoportjához, a „kerületköziek" heterogén szervezetéhez is laza, külsőleges szálak kötötték, elő-

segítette a bolsevik pártba és a legfelsőbb vezetésbe való befogadását, azt, hogy a februári forradalom után Lenin és Trockij rokon helyzetértékelése talaján hatékony politikai együttműködés jöjjön létre a hosszú időn át egymással szemben álló két vezető között. Trockij viszonylagos elszigeteltsége, „sereg nélküli vezér" mivolta Lenin számára elfogadhatóvá tette, kellően minimalizálta a fúziójukból adódó politikai kockázatot. E mozzanat korántsem lebecsülendő voltát bizonyítja az, hogy Trockij „kiváló bolsevizmusát" hangsúlyozó néhány 1917-es megnyilatkozása után Lenin a kongresszushoz intézett nevezetes levelében 1922-ben felrója Trockijnak a „nem-bolsevizmust". (V. I. Lenin: „Várom válaszát!" Válogatott levelek 1917–1923. Kossuth Könyvkiadó 1987. 221. old.).

240 Trockij cikke aláírás nélkül, „Orosz tudósítónktól" jelzéssel jelent meg „Die russische Sozialdemokratie" címmel a „Vorwärts" 1910. 201. számában, augusztus 28-án.

241 A későbbiekben megromlott Lunacsarszkij és Trockij viszonya. Erről tanúskodik egy levélváltásuk (Lunacsarszkij Trockijhoz intézett 1926. március 3-i levele és a címzett április 14-i válasza), melyet a bostoni egyetem könyvtárának Trockij-hagyatékában őriznek, valamint Trockij Lunacsarszkij-nekrológja a „Bjulleteny Oppozicii" 38–39. számában.

242 Trockij 1918-ban lett hadügyi és tengerészeti népbiztos s a Köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsának elnöke. A polgárháború idején kulcsfontosságú pozíció mellett tagja volt az 1918 novemberében alakult Munkás-Paraszt Honvédelmi Tanácsnak is.

243 Trockij az OSZD(b)MP VI. kongresszusától volt a KB tagja. 1919-ben pedig az OK(b)P VIII. kongresszusán létrehozott öttagú Politikai Irodának is tagja lett.

244 Az 1917. októberi napoktól, amikor a Petrográdi Szovjet elnökeként kulcsszerepet játszott a felkelés irányításában, Trockijt általában Lenin után emlegették a „protokolláris" sorrendben.

245 A cári titkosrendőrség, az ohrana által 1909-ben összeállított 55. „tájékoztatás" (szpravka) szerint „Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics (pártnevei: „Galjorka" és „Voinov"), valódi államtanácsos fia, 34 éves, pravoszláv, orosz állampolgár, irodalmár". (Hoover Institution Archives, Okhrana Collection, Index № XVII, folder 3.)

246 A Kommunista Internacionálé I. kongresszusa 1919. március 2. és 6. között ülésezett Moszkvában. B. Souvarine az első világháború alatt internacionalista álláspontot képviselt, majd részt vett a Komintern előkészítésében. 1920-ban letartóztatták, 1921-ben belépett a Francia Kommunista Pártba, de 1924-ben trockista tevékenysége miatt kizárták.

247 Olminszkij 1911–1914-ben az oroszországi legális bolsevik orgánumok: a „Zvezda", a „Pravda" című heti-, illetve napilap, és a „Proszvescsenyije" c. folyóirat egyik vezető munkatársa volt.

248 A. A. Bogdanov 1928. április 7-én hunyt el Moszkvában, egy önmagán végrehajtott vérátömlesztési kísérlet következtében. Igor Szac (Lunacsarszkij irodalmi titkára) mesélte még 1977-ben Moszkvában e sorok írójának, hogy Bogdanov haldoklása utolsó óráiban is folyamatosan beszámolt az általa irányított intézet munkatársainak és az ott tartózkodó Lunacsarszkijnak mindarról, amit érzett és tapasztalt agóniája során.

249 N. I. Buharin a párt vezető ideológusa, a Politikai Iroda tagja, a Kommunista Internacionálé VB elnöke volt akkoriban. Elméleti fejlődésére nagy hatással volt Bogdanov; nekrológját egy nappal Lunacsarszkij írásának megjelenése előtt közölte a „Pravda" 84. száma.

250 Bogdanov 1873. augusztus 10-én (22-én) született. Apja néptanító, majd tanfelügyelő volt. Jó tanulmányi eredményei folytán ösztöndíjasként tanult a tulai gimnáziumban, majd a moszkvai egyetem természettudományi karán matematika-fizika szakon folytatta tanulmányait. A narodnyikokkal rokon felfogása révén már az 1880-as évek végén csatlakozott a különböző forradalmi diákszervezetekhez, ezért 1894. december 5-én letartóztatták s három évre kitiltották Moszkvából. Tulában telepedett le, bekapcsolódott a helyi munkás önképzőkörök tevékenységébe. E tevékenysége során Bogdanov, korábbi meggyőződését túlhaladva, fokozatosan szociáldemokratává vált. Visszaemlékezéseiben 1896-ot jelölte meg a párthoz való csatlakozásának dátumaként. 1895 őszétől a harkovi egyetem orvosi karán folytatta tanulmányait, s ezeket 1899 őszén fejezte be. Harkovban rövid időre bekapcsolódott az M. Cserevanyin (F. A. Lipkin) vezette szociáldemokrata értelmiségi szervezet tevékenységébe, de Cserevanyin „A morál" c. könyvének megjelenése után – a művel kapcsolatos viták miatt – kivált a csoportból. Évente csak néhány hónapot töltött Harkovban, ideje nagy részét Tulában propagandamunkájának és tanulmányainak szentelte. Intenzív tevékenységének a tapasztalatait összegezve, 1897 végén megjelentette „A közgazdaságtudomány rövid tanfolyama" c. könyvét, melyet Lenin a „Mir Bozsij" c. folyóirat 1898. 4. számában megjelent recenziójában – néhány kritikai észrevétellel – „határozottan a legjobb" fellelhető kézikönyvként üdvözölt, szükségesnek tartván „felhívni az olvasó figyelmét a mű kiemelkedő érdemeire". (LÖM 4. köt. 33–41. old.) Munkáshallgatóinak a kérdései terelték Bogdanov figyelmét a filozófiai problémák felé is. „A történelmi természetszemlélet alapelemei" (1899) c. munka Lenin 1908-as álláspontja

szerint „energetikai könyv", amelyben Bogdanov álláspontja „csak átmenet volt más filozófiai nézetekhez". (LÖM 47. köt. 141. old.). Tulai és harkovi elvtársainak egy része Moszkvába költözött, és ott szociáldemokrata propagandakört alakított. A kör lebukásakor, 1899. november 5-én Bogdanovot is letartóztatták, s börtönben volt 1900 májusáig. Ezt követően Kalugában rendőri felügyelet alá helyezték, majd 1900. december 31-től „legfelsőbb helyről érkezett parancs"-ra 3 évre száműzték Vologda kormányzóságba. Vologdától néhány kilométerre Kuvsinóban egy pszichiátriai klinikán dolgozott s lakott, majd beköltözött a városba.

251 Gorkij, aki 1906–1908-ban egyenesen bálványozta Bogdanovot, s úgy vélte, hogy ő „a proletariátus filozófusa", s azt a szerepet játssza majd a filozófiában, amit Marx a politikai gazdaságtanban, 1910-ben, összeveszésük után, így írt róla G. A. Alekszinszkijnek: „Úgy látom, hogy nem egy forradalmár vérmérséklete jellemzi, hanem a rendszeresség embere. A szintézisre való hajlama erősen kifejlődött, és mint minden ilyen ember, ő is konzervatív és zsarnok." (G. Haupt–J. Scherrer: Gorkij, Bogdanov, Lenin. Neue Quellen zur ideologischen Krise in der bolschewistischen Fraktion 1908–1910. In: Cahiers du Monde russe et soviétique, XIX. 1978. p. 330.)

252 Bogdanov 1926-ban létrehozta a világ első vérátömlesztési intézetét.

253 Bogdanov 1907-ben írt utópikus regényében a következő szavakat adta a kommunista társadalmat képviselő Enno nevű Marslakó szájába: „...lehet, hogy ez (a vérátömlesztéstől való idegenkedés – D. P.) egyszerűen annak az Önöknél uralkodó individualista pszichológiai attitűdnek az eredménye, mely oly mélyen elválasztja Önöknél az egyik embert a másiktól, hogy az eleven egyesítés gondolata majdnem elfogadhatatlan a számukra... Az önök orvoslásában még ma is nagyon ritkán alkalmazott vérátömlesztés valamilyen filantropikus jelleggel bír: az, akinek sok van, ad a másiknak, akinek szüksége van rá... Természetesen ez előfordul nálunk is, de állandóan alkalmazunk mást is, ami megfelel egész felépítésünknek: az élet bajtársi cseréjét, nemcsak eszmei, hanem fiziológiai értelemben is..." (A. A. Bogdanov: Krasznaja zvezda. Roman-utopija, Leningrad, 1929. sztr. 108–109.)

254 A. V. Popov, akit Lunacsarszkij itt Kazakov és Szvijagin néven említ, a múlt század kilencvenes éveitől vett részt a forradalmi mozgalomban, s a századforduló táján lett szociáldemokrata. 1903-tól tanult a berni egyetemen, s tagja volt az OSZDMP berni közreműködő csoportjának. A II. kongresszus után bolsevik. Az első világháborúban önkéntesként elesett.

255 G. J. Zinovjev (eredeti neve: Radomiszlszkij) 1883-ban született Jelizavetgrádban. Már 16–17 éves korában bekapcsolódott a progresszív diák-önképzőkörök munkájába. 1901-től volt szociáldemokrata. 1902-ben a rendőrségi üldöztetés elől külföldre menekült: Berlinben, Párizsban, majd Bernben élt. A svájci városban találkozott először Leninnel 1903-ban. Bár az OSZDMP II. kongresszusán nem vett részt, rövidesen a bolsevikokhoz csatlakozott. 1903-ban hazatért, s Dél-Oroszországban az „iszkrás" szervezeteket támogatta az „ökonomisták" elleni harcban. 1904-ben betegsége ismét Bernbe kényszerítette. Ekkor találkozott először Lunacsarszkijjal.

256 A KB 1917. október 10-i (23-i) ülésén Zinovjevet az akkor héttagú Politikai Iroda tagjává választották. A VIII. kongresszuson 1919 márciusában létrehozott öttagú Politikai Irodába nem került be: N. N. Buharin és M. I. Kalinyin társaságában az Iroda póttagjává választották. 1921 márciusától 1926 júliusáig azután ismét a testület teljes jogú tagja volt. 1919–1926-ig Zinovjev a Komintern VB elnöke is volt.

257 Zinovjevet 1918. április 26-án választották az Északi Terület Népbiztosai Tanácsának elnökévé.

258 J. M. Szverdlov 1885 májusában született Nyizsnij Novgorodban. 1901-től vett részt a szociáldemokrata mozgalomban. Szülővárosában, Szormovóban, Kosztromában, Kazanyban, Moszkvában, Pétervárott és más oroszországi városokban tevékenykedett. Az OSZDMP II. kongresszusa után bolsevik álláspontot képviselt. Az 1905–1907-es oroszországi forradalom idején főként az urali szervezetet irányította, bár többször megfordult Moszkvában is. Több rövidebb ideig tartó letartóztatás után 1906 júniusától 1909-ig volt börtönben, majd kisebb megszakításokkal száműzetésben töltött majdnem három esztendőt. 1912-ben, a prágai konferencián a KB tagjává választották, s az év őszén Pétervárott jelentős szerepet játszott a bolsevik duma-képviselők irányításában, valamint az akkoriban még meglehetősen „békülékeny" „Pravda" irányvonalának meghatározásában. 1913 februárjában a provokátor duma-képviselő Malinovszkij feladta. Így száműzetésbe került a februári forradalomig. A párt áprilisi konferenciáján KB-tag lett, s ő irányította a párt titkárságát. Nagy szerepet játszott az októberi forradalom előkészítésében, irányításában: a Petrográdi Szovjet Forradalmi Katonai Bizottságának és a KB alakította Forradalmi Katonai Központnak a tagja volt. 1917. november 8-án (21-én) Kamenyev lemondatása után ő lett az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság elnöke. Ebben a minőségben szerepelt az alkotmányozó gyűlésen s vett részt az első szovjet alkotmány kimunkálásában is. Halálakor Lenin

1919. március 18-án emlékbeszédet mondott róla az ÖKVB rendkívüli ülésén (LÖM 38. köt. 71–76. old.)

259 Kamenyev 1917 októberétől – kisebb megszakításokkal – 1926. január 1-jéig volt tagja a KB Politikai Irodájának, s az 1926. október 23-i plénumig a testület póttagja.

260 Kamenyev az OSZDMP III. kongresszusán a Kaukázusi Szövetséget képviselte.

261 „A pártunk lenini jobbszárnya" kifejezés, amellett hogy a „baloldali bolsevik" felfogást visszhangozta a „reakció korszakából", több szempontból is problematikus. Ha az OSZDMP-re gondolt a memoáríró, annak a „lenini szárny" vitathatatlanul balszárnya volt. Ha pedig az októberi forradalom után megszokott frazeológia értelmében a bolsevik frakciót nevezte itt Lunacsarszkij „pártunk"-nak, ez azért félrevezető, mert a „Proletarij" szerkesztőségének kibővített értekezlete után a „baloldaliak", köztük Lunacsarszkij nem tartoztak a bolsevik szervezethez.

262 Az OSZFSZK alkotmányát az 1918. július 4. és 10. között Moszkvában ülésező V. szovjetkongresszus fogadta el.

263 A. G. Zseleznyakov (Zseleznyak) matróz a Petrográdi Szovjet Forradalmi Katonai Bizottságának tagjaként s a II. szovjetkongresszus küldötteként osztagot irányított a Téli Palota ostrománál, majd a felkelt moszkvaiak segítségére sietett. 1918 januárjában a Tauriai Palota őrségének parancsnokaként az alkotmányozó gyűlés tagjait felszólította az épület elhagyására.

264 Az alkotmányozó gyűlés 1918. január 5–6-i (18–19-i) egyetlen ülését az eszer Lordkipanidze javaslatára a szociálforradalmárok legöregebb képviselője, Sz. P. Svecov akarta megnyitni, amikor Szverdlov megjelent, és a Munkás- és Parasztküldöttek Szovjetjének Végrehajtó Bizottsága nevében megnyitotta a tanácskozást.

265 Trockij Párizsban és New Yorkban, G. V. Csicserin Londonban és A. A. Joffe szibériai száműzetésben élt a háború alatt.

266 Az eszer merénylők 1918. augusztus 30-án ölték meg Urickijt és sebesítették meg Lenint.

267 Az N. N. Jugyenyics tábornok vezette ellenforradalmi csapatok 1919 tavaszán–nyarán indítottak támadást Petrográd ellen.

NÉVMUTATÓ*

Abben, dr. – 98–99
Ábrahám (Bibl.) – 156
Agejev, K. M. – 54, *258*
Akszelrod, Pavel Boriszovics (1850–1928) – 22–23, 25, 30, 111, 139–141, 155–157, 217, *231*, 258, 272–273
Alekszandrov lásd Olminszkij, M. Sz.
Alekszinszkij, Grigorij Alekszejevics (1879–1967) – 49–50, 52–54, 58–59, 62–63, 65, 164, 246, *251–252*, 256–257, 260–261, 266–267, 269, 292
Alferov, Konsztantyin Alekszejevics (Jakov) (szül. 1883) – 60, *262*
Anoszov, Nyikolaj Alekszejevics (1874–1918) – 140
Antonov, Alekszandr Ivanovics (megh. 1885) – 19–20, 228
Antonov-Ovszejenko, Vlagyimir Alekszandrovics (1883–1939) – 66–67, 133, 269, *285*
Anyicskov, Jevgenyij Vasziljevics (1866–1937) – 28, *232*
Arisztophanész (i. e. kb. 445–kb. 385) – 191
Arkagyij lásd Kalinyin, F. J.
Aronszon – 114
Avenarius, Richard (1843–1896) – 23–27, 39, 158, 230, 233, 236, 276
Avilov, Borisz Vasziljevics (1874–1938) – 32, 35, 120, 226, *234*, 282
Avilov, Nyikolaj Pavlovics (Glebov, N.) (1887–1942) – 63, *265*

Bart – 35
Batyuskov, Fjodor Dmitrijevics (1857–1920) – 122, *283*
Bazarov (Rudnyev), Vlagyimir Alekszandrovics (1874–1939) – 32, 35, 42, 61, 120, 159, *233–234*, 238, 247, 251
Bebel, August (1840–1913) – 152, 165–166, 181
Bergyajev, Nyikolaj Alekszandrovics (1874–1948) – 21, 32, 35–37, *234*

* Az előszóból és a jegyzetekből is belevettük azokat, akik Lunacsarszkij szövegében szerepelnek. Zárójelben dőlt betűvel a valódi családneveket adjuk meg. A dőlt szedésű oldalszámok azokat a helyeket jelölik, ahol bővebb életrajzi adatok találhatók.

Besszalko, Pavel Karpovics (1887–1920) – 64, 126, 266, 285
Bizet, Georges (1838–1875) – 74
Blanqui, Louis Auguste (1805–1881) – 78, 164, 276, 287
Blos, Wilhelm (1849–1927) – 199
Bogdanov (Malinovszkij), Alekszandr Alekszandrovics (1873–1928) – 12, 14, 32–33, 35, 38, 40–42, 44, 52–53, 56–59, 63, 65, 82–89, 140–141, 152–153, *192–197*, 202, 226–227, 233–234, 236–241, 247, 252, 255–258, 260–261, 265, 273–274, *291–292*
Bogdanov, Borisz Oszipovics (szül. 1884) – 134, *286*
Boncs-Brujevics, Vlagyimir Dmitrijevics (1873–1955) – 44, 77, 186, *242–243*, 247
Boucher, François (1703–1770) – 159–160
Brik, Oszip Makszimovics (1888–1945) – 126, 285
Brouckère, Louis de (1870–1951) – 60, 161
Buharin, Nyikolaj Ivanovics (1888–1938) – 192, 284, *291*, 293
Bulgakov, Szergej Nyikolajevics (1871–1944) – 32, 37, *234*
Burcev, Vlagyimir Lvovics (1862–1936) – 117, 269, *280*

Carrière, Eugène (1849–1906) – 144
Cereteli, Iraklij Georgijevics (1881–1859) – 108, 115, 169, 221, *278*
Chakaja, Mihail Grigorjevics (Miha) (1865–1950) – 44, 65, *245–246*
Cromwell, Oliver (1599–1659) – 150, 152

Csaplinszkij – 75
Csarnolusszkij, Vlagyimir Ivanovics (1865–1941) – 115
Csekerul-Kus, N. K. – 55
Csernoszvitova, O. N. – 167
Csernov, Viktor Mihajlovics (1873–1952) – 9, 66, 108, 119, 125, 182–184, 214, 221, 226, *268*
Csheidze, Nyikolaj Szemjonovics (1864–1926) – 107, *278*
Csicserin, Georgij Vasziljevics (1872–1936) – 212, 294
Csuprov, Alekszandr Ivanovics (1842–1908) – 22

Dan (Gurvics), Fjodor Iljics (1871–1947) – 9, 47, 51, 108–109, 149–150, 171–172, 226, 241, *248*, 249, 251, 258
Danton, Georges Jacques (1759–1794) – 150, 152
Darwin, Charles (1809–1882) – 22, 192
Dehmel, Richard (1863–1920) – 35, 235
Demoszthenész (i. e. 384–322) – 165
Deutsch, Lev Grigorjevics (1855–1941) – 22
Diderot, Denis (1713–1784) – 28
Dobroljubov, Nyikolaj Alekszandrovics (1836–1861) – 22
Dorovatovszkij, Szergej Pavlovics – 39, 236

Dubrovinszkij, Ioszif Fjodorovics (Innokentyij) (1877–1913) – 40–41, 52, 56, 84, 172, 238, 246, *254,* 259, 262
Dzerzsinszkij, Feliksz Edmundovics (*Dzierżyński,* Feliks) (1877–1926) – 114, *280*

Eickel, dr. – 104
Elm, Adolf von (1857–1916) – 62
Engels, Friedrich (1820–1895) – 27, 89, 166

Feuerbach, Ludwig (1804–1872) – 27, 276
Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814) – 27, 90, 158, 276
Fischer, Kuno (1824–1904) – 27
Flerovszkij, Ivan Petrovics (1888–1959) – 124, *284*
Forel, Auguste Henri (1848–1931) – 25

Galjorka lásd Olminszkij, M. Sz.
Gambarov, Jurij Sztyepanovics (1850–1926) – 28, *232*
Gapon, Georgij Apollonovics (1870–1906) – 78–79, 189, *273*
Gasztyev, Alekszej Kapitonovics (1882–1941) – 64, 266
Geraszimov, Mihail Prokofjevics (1889–1939) – 64, 266
Gerdt – 115
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics (1809–1852) – 33
Gojbarg, Alekszandr Grigorjevics (1883–1962) – 120, *281*
Goncsarov, Dmitrij Dmitrijevics – 33–35, *235*
Goncsarova, Vera Konsztantyinovna – 33–35
Gorkij, Makszim (*Peskov,* Alekszej Makszimovics) (1868–1936) – 7–11, 46, 57–58, 63, 84, 93, 95–96, 116–117, 120, 147, 194, 233, 237, 245, 247, 255–256, 258, 260–261, 274–275, 277–278, 281, 292
Greulich, Hermann (1842–1925) – 26, 156, *287*
Grimm, Robert (1881–1958) – 169, 270, 277, *287–288*
Gruber lásd Steinhardt, Karl
Gurevics – 115
Guszev, Szergej Ivanovics (*Drabkin,* Jakov Davidovics) (1874–1933) – 44, 240, *243*

Gyeborin (Joffe), Abram Moiszejevics (1881–1963) – 165
Gyerbisev, Nyikolaj Ivanovics (1879–1955) – 111, 217
Gyesznyickij, Vaszilij Alekszejevics (Sztrojev, Szosznovszkij) (1878–1958) – 9, 44, 58, 120, 226, 234, *245*

Haritonov, M. M. (1887–1948) – 112
Haule – 24
Hausenstein, Wilhelm (1882–1957) – 160
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – 27, 95–96, 158

Helvétius, Claude Adrien (1715–1771) – 28, 159
Herzen, Alekszandr Ivanovics (1812–1870) – 156, 166
Hohenzollern uralkodócsalád – 96
Holbach, Paul-Henri Dietrich (1723–1789) – 159
Holzapfel, Rudolf Maria (1874–1930) – 39
Hrusztaljov-Noszar, Georgij Sztyepanovics (1877–1918) – 150, 176, 247

Ibsen, Henrik (1828–1906) – 12, 71, 75, 95, 232
Ignatov, Vaszilij Vaszilјevics – 126
Innokentyij lásd Dubrovinszkij, I. F.

Jagow, Traugott von (1865–1941) – 100, 104
Jakov lásd Alferov, K. A.
Jaurès, Jean (1859–1941) – 62, 181
Jelizarova, A. J. *lásd* Uljanova-Jelizarova, A. J.
Jodko-Narkiewicz, Witold (1864–1924) – 26, 155–156, 231
Joffe, Adolf Abramovics (1883–1927) – 111, 133, 212, 217, *286*, 294
Jugyenyics, Nyikolaj Nyikolajevics (1862–1933) – 224, 294
Jurjev, Jurij Mihajlovics (1872–1948) – 121

Kalinyin, Fjodor Ivanovics (Arkagyij) (1882–1920) – 59, 63–64, 126, *262*, 266
Kalinyin, Mihail Ivanovics (1875–1946) – 111, 217, 293
Kamenyev (Rosenfeld), Lev Boriszovics (1883–1936) – 8, 10, 12, 14, 44, 84, 134, 177, *202–204*, *226–228*, 239–240, *241–242*, 244, 255, 259–260, 262, 270, 277, 283, 285, 293
Kandaurov – 72
Kant, Immanuel (1724–1804) – 32, 158
Kaplan (Roitblat), Fanya Jefimovna (1890–1918) – 224
Karpinszkij, Vjacseszlav Alekszejevics (1880–1965) – 77
Karpov, Lev Jakovlevics (1879–1921) – 40, 238
Kautsky, Karl (1854–1938) – 54, 164, 166, 170, 236, 250, 258
Kazakov lásd Popov, A. V.
Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics (1881–1970) – 60, 107, 109, 114, 118–121, 127, 129–131, *278*, 279, 285
Kerzsencev (Lebegyev), Platon Mihajlovics (1881–1940) – 126, 284
Kharón (mit.) – 99
Kisztjakovszkij, Bogdan Alekszandrovics (Igor) (1868–1920) – 21, 229
Knyazev – 36
Kobozev, Pjotr Alekszejevics (1878–1941) – 113, 279
Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna (1872–1952) – 63, 163, *265*, 278, 287
Konfucius (Kung Csin) (i. e. 551–479) – 100

Konopljova, L. V. – 224
Kopernikusz (*Kopernik*, Mikolaj) (1473–1543) – 192
Kornyilov, Lavr Georgijevics (1870–1918) – 107, 109, 114, 120, 123, *278*, 279
Koszarev, Vlagyimir Mihajlovics (1881–1945) – 59, *262*
Kovalevszkij, Makszim Makszimovics (1851–1916) – 26, 28, *231*
Kraszin, Leonyid Boriszovics (Nyikityics) (1870–1926) – 40–41, 52, 79, 82, 84, 86, 162, 194, 237–238, *243–244*, 252, 256, 261
Krisztyi, Mihail Petrovics (1875–1956) – 69–70, 173, 271
Krizsanovszkaja-Tucsapszkaja, Vera Grigorjevna – 21, 35, 230
Krizsanovszkij, Gleb Makszimilianovics (1872–1959) – 41, 142–143, 237–238, 248
Ksesinszkaja, M. F. – 206
Kucsin, Georgij Dmitrijevics – 130, 135

Ladizsenszkij (Lodizsenszkij), Alekszandr Alekszandrovics – 37
Lafargue, Paul (1842–1919) – 165–166, *287*
Landolt, Fritz – 159, 190
Lavrov, Pjotr Lavrovics (Mirtov) (1823–1900) – 22, 29, 232
Lebegyev-Poljanszkij, Pavel Ivanovics (1881–1948) – 65, 86, 126, *267–268*
Lenau, Nikolaus (1802–1850) – 39
Lenin (Uljanov), Vlagyimir Iljics (Tulin, Karpov) – 7–8, 14–15, 30, 41–44, 46, 48, 50–53, 57, 59, 61–68, 70, 77–88, 91–93, 119, *139–154*, 162–163, 167–170, 172–173, 176–178, 181–182, 184–190, 194–196, 200–201, 203–204, 206, 215–216, 225–226, 228, 236–257, 259–268, 272–278, 283, 285–294
Lepesinszkaja, Olga Boriszovna (1873–1963) – 189
Lepesinszkij, Pantyelejmon Nyikolajevics (1868–1944) – 72, 189, *273*
Leszevics, Vlagyimir Viktorovics (1837–1905) – 23, 230
Liber (Goldman), Mihail Iszaakovics (1880–1937) – 9, 109, 171, 226
Liberdan lásd Liber, M. I. és Dan, F. J.
Liebknecht, Karl (1871–1919) – 213
Liebknecht, Wilhelm (1826–1900) – 166
Lindforsz család – 155
Litvin-Szedoj, Zinovij Jakovlevics (1879–1947) – 164
Livsic, Sz. – 80, 84, 266
Ljadov (Mandelstam), Martin Nyikolajevics (1872–1947) – 21, 52, 77, 84, 86, 167, 229, 236–237, 240, 243, 247, 256, 260, *272*
Logiński – 21, 73
Lozovszkij, A. (*Dridzo*, Szolomon Abramovics) (1878–1952) – 67, 262, 269, 282
Lunacsarszkaja (Malinovszkaja), Anna Alekszandrovna (1883–1959) – 38–40, 45, 58, 62, 143, 167

Lunacsarszkaja, Szofija Nyikolajevics *lásd* Szmidovics, Sz. Ny.
Lunacsarszkij, Platon Vaszilijevics – 28–31, 231–232
Luxemburg, Rosa (1871–1919) – 26, 152, 155–157, 231, 259

Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics (1893–1930) – 219
Malinovszkaja, A. A. *lásd* Lunacsarszkaja, A. A.
Malinovszkaja, J. K. – 153, *286*
Malinovszkij, A. A. *lásd* Bogdanov, A. A.
Mandelbaum – 126
Manuhin, I. I. (szül. 1882) – 117
Manuilszkij, Dmitrij Zaharovics (1883–1959) – 66–67, 181, *268–269*, 279
Marat, Jean Paul (1744–1793) – 220
Marat, Marat-Sancer lásd Sancer, V. L.
Marchlewski, Julian (1866–1925) – 26, 231
Martin, Rudolf (1864–1925) – 24
Martov, L. (Cederbaum, Julij Oszipovics) (1873–1923) – 8–9, 12, 14, 48, 51, 56, 67, 69, 139–141, 149–150, *167–176*, 177–180, 182, 187, 212, 226, 237–238, 241, *248–250*, 251, 258–259, 264, 273, 289
Marx, Karl (1818–1883) – 20, 23, 25, 27, 52, 89, 131, 166, 170, 192–193, 276–277
Maszlov, Pjotr Pavlovics (1867–1946) – 63, 258, *265*
Menzsinszkij, Vjacseszlav Rudolfovics (1874–1934) – 65, 86, 267
Mgebrov, A. A. (szül. 1884) – 128, *210*
Miha lásd Chakaja, M. G.
Mikovic – 37
Miljukov, Pavel Nyikolajevics (1859–1943) – 113–114
Mill, John Stuart (1806–1873) – 20
Millerand, Alexandre Étienne (1859–1943) – 221
Minszkij (Vilenkin, Nyikolaj Makszimovics) (1855–1937) – 46–47, 247
Mistral, Frédéric (1830–1914) – 34
Mjagkov – 39, 236
Morozova, J. A. – 39
Moszyński (Konarski), József (1875–1954) – 21, 229–230

Nabokov, Vlagyimir Dmitrijevics (1869–1922) – 113–114, 122, 279, *283*
Nahimszon, Szergej Mihajlovics (1885–1918) – 111
Nietzsche, Friedrich (1844–1900) – 42, 276
Noske, Gustav (1868–1946) – 171
Noszar-Hrusztaljov lásd Hrusztaljov-Noszar, G. Sz.
Novickij, Vaszilij Gyementyevics – 71–73, 75
Novikov, N. N. – 23, *230*

Nyetocsajev, D. N. – 21–22, 230
Nyikityics lásd Kraszin, L. B.
Nyikityin, Nyikolaj Nyikolajevics (1895–1963) – 126, 285

Olminszkij (Alekszandrov), Mihail Sztyepanovics (Galjorka) (1863–1933) – 14, 43, 77, *186–191*, *239–240*, 247, 291
Olszufjev – 34
Orlovszkij lásd Vorovszkij, V. V.
Owen, Robert (1771–1858) – 34

Pahomov – 111
Pankratov, I. I. (Sztarover) (1886–1962) – 58–59, *261*
Panyina, Sz. V. – 115, *280*
Parvus (*Gelfand*, Alekszandr Lvovics) (1869–1924) – 176, 259, 289
Pavlovics, Mihail Pavlovics (*Weltman*, Mihail Lazarevics) (1871–1927) – 63, *265*
Peskov, Alekszej Makszimovics *lásd* Gorkij, Makszim
Péter, Nagy v. I. (Romanov) (1672–1725) – 33
Petersz (Peterszon) – 31, 232
Petrov, Grigorij Szpiridonics (1868–1925) – 54, *258*
Petruszevics – 21, 229–230
Piljavszkij, Sz. Sz. (1882–1937) – 113, 279
Pinkevics, Albert Petrovics (1883–1937) – 9, 116
Pirogov, Nyikolaj Ivanovics (1810–1881) – 96
Piszarev, Dmitrij Ivanovics (1840–1868) – 22
Platón (i. e. 427–347) – 145
Platter, Julius (1844–1923) – 24
Plehanov, Georgij Valentyinovics (1856–1918) – 7, 14, 22, 25–28, 36, 42, 52, 55–60, 66, 140–141, 152, *155–166*, 172, 175, 177–178, 189, 231, 236–237, 249, 256–258, 263–264, 269, 276–277, 287, 289
Plehwe (Pleve), Vjacseszlav Konsztantyinovics (1846–1904) – 36, 40
Plemjannyikov – 35
Pljuscs, M. – 21, 230
Pokrovszkij, Mihail Nyikolajevics (1868–1932) – 52, 63, 65, 84, 86–87, 247, 256–257, 267, 273, *274*
Polovceva – 115
Popov, Anatolij Vlagyimirovics (Kazakov, Szvijagin) (megh. 1914) – 198, *292*
Posztolovszkij, Dmitrij Szimonovics (Vagyim) (1876–1948) – 45, *247*
Potreszov, Andrej Nyikolajevics (1869–1934) – 9, 139–140, 167, 226, 248–249, 258, 286
Pranaitas, Justinius – 102, *278*
Puskin, Alekszandr Szergejevics (1799–1837) – 33, 35

Rabelais, François (kb. 1494–1553) – 191
Radomiszlszkij lásd Zinovjev, G. J.
Rastrelli, Bartolomeo Francesco (1700–1771) – 134
Raszkolnyikov – 45, 246
Raszkolnyikov, Fjodor Fjodorovics (1892–1939) – 222, 246
Remiszov, Alekszej Mihajlovics (1877–1957) – 35
Rikov, Alekszej Ivanovics (Vlaszov) (1881–1938) – 44, 240, *244–245*, 260
Rjazanov (Goldenbach), David Boriszovics (1870–1938) – 68, 178, 201
Robczewski, Adam – 21, 229
Rocambole (Ponson du Terrail regényalakja) – 103
Rudnyev, Vaszilij Vaszilјevics – 118
Rumjancev, Pjotr Petrovics (1870–1925) – 46, 238, 247
Rutenberg, Pinhusz (Pjotr) Moiszejevics (1878–1942) – 78–79, 273

Sackij, Sztanyiszlav Tyeofilovics (1878–1934) – 115
Sancer, Virgilij Leonovics (Marat) (1867–1911) – 52, 86, 247, 256, *273–274*
Satov, Vlagyimir Szergejevics (1887–1943) – 124
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1775–1854) – 27, 158
Schopenhauer, Arthur (1788–1860) – 27
Schön – 21
Schreider, Grigorij Iljics (szül. 1860) – 113, 279
Scsasztnij, A. V. (1881–1918) – 223
Scsedrin lásd Szaltikov-Scsedrin, M. J.
Sembat, Marcel (1862–1922) – 268
Shakespeare, William (1564–1616) – 35
Singarjov, Andrej Ivanovics (1869–1918) – 111, 113, 279
Skarżynski – 73–74
Sljapnyikov (Belenyin), Alekszandr Gavrilovics (1885–1937) – 163, 287
Smilga, Ivor (*Szmilga*, I. I.) (1892–1938) – 119, *280–281*
Souvarine, Boris – 189, *290*
Spencer, Herbert (1820–1903) – 22, 23
Spitteler, Carl (1845–1924) – 69, 271
Steinhardt, Karl (Gruber) (1875–1963) – 108, *278*
Swift, Jonathan (1667–1745) – 191

Szac, Igor Alekszandrovics – 11, 291
Szaltikov-Scsedrin, Mihail Jefgrafovics (1826–1899) – 19, 190–191
Szammer, Ivan Adamovics (1870–1921) – 36, *235*
Szamobitnyik (Masirov), Alekszej Ivanovics (1884–1943) – 126, 285
Szamojlenko – 31
Szavinkov, Borisz Viktorovics (Ropsin, V.) (1879–1925) – 35, 235

Szedoj lásd Litvin-Szedoj, Z. J.
Szemkovszkij (Bronstein), Szemjon Juljevics (1882–1937) – 178, *289*
Szerebrjakova, Anna Jegorovna – 30
Szkobelev, Matvej Ivanovics (1885–1939) – 178, *289*
Szkripnyik, Nyikolaj Alekszejevics (1872–1933) – 133, *285*
Szkvorcov-Sztyepanov, Ivan Ivanovics (1870–1928) – 32, 35, *234*, 247
Szmidovics, Pjotr Germogenovics (1874–1935) – 31
Szmidovics, Szofja Nyikolajevna (1872–1934) – 29–31, *232*
Szmirnov, Alekszandr Petrovics (1877–1938) – 55
Szmisljajev, V. Sz. – 128, *285*
Szókratész (i. e. 469–399) – 144–145, 215
Szpilioti – 21, 230
Sztálin (Dzsugasvili), Ioszif Visszarionovics (1879–1953) – 7, 119, 125, 206, 244
Sztarover lásd Pankratov, I. I.
Sztolipin, Pjotr Arkagyevics (1862–1911) – 51
Sztolpner, B. G. (1871–1967) – 54, *258*
Sztrojev, Sztrojev-Gyesznyickij *lásd* Gyesznyickij, V. A.
Sztruve, Pjotr Berngardovics (1870–1944) – 23, 32, 139, 158, 229, *230*, 249, 286
Szuhanov, N. (*Gimmer*, Nyikolaj Nyikolajevics) (1882–1940) – 10, 120, 226, 282
Szuvorov, Sz. A. (1869–1918) – 42, *239*
Szverdlov, Jakov Mihajlovics (1885–1919) – 14, 203, *205–210*, 217, 272, 293–294
Szvijagin lásd Popov, A. V.

Tarle, Jevgenyij Viktorovics (1875–1955) – 71, 73, 211, *271*
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics (1828–1910) – 29, 265
Tovbina – 217
Trockij (Bronstein), Lev Davidovics (1879–1940) – 8, 12, 14, 47, 56, 67, 107, 120, 122, 129, 135, 148, 150, 152, 162, 169, 172–173, *175–185*, 200, 203, 206, 212, 218, 241, 248–249, *259*, 264–265, 269, 278, 283, *288–289*, 290, 294
Tucsapszkij, Pavel Lukics – 21, 35, 230, 235
Tugan-Baranovszkij, Mihail Ivanovics (1865–1919) – 23, 139, *230*, 249
Tulin lásd Lenin, V. I.

Uljanova-Jelizarova, Anna Iljicsna (1864–1935) – 30, 232
Urickij, Moiszej Szolomonovics (1873–1918) – 12, 14, 74–76, 133–134, 181, 207, *211–216*, 220, *271–272*, 282, 294
Uszpenszkij, Gleb Ivanovics (1843–1902) – 35, 235

Vagyim lásd Posztolovszkij, D. Sz.
Vajnstein, Sz. A. (1876–1923) – 21
Vandervelde, Émile (1866–1938) – 62, 165
Vasziljev, V. V. – 39
Vasziljeva, J. A. *lásd* Morozova, J. A.
Verhaeren, Émile (1855–1916) – 95–97
Verlaine, Paul (1844–1896) – 144–145
Verzsbickij – 21
Vilonov, Nyikifor Jefremovics (Mihail) (1883–1910) – 57–59, 260–261
Vinarev, Makszim Moiszejevics (1863–1926) – 113
Vlagyimirszkij, Mihail Fjodorovics (1874–1951) – 30, 232
Vlaszov lásd Rikov, A. J.
Vodovozov, Vaszilij Vaszilljevics (1864–1934) – 40, 71, 73, 211, *236*
Voinov – Anatolij Lunacsarszkij álneve
Volodarszkij, V. (*Goldstein*, Moiszej Markovics) (1891–1918) – 14, 124, *217–224*, *283–284*
Volszkij, Sztanyiszlav (*Szokolov*, A. V.) (szül. 1880) – 52, *254–255*, 256–257, 261
Voltaire (*Arouez*, François-Marie) (1694–1778) – 191
Vorovszkij, Vaclav Vaclavovics (Orlovszkij) (1871–1923) – 43, 77, 186, *239*, 247

Walther, von – 98
Wlassack, Rudolf (1865–1930) – 24
Wolf, Julius (1862–1937) – 26

Xenophón (i. e. kb. 430–kb. 355) – 145

Zaksz, B. G. (szül. 1886) – 111, 217
Zaszulics, Vera Ivanovna (1849–1919) – 22, 140, 175, *286*, 289
Zinovjev (Radomiszlszkij), Grigorij Jevszejevics (Grigorij) (1883–1936) – 8–9, 12–14, 67–68, 84, 119, 147, 169, 173, *198–201*, 206, 215, 218, 220, 223, 225, 228, 239, 241–242, 259, 262–264, *270*, 277–278, 285, *293*
Zolotarjov – 116

Zsdanov, V. A. (1868–1932) – 36, *235*
Zseleznyakov, Anatolij Grigorjevics (Zseleznyak) (1895–1919) – 207–208, 294

50,— Ft

Igazi memoárok Lunacsarszkij itt közölt írásai és csakis azok. Pozitívumaik és bizonyos „problematikus vonásaik" azonos tőről fakadnak: többségük viszonylag korán, a szovjethatalom első éveiben keletkezett, így szerzőjük még nem, illetve alig támaszkodhatott az akkoriban születő-kibontakozó szovjet párttörténetírás eredményeire. Ez a körülmény egyrészt óhatatlanul kisebb-nagyobb pontatlanságokhoz vezetett a személyes emlékeken alapuló írásokban, másrészt kizárta, hogy Lunacsarszkij bármilyen „kanonizált" vagy annak vélt SZKP-történethez mérje, közelítse memoárjait. Így írásai máig megőrizték „frissességüket", a szerzői ábrázolás- és közelítésmód egyéni vonásait. Ugyanakkor – s éppen ezért – helyenként magukon viselik az 1917 előtti időszakból „visszaköszönő" bizonyos vitatható-vitatandó lunacsarszkiji értékelések, álláspontok nyomait is.

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ